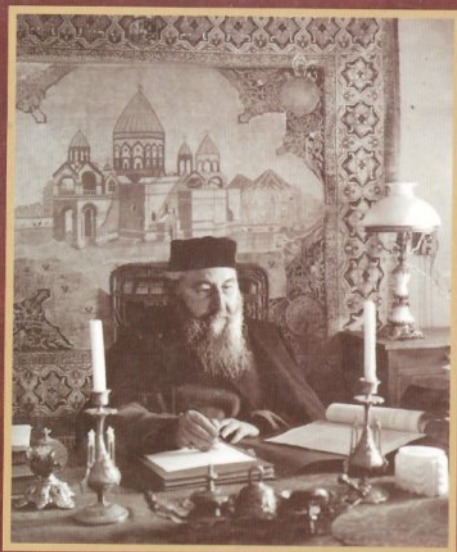

ԳԵՈՐԳ Զ ԶՈՐԷՔԶԵԱՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹԻՒՆ

S. S. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՎՊ-13

ԱՐՇԱԿ ՄԱԴՈՅԵԱՆ

ԳԵՈՐԳ Զ ՉՈՐԷՔՉԵԱՆ

4524

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹԻՒՆ

ԷԶՄԱԾԻՆ – 2011

ՀՏԴ 23/28

ԳՄԴ 86.37

Գ 479Ս.

*Տպագրւում է երաշխաւորութեամբ
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի
Հրատարակչական Խորհրդի*

ՄԱԴՈՅՆԱՆ ԱՐՇԱԿ

Գ 479Ս. ԳԷՈՐԳ Զ ԶՈՐԷՔՉԵԱՆ: - Ս. Էջմիածին: Մայր Աթոռ

Սուրբ Էջմիածին. - 2011 թ., 192 էջ:

ՀՏԴ 23/28

ԳՄԴ 86.37

ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹԵԱՄԲ

«ՍԱՐԳԻՍ ԳԱՐԻԷԼԵԱՆ» ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ

ISBN 978-9939-59-077-6

© Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2011թ.

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գեորգ Զ. Կաթողիկոս Ամենայն Զայոց
(1945 - 1954թթ.)

ՄՈՒՏՔ

Հայ ազգը ունի նաեւ իւր անհաւան պայծառահերոս վայրը՝ իւր Թափոքը, իւր պայծառահերոսալ Փրկիչը, տեղի որը տարջել է միշտ Հայ ժողովրդի աչիւն, մանաւանդ պառապանքի օրերուն, որ եղել է միշտ Հայ մարտի ուսրդի մագնիսը՝ դա սորբէ Լճմեաշինն է :

ԳԷՈՐԳ ԶՈՐԷՔԶԵԱՆ

«Ճշգիւ գրել Մայր Աթոռի, անոր 129 գահակալներու կեանքին պատմութիւնը, այս պիտի նշանակէր գրել բուն Հայոց Պատմութիւնը»,~ նկատել է «Յուսաբեր» Օրաթերթը Գէորգ Զ. Զորէքչեան Հայրապետի մահուան կապակցութեամբ 1945 թ. մայիսի 12-ին: Միանգամայն արդարացի այս դիտարկումը, շեշտելով Հայաստանեայց Առաքելական Սբ. Եկեղեցու գահակալների վճռական դերակատարութիւնը՝ պարտաւորեցնում է նոր սերունդներին հետամուտ լինել կարեւոր այդ խնդրի իրագործմանը: Միւս կողմից, Հայ Եկեղեցու պատմութիւնը որոշ իմաստով Հայոց պատմութեան հայելին է, որովհետեւ Եկեղեցին հաւասարապէս ժողովրդի հետ կիսել է դարերի աղէտներն ու վայրիվերումները: Իսկ Ի. հարիւրամեակը, երբ ապրել ու գործել է Գէորգ Զ. Կաթողիկոսը, Հայոց Եկեղեցու մեծագոյն փորձութիւնների դարաշրջան էր: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներին՝ Գէորգ Ե. Սուրէնեանին (1911-1930), Խորէն Ա. Մուրադբէկեանին (1932-1938), մասամբ նաեւ Գէորգ Զ. Զորէքչեանին (1945-1954) ու Վազգէն Ա. Պալճեանին

(1955-1994), անշուշտ, տարբեր չափով ու տարողութեամբ, վիճակուած էր կրելու ամենածանր բեռը, ամէն օր ապրելու կործանումի սարսափը և մեծագոյն ճիգերի գնով պահպանելու դեռևս լիովին չփլուզուած Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին: Այս ակնյայտ փաստը աներեւակայելի եւ աննկարագրելի է նոյնիսկ վաւերագրերի առատութեան պարագային: Գէորգ Զ. Կաթողիկոսի մահուան կապակցութեամբ սփյուռքահայ «Արմենիա» թերթը 1954-ի մայիսի 18-ին գրել է. «Ան երրորդ Կաթողիկոսը եղաւ ժամանակաշրջանի մը, Գէորգ Ե. եւ Խորէն Ա. հայրապետներու հետ, որոնց վիճակուած էր ճակատիլ կարծուածէն շատ դժան կամայականութեանց դէմ»¹:

Նրան վշտացրել էին ցարական իշխանութիւնների ձուլական քաղաքականութիւնը, հրահրած ազգամիջեան ընդհարումները: Օսմանեան կայսրութիւնը, սակայն, յայտնագործեց ազգային նորորակ, անմարդկային ճնշումի եղանակներ: Յարական «սպիտակ ջարդին» փոխարինելու եկաւ թրքական «կարմիրը»: Կրօնական եւ ազգային խտրականութիւնը յատուկ է մոլեռանդ ու խաւարամիտ տարրերին, որպիսիք կառավարում էին օսմանեան կայսրութիւնն ու դրան յաջորդած երիտասարդ թուրքերը, «հանրապետական»-ները: Ժամանակ առ ժամանակ Արեւմտեան Հայաստանում բռնկուում էին արեան մեծ ու փոքր նախճիրներ, որոնց յաջորդում էր արտագաղթը: Հայրենիքը լքողը, ապաւինած վերադարձի յոյսին, մտածում էր փրկել ազգային դիմագիծն ու լեզուն, հաւատարիմ մնալ հաւատքին, եւ, ինչպէս գրում էր Գէորգ Զ. «Նկատի չառնելով, սակայն, որ օտարութեան մէջ էլ ստիպուած պի-

տի լինի օտարի ծանր լուծը տանել, դիմազուրկ դառնալ, իր մայրենի լեզուն եւ իր հերոսական պատմութիւնը մոռանալ եւ ձուլման ու անէացման անխուսափելի վտանգին ենթարկուել»¹: Մնացողները, անկարող՝ լքելու հարազատ սրբավայրերը, նախնեաց գերեզմանները, հաւատարիմ էին մնում Հայրենիքին՝ աշխատելով ծածկաբար պահպանել ազգային դիմագիծը, լեզուն, թերեւս նաեւ հաւատքը, որ դժուարին խնդիր էր ստեղծուած դժոխային պայմաններում: Եւ հայրենիքում մնացած հայ մայրերը դառնութեամբ երգում էին իրենց օրօրոցայինը.

Օրօր, բալամ, օրօր, բալամ, օրօր:

Քե ղնեմ ոսկէ օրօրոց,

Վերեդ քաշեմ մարգրտէ ծածկոց,

Գիշեր քե օրօր ասեմ հայելար,

Յերեկ քե օրօր ասեմ տաճկեպար...²

Եւ դարերի ընթացքին հայը գիշերը երգել է մայրենի լեզուով, ցերեկը՝ թրքերէն կամ քրդերէն: Ինչպէս տեսնում ենք, այս «ծպտեալ» վիճակը, իրօք, նրանց պահպանել եւ հասցրել է մինչեւ մեր օրերը:

Սալոնիկի թրքական «Պէյան էլ Հագըզ» թերթը (1915-ի թ. 11) մարգարէանում էր. «Հայկական այս ջարդերը ապագայ թուրքիոյ ճակատին քսուած ամենամեծ արատը պիտի լինեն», եզրակացնելով՝ «Ամէնքս միաձայն պէտք է ներում խնդրենք հայ ժողովրդէն: Պէտք է հասկնանք անոնց թէ՛ մենք անմասն ենք այդ ոճիրներուն եւ իրենց դահիճները ոչնչացնելու կողմնակից ենք: Մեր

¹ Մեջբերումը՝ «Հասկ», 1954, մայիս-յունիս, էջ 218:

¹ «Էջմիածին», 1948, ք. Գ-Դ, էջ 9:

² Հայկ Աճեմեան, «Խրիմեան Հայրիկ». «Էջմիածին» շաբաթաթերթ, 1920, ք. 9, էջ 135, «Վաւերագրեր...», Ե, կազմեց Ս. Բեքրութեան, Երեւան, 1994, էջ 383:

դժբախտ հայրենակիցներուն մենք պէտք է ըսենք՝ «Զեր վրէժը մենք մեր ձեռքովը պիտի լուծենք»¹:

Սակայն չարիքը բազմապատկուած էր մշակութային եղեռնով, որ թրքութեան ամենօրեայ «հոգսն» էր դառնալու այնուհետեւ: Հարկաւ, մինչ այդ նոյնպէս թուրքերն զգացել են բնիկ ժողովուրդների (հայերի, յոյների, ասորիների, արաբների եւն) մշակութային ժառանգութիւնը խեղելու, ջնջելու եւ կամ իւրացնելու «անհրաժեշտութիւնը»:

1940-ական թուականներին թուրքերը հետեւողականօրէն սկսեցին ոչնչացնել մշակութային յուշարձաններն ու գերեզմանները, ինչպէս դառնութեամբ նկատել է Գէորգ Զ. Կաթողիկոսը՝ «հայի յիշատակը իսպառ անէացնելու նպատակով»²: Այդ գործը նոյնպէս յանձնարարուած էր բանակին, ինչպէս երեւում է հետեւեալ վկայութիւնից. ջոկատի հրամանատարը՝ «պաշտօնը», յանձնարարութիւն է տալիս ստորադրեալներին. «Դուք այսօր սրբազան պարտականութիւն մը կատարելու կոչուած էք: Պետութեան հրամանով՝ հայերուն եկեղեցիները, դպրոցները, վանքերը եւ տուները, որոնք հայ անունը կը յիշեցնեն, պէտք է քանդուին, անհետացուին»³: Եւ պաշտօնը մեկնում է հեռահար նպատակը. «Պէտք է որ քանդուին կեաւուրները յիշեցնող բոլոր շէնքերը, գերեզման եւ վանք, որպէսզի մեր յաջորդները մեր ըրածներուն տեղեակ չըլլան... որպէսզի պատերազմէն յետոյ, եթէ հայկական հարց մը մէջտեղ նետուի, մերիները ըսեն, թէ մեր երկրին մէջ հայ գոյութիւն ունեցած չէ»⁴: Այդ «մշակութային առաքելութիւնը»

թուրքերը շարունակում են եւ այսօր: Սեպուհ արքեպ. Սարգսյանը 1976-ին Խարբերդի աւերակներն է լուսանկարել. «Երբ աւերակներն սկսեցինք նկարել... -նկարեցէ՛ք, հայր սուրբ,- ասաց մեր հայրենակիցը,- նկարեցէ՛ք այս քարերը, որովհետեւ մի ժամանակ յետոյ այս քարերն էլ չեն մնալու այստեղ»¹:

Եթէ ԺԹ. դարի վերջերին, օրինակ, Զուղայի Թ-ԺԶ. դարերի խաչքարերը 10.000-ից աւելի էին, իսկ յաջորդ դարի սկզբին մնացել էր ընդամենը 6.000, 1987-ին՝ 3.000, ապա այդ երկրամասը Թուրքիայի նախաձեռնութեամբ «Ազրբէջանական ԽՍՀ» արհեստական գոյացութեանը բռնակցելուց յետոյ հետեւողականօրէն ոչնչացուել են դրանք, իսկ վանդալիզմի վերջերգը հնչեցրեց սրանց հերոսական բանակը 2005 թուականին: Եւ քաղաքակիրթ աշխարհը համը էր:

Թրքական այդ նկրտումների հետեւանքը աւելի քան ողբերգական էր: 1877-1914 թթ. նրանց յաջողուեց կոտորել կամ ձուլել առնուզն 1 միլիոն հայ, եւ աշխարհամարտի նախօրէին ամենահամեստ հաշուումներով այնտեղ հայոց թիւը 2,6 միլիոն էր²:

Քիչ անց, 1927 թ. Թրքական մարդահամարի պաշտօնական տուեալներով Արեւմտեան Հայաստանի բնակչութեան 2 տոկոսն էր հայախօս, ընդամենը 4.197 մարդ³: Հասկանալի է, այս թուի ստուգութիւնը կասկածի ենթակայ է, բայց փաստը խօսուն է ինքնին: 1926 թ. «Խորհրդային Ազրբէջանի», մարդահամարին յայտնագործուած է նոր

¹ «Հայաստան» (Սոֆիա), 1915, ք. 55:

² «Էջմիածին», 1950, ք. Թ-Ժ, էջ 26:

³ Հայկազ Գիմոյեան, Տաճարի մը բանդումը. «Հայրենիք», 1966, ք. 1, էջ 66:

⁴ Անդ, էջ 67:

¹ Անդ, Սեպուհ արքեպի առաջաբանը:

² Ա. Դամբարեան, Արեւմտահայերի թաքստանի հարցի շուրջը. «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1969, ք. 2, էջ 98-114:

³ Տեւ Դ. Շ. Յարսեւ, Восточная Анатолия. Экономический очерк, Закавказская торговая палата, Тифлис, 1936, էջ 24:

մի մեթոդ. հայերի թիւը էականօրէն պակաս ցոյց տալու միտումով Բաքուն Նախիջեւանի՝ այդ գործոյթի գրագիրներին հրահանգում է հայերի մի մասին գրանցել «զօկ»¹:

Պակաս արդիւնաւէտ չէին բանակի «նուաճումները» նաեւ յուշարձանների ոչնչացման ուղղութեամբ: Եթէ Կոստանդինուպոլսոյ Հայոց պատրիարքարանը Ի. դարի սկզբին ունեցել է 2.533 գործող եկեղեցի, 451 վանք, ապա 1915-ին ոչնչացուել է 641 սրբավայր՝ շարունակելով «գործը» նաեւ յաջորդ տարիներին²:

Կարելի է երեւակայել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հոգեկան վիճակը, ամենօրեայ ապրումները՝ ի տես անլուր բարբարոսութեան: Դրութիւնն անմխիթարական էր, սակայն, նաեւ Արեւելեան Հայաստանում: Խորհրդային կարգեր հաստատելուց երկու շաբաթ անց, 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ին իշխանութիւններն շտապեցին ընդունել «Դէկրէտ հոգեւոր հաստատութիւններին պատկանող կուլտուրական հիմնարկութիւնների պետականացման մասին», ըստ որի՝ «ՀԽՍՀ մէջ գտնուած բոլոր ազգութեանց հոգեւոր-կրթական հիմնարկութիւնները (դպրոցները, հնագիտական եւ ազգագրական թանգարանները, մատենադարաններն ու տպարանները) իրենց ամբողջ շարժական եւ անշարժ գոյքով համարւում են պետական սեփականութիւն եւ փոխանցւում են լուսաւորութեան ժողովրդական կոմիսարիատի տնօրինութեան»³: Պէտք եղաւ եւս երկու շաբաթ՝ երկնելու նոր որոշում՝ հոգեւորականներին զրկել ձայնի իրաւունքից⁴: Վերջիններիս շուտով արգելւում է որեւէ պաշ-

տօն վարել «դպրոցներում եւ այլ կուլտուր-կրթական հաստատութիւններում»¹:

Դեռեւս 1923 թ. ՀԱՄԿ(Բ)Պ Կենտկոմի քարտուղար Ստալինի ստորագրութեամբ «Բոլոր նահանգային գործկոմներին, շրջկոմներին, երկրամասային կոմիտէներին, Ազգ. ԿԿ-ին եւ ԿԿ-ի բիւրօներին» վերնագրուած «յոյժ գաղտնի» շրջաբերականը հրահանգում էր խելամիտ պայքար մղել կրօնի դէմ, ուշադիր լինել գործողութիւններ կատարելիս, «որ եկեղեցին եւ կրօնական կազմակերպութիւնները կրօնը հակայեղափոխական գէնք չդարձնեն»²: Շրջաբերականի 6-րդ կէտը թելադրում էր. «Կուսակցութեան անդամներին բացատրել, որ եկեղեցին քայքայելու եւ կրօնական նախապաշարումներն արմատախիլ անելու գործում մեր յաջողութիւնը կախուած է ոչ թէ հաւատացեալներին հալածելուց (հալածանքները միայն ամրապնդում են կրօնական նախապաշարումները), այլ կրօնական նախապաշարումների համբերատար եւ մտածուած քննադատութեան, աստծու գաղափարի, պաշտամունքի, կրօնի եւ այլնի լուրջ լուսաբանման ժամանակ հաւատացեալների նկատմամբ պատշաճ վերաբերմունքից»³: Մինչդեռ «յեղափոխական պողոթկումը» չէր չափաւորւում. ստորին պաշտօնեայ կուսակցականները ցանկանում էին աւելի արմատական երեւալ, քան նոյնիսկ պահանջում էր կենտրոնը, որ, անշուշտ, երկար ժամանակ չմնաց այս մտքին, խրախուսեց ու գործադրեց ամեն տեսակ բռնութիւն:

Եկեղեցու հիմքերը խարխւելու նորանոր միջոցների որոնումները 1925 թ. յանգեցրին հիմնելու «ԽՍՀՄ անաս-

¹ Տե՛ս «Մարտակոչ» (Թիֆլիս), 1927, 13 մարտ:

² Տե՛ս «Ազգ» օրաթերթի «Մշակոյթ» յաւելումը. 30 յունւար 2009, էջ 6:

³ «Կոմունիստ», 1920, 18 դեկտեմբեր:

⁴ Տե՛ս «Կոմունիստ», 1921, 4 յունւար:

¹ Ամդ, 6 յունւար:

² «Վաւերագրեր...», հ. Գ., էջ 212:

³ «Վաւերագրեր...», հ. Գ., էջ 211-212:

տուլաձենների միութիւն», որ 1929-ին վերանուանուեց «Մարտնչող անաստուլաձենների միութիւն»։ Այդ ամենը ներկայացոււմ էր իբրեւ նախաձեռնութիւն «ներքեւից»։ Այսպէս լայն ճակատով խորհրդային իշխանութիւնները սեղմում էին օղակը հոգեւոր կառոյցների շուրջը, եւ աղետալի արագութեամբ եկեղեցին ու հոգեւորականութիւնը դուրս էին մղում կեանքից։ Չղիմանալով ամենօրեայ ճնշումներին՝ բազմաթիւ հոգեւորականներ հրաժարուում էին իրենց կոչումից, եւ ոմանք նոյնիսկ որդեգրում էին «աթէիստական շարժման»։

Հակակրօնական հալածանքները զուգակցում էին «դասակարգային պայքարին», որով այլ աղետների շարքին քայքայուեց երկիրը սնուցող գիւղը։ Գիւղատնտեսական մթերքի հիմնական ապահովողները, որ վարկաբեկւում էին «ժողովրդի թշնամի», «դաշնակ» կամ «կուլակ» խարաղանադրոշմով, բանտարկւում ու արտաքսւում էին, իսկ լաւագոյն դէպքում լքում էին հայրենի բնակավայրերը։

«Ազատ եկեղեցի» երեւոյթը, որ հրատարակում էր նաեւ նոյնանուն պարբերական, ինչպէս վկայում է Հր. Աճառեանը, «ժողովրդական տուրուղմփոցի պատճառ եղաւ. նպատակը Հայոց եկեղեցու ուժը ջլատելն էր, որը, սակայն, չյաջողեց։ «Ազատ եկեղեցին» մի քանի տարի յետոյ իսպառ խափանուեց»¹։

Տարածւում էին ամեն տեսակ բամբասանքներ, բանսարկութիւնները գնալով աւելի ու աւելի յաճախանում էին։ Եկեղեցին ու եկեղեցականներին վարկաբեկելու, նաեւ զայրացնելու, վիրաւորելու, հռնից հանելու նպատակով

զրպարտչական, երբեմն հայհոյախառն նամակներ էին ուղարկում եկեղեցու կարեւորագոյն դէմքերին, Գերագոյն Հոգեւոր խորհրդի անդամներին։ Բազմաթիւ այդպիսի գրութիւններից մէկը, կազմուած 1929 թ. հոկտեմբերին, ուղղուած էր Գէորգ Չորքեան եպիսկոպոսի դէմ²։ Ընդհանուր առմամբ այդ նամակները գրուած էին անգրագէտ շարադրանքով եւ մատնում էին գիտակցութեան բաւական ցածր մակարդակ։

Եկեղեցու հիմքերը խարխւելու, ինչու է, նաեւ հոգեւոր հաստատութիւնների ունեցուածքը իւրացնելու բոլշեւիկեան գործողութիւնները առաւել լայն ընդգրկում ունէին հայ իրականութեան մէջ. տարածւում էին նաեւ սփիւռքի վրայ՝ արեւելքից արեւմուտք։ Այնտեղ եւս գտնւում էին հացկատակներ, որոնց գործողութիւնները ատենի Եգիպտոսի Հայոց թեմի առաջնորդ Թորգոմ արքեպիսկոպոսը բնութագրեց իբրեւ «անձնական եւ գժուձ նկատառումների» արտայայտութիւն²։ Դրանք նուիրւում էին պառակտիչ գործունէութեան եւ «առաջադէմ գործիչ» տիտղոս-զնահատական «վաստակում» իշխանութիւններից։ Նրանք աշխատում էին վարկաբեկել բարձրաստիճան հեղինակաւոր հոգեւորականներին, դիմում էին ամեն տեսակ կեղծիքի ու սադրանքների։ 1925 14 յունուար թուակիր նամակով հեռաւոր Չանչունի (Չինաստան) Հայոց ազգային կոմիտէի ղեկավարները՝ Մարանդեան, Ա. Անտոնեան, Ս. Բահաթրեան, համայնքի անունից վստահեցնում էին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե. Սուրէնեանցին. «Չնայեա՞ծ նրան, որ վերջերս մի քանի հաւատազուրկ եւ

¹ Հր. Աճառեան, Կեանքիս յուշերից, Թեհրան, 2007, էջ 309։

¹ Տե՛ս «Վաւերագրեր...», [Ա.], էջ 199։

² Տե՛ս «Վաւերագրեր...», [Ա.], էջ 85։

Հայոց Եկեղեցւոյ դաւաճան հոգեւորականներ դուրս են եկել Մայր Աթոռի եւ Զեզ դէմ, չնայեա՞ծ նրան, որ այդ աղանդաւորները ցանկանում են հայ ժողովրդի մէջ խլրտում ձգել եւ վարկաբեկել մեր հոգեւորականութեան պատիւն եւ անունը, արատաւորել մեր կրօնը, սակայն լիայոյս ենք, Վեհափառ Տէր, որ ոչ մէկ ժամանակ եւ երբէք մեր աւանդաց սովորութիւնների եւ մեր հոգեւոր զգացումների վրայ, եթէ չեն կարողացել բռնանալ եւ արմատախիլ անել դարերի ընթացքում, այժմ եւս ոչ ոք չի կարող փոխել հաւատքը, սէրը դէպի Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը եւ մեր որդիական հաւատարմութիւնը դէպի Զեզ Սրբութիւնը: Այսուհետ եւ հանապազ անսասան պիտի մնայ մեր նախահայրերի կրօնը մեզ համար»¹:

Իրենց «միջազգայնական» հռչակած բոլշեւիկները կրօնական յարանուանութիւնները բնաջնջելով, ազգերի ու ազգութիւնների աւանդութիւնները ոտնահարելով եւ մոռանալ տալով՝ ցանկանում էին ձուլել նոր մի ազգ, որ խօսելու էր մէկ լեզուով: Իսկ դրա համար հարկաւոր էր վերացնել ազգային նկարագիր ունեցող մտաւորականներին, եթէ իրենց կուսակցութեան չէին անդամագրուում: Յաջորդ նպատակային քայլը բոլոր գիր ունեցող ազգութիւնների այբուբենների «ռէֆորմ» էր՝ անցման հերթական աստիճանը:

Անկարող ուզածին պէս պաշտպանելու Ազգի ու Եկեղեցու իրաւունքները, մինչեւ վերջ ըմպելով իրեն բաժին ընկած դառնութիւնների բաժակը՝ Գէորգ Ե. Հայրապետը 1930-ին կնքեց մահկանացուն:

¹ «Վաւերագրեր», [Ա.], էջ 4:

Գէորգ Ե. Սուրէնեանը առաջնորդեց իր նաւը, Ա. աշխարհամարտի շրջանին, կարճատե ուրախութեամբ ողջունեց անկախ Հայաստանի ծնունդը, բայց շուտով «բոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը» գլխավայր շրջեց ամեն ինչ, որդեգրելով աստուածամերժ ու միանգամայն հակահայ դիրքորոշում: Ծայր առաւ կրօնական համայնքների, մասնաւորաբար Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու աննախադէպ դժուարութիւններով լի տատասկոտ ճանապարհը: Արիաբար կրելով ճակատագրի հարուածները՝ Գէորգ Ե. այնուամենայնիւ յաճախ յուսալքութիւն էր ապրում եւ իր գրութիւններն ստորագրում էր՝ «Գէորգ Ե. վշտալի Կաթողիկոս»:

Թերեւս առաւել դժուարին ժամանակահատուած էր բաժին ընկել յաջորդ Հայրապետին՝ Խորէն Ա. Մուրադբէկեանին (1932-1938): Կաթուածահար էր ամբողջ Արեւմտեան Հայաստանը, իսկ հայրենիքի արեւելեան մասի տիրակալները չէին ցանկանում յետ մնալ իրենց թուրք պաշտօնակիցներից, որոնց հետ բարեկամութիւն էին հաստատել: Նոյնիսկ Լենինն ինքնիրեն երիտթուրք անուանելու «սնափառութիւնն» ունեցաւ: Օր-օրի ուժեղացում էին հալածանքները ազգային նկարագիր ունեցող անհատների, այդ թւում՝ նաեւ հոգեւորականների նկատմամբ: Աշխատում էին վերջիններիս նուաստացնել ամեն քայլափոխի, զրկել ապրուստի միջոցներից, ստիպելով հրաժարուել հոգեւոր կոչումից, աւելի ու աւելի ծանրացնում էին հարկապահանջութիւնը, տուգանում, բանտարկում, գնդակահարում քահանաներին, վարդապետներին...

1934 թ. Կոմունիստական կուսակցութեան Ժէ. համագումարի մի բանաձեւը ազդարարում էր. «Երկրորդ հնգա-

մեակի հիմնական քաղաքական խնդիրն է հանդիսանում վերջնականապես վերացնել կապիտալիստական տարրերն ու դասակարգերն ընդհանրապես, լիակատար կերպով ոչնչացնել դասակարգային տարբերություններն ու շահագործում առաջացնող պատճառները», այլ ձեւակերպումով՝ «մակաբոյժ դասակարգերի մնացորդների վերջնական վերացումը»¹: Սա նշանակում էր, որ հալածանքներն աւելի անողոք էին լինելու:

Դեկտեմբերի 19-ին Արսէն արքեպիսկոպոս Ղլտճեանը գրութեամբ յայտարարում է Սբ. էջմիածնի Գերագոյն հոգեւոր խորհրդին.

«Ամսոյս 6-ին, երբ Տ. Խորէն Կաթողիկոսի մահը յայտնուեց, պետական պաշտօնական անձանց հետ հանգուցեալի սենեակը բանալուց յետոյ յայտնուեց մէկ կոնդակ՝ թուագրուած ապրիլ 18 1936 տարի հ. 620 յանուն Գէորգ արքեպիսկոպոս Չորէքչեանի, որով նա նշանակուած էր տեղակալ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի:

Այդ կոնդակը պաշտօնական անձանց ներկայութեան եւ գիտութեան եւ վերջրի ըստ պատկանելոյն յանձնելու համար:

Տէր Գէորգ արքեպիսկոպոսի Մայր Աթոռ զարձից յետոյ յանձնեցի իրեն՝ Հայրապետի մահուան առթիւ անհրաժեշտ հեռագրական տեղեկութիւններն անելու:

Սոյն մասին տեղեկագրելով Ատենիդ՝ նրան եմ թողնում այդ առթիւ անհրաժեշտը տնօրինելու»²: Ամենապատասխանատու պահին, ուրեմն, Գէորգ արքեպ. Չորէքչեանն ստանձնում է նոր պարտականութիւններ:

¹ «Համկոմկուսի (Բ) XVII համագումարի բանաձեւերը», Բագու, Կուսիրատ, 1934, էջ 7:

² «Վաւերագրեր...», [Ա.], էջ 327-328

Խորէն Ա. Կաթողիկոսի մահուանից որոշ ժամանակ անց, Գէորգ արքեպիսկոպոս Չորէքչեանը ձեռնամուխ է լինում գրելու նրա համառօտ կենսագրութիւնը, բնական է, աւելի ամբողջականը թողնելով հետագային: Նրա համոզմամբ Խորէն Ա. Կաթողիկոսի շուրջ վեցամեայ մաքառումները կեանքի գնով էին, եւ ողբացեալ Հայրապետը վճարեց այդ գինը. 1938թ. ապրիլի 6-ին տարօրէն պայմաններում կնքեց մահկանացուն:

«Ազգընտիր Հայրապետ, Նորին Սրբութիւն Խորէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կենսագրութիւնը գրել՝ նշանակում է գրի առնել հայկական մի որոշ պատմական շրջանի ազգային, հասարակական, եկեղեցական, կրօնական, կրթական, դպրոցական իրադարձութեանց ամբողջ նկարագիրը, որտեղ ամէն քայլափոխին նա հանդէս է գալիս իբրեւ մի կարկառուն դէմք, որ տոն եւ ուղղութիւն է տալիս ազգային, հասարակական, եկեղեցական, կրթական ակտուալ եւ կարեւորագոյն խնդիրներին, իր գործունէութեան մէջ ցուցադրում է բացառիկ, հազուագիւտ ընդունակութիւններ՝ ըմբռնելու, հասկանալու յարուցում խնդիրների կարեւորութիւնն ու իմաստը, հաստատելու նորմալ յարաբերութիւններ կառավարական բարձր հաստատութիւնների հետ եւ հարկ եղած դէպքերում, երբ սպառուել են բոլոր միջոցները՝ ըմբոստանալու երկրի հզօրների դէմ»¹: Բնութագրական այս «ծրագիրը» հաւասարապէս վերաբերում է հէնց իրեն՝ Հայոց 129-րդ Կաթողիկոսին:

1954-ի յունուարեան համարին իբրեւ խմբագրական Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի «Հասկ» հանդէսը տպագրում

¹ «Նահատակ Հայրապետը», Հրատարակութեան պատրաստեց Տ. Ասողիկ քահանայ Կարապետեանը, Սբ. էջմիածին, 2008, էջ 123:

է Դերենիկ եպիսկոպոս Փոլադեանի «Մայր Աթոռը եւ անոր արժանաժառանգ Գահակալը» յօդուածը, որ արտատպուած է նոյն տարույ «Էջմիածին» ամսագրում: Յօդուածի մէջ սրբազանը մասնաւորաբար գրում էր. «Ութսունվեցամեայ այս պատկառելի, իմաստուն եւ ազնուական առաքինութիւններով օժտուած Հովուապետը թերեւս աւելի եռանդուն, ժրաջան, տոկուն եւ յարատեւ աշխատող է, քան մեր տարեց կամ երիտասարդ եկեղեցականներէն որեւէ մէկը: Կարելի չէ այս մեծանուն եկեղեցականին առաքինութիւնները մի առ մի թուարկել... Կը բաւէ միայն սա իրողութիւնը մատնանշել, թէ ազգին Վեհափառ Հայրապետը աշխարհի ներկայ քաղաքական աննպաստ եւ դժպէս պայմաններուն մէջ աւելի արդիւնաւոր գործ կը կատարէ եւ աւելի կը պայծառացնէ իր Եկեղեցին, քան շատ շատեր դիւրագոյն եւ լաւագոյն պայմաններու մէջ: Ապագայ պատմագրին կը մնայ ըսել, թէ Խորէն Կաթողիկոսի մահէն ետք ինչպիսի՜ վճռական դեր կատարեց Գէորգ Վեհափառ Ս. Էջմիածնի պահպանման եւ վերակազմութեան գործին մէջ: Մեծ մարդոց մեծութիւնը ընդհանրապէս աւելի կը յայտնուի իրենց մահէն ետք. Գէորգ Վեհափառ այն քչերէն է, որոնք ի կենդանութեան իսկ կը պարտադրեն մեզ ճանչնալ իրենց բովանդակ մեծութիւնը»¹:

Մեծ մարդոց մեծութիւնը, յիշուի «աւելի կը յայտնուի իրենց մահէն ետք»: Այսօր Հայ Առաքելական Եկեղեցին նոր հորիզոններ նուաճելու ճանապարհին է, եւ այդ պարագային մերազնեայ Հաւատացեալը երախտագիտութեան տուրք է տալիս՝ յիշելով Գէորգ Զ. Հայրապետի մեծ ներդրումը:

¹ «Էջմիածին», 1954, յունուար, էջ 9:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԷԶԵՐ ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ՇՐՋԱՆ. ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹԻՒՆ

Գէորգ Զորէքեանը (գրականութեան մէջ այս ազգանունը գրւում է տարբեր ձեւերով, մասնաւորապէս՝ Զէորէքեան, Զեորէքեան եւն) ծնուել է Նոր Նախիջեւան նշանաւոր քաղաքում, որ 1779 թ. հիմնադրել են Ղրիմից Դոնի աւազան տեղափոխուած հայերը, եղել է Հարաւային Ռուսաստանի մշակութային կարեւոր կենտրոն, վայելել միշտ քաղաքական, ունեցել դատական, ոստիկանական եւ գործադիր ատեաններ, ինքնավարութիւն, մի կարգավիճակ, որ յաջորդ դարաշրջանի «ինքնավարութիւններ» համեմատութեամբ լիակատար անկախութիւն կարող է համարուել: Քաղաքում Ս. Խաչ վանքից բացի գործել են Ս. Լուսաւորիչը, եւս հինգ եկեղեցի: 1790-ից այստեղ գործել է Հարաւային Ռուսաստանի առաջին տպարանը: Ունեցել են թեմական, ժառանգաւորաց դպրոցներ, հոգեւոր սեմինարիա, արհեստագործական ուսումնարան, թատրոն, բարեգործական, աղքատախնամ, մարդասիրական եւ այլ ընկերութիւններ, տպագրել են պարբերականներ: Նոր Նախիջեւանի կրթական, ընդհանրապէս ազգային հոգեւոր կեանքի մասին կարելի է դատել հայոց մշակոյթին, գիտութեանը, պետական շինարարութեանը տուած բազմաթիւ նշանաւոր դէմքերով: Բաւական է միայն յիշել Պատկանեաններին, Մ. Նալբանդեանին՝ մի կողմ թողնելով պետական-քաղաքական ականաւոր գործիչներին:

1901 թ. ճամփորդելով սեւծովեան հայաբնակ վայրերը՝ Զիւանին ամենաջերմ գնահատականն է տալիս Նոր

Նախիջեւանին ու Նախիջեւանցիներին, Եկեղեցու դերակատարութեանը գաղութի կեանքում:

Նախշիվանցիք լաւ զարգացած մարդիկ են,
Տիրող լեզուին ընտելացած մարդիկ են,
Նրբաճաշակ, եւրոպացած մարդիկ են,
Ասիացիներուն քիմքին դիւր չի գայ¹:
Հայոց Եկեղեցին քաջ թխսի մման,
Պանդուխտ ձագուկներուն հսկող պահապան,
Օտարական հայոց լինելով պաշտպան՝
Նրանց հոգսը միշտ առել է իւր վրայ²:

Զիւանին համոզուել է, որ նշանաւոր այդ քաղաքը «ապրել է հայ, յոյս կայ՝ դեռ էլի ապրի՝ Ահագին ծովի մէջ մի փոքրիկ կղզի»: Նրա մերձակայ հայ գիւղերը նոյնպէս հայօրէն ապրելու անկոտրում կամք են դրսեւորում:

Այդպիսի հրաշալի միջավայրից էր Գէորգ Չորէքեանը:

1869 թ. նոյեմբերի 2-ին Խաչատուր եւ Կատարինէ Չորէքեանների ընտանիքում ծնուել է ապագայ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Մանկանն անուանել են Գէորգ: Հայրը արհեստաւոր էր՝ փականագործ³: Ծննդավայրը աւանդաբար պահել էր հայրենի յիշատակները եւ ազգային ընդգծուած նկարագիրը: Միջավայրը եւ, անշուշտ, առաջին հերթին ընտանիքը, սնել են պատանի Գէորգին հայրենասիրութեան, մարդասիրութեան, բարեպաշտութեան գաղափարներով: Մասնաւորապէս մայրը յայտնի էր եկեղե-

ցասիրութեամբ, կարօտեալներին մխիթարելու, կարեկցելու, օգնելու ջանքերով:

Պատանին սկզբնական կրթութիւնն ստացել է հայրենի քաղաքում, նախ սովորել է Սբ. Աստուածածին եկեղեցու ծխական դպրոցում, ուր ուսուցանում էին կրօն, հայոց եւ ռուսաց լեզուներ, թուաբանութիւն: Յաջողութեամբ աւարտելով դպրոցի եռամեայ դասընթացը՝ ուսումը շարունակել է տեղի հոգեւոր սեմինարիայում, որ, սակայն, նպաստաւոր հանգամանքների բերումով չէր աւարտելու: Սբ. Էջմիածնի հոգեւոր ճեմարանում Նոր Նախիջեւանին յատկացուած հինգ ուսանողական տեղերից մէկը 1879 թ. թափուր է մնում: Համայնքի միահամուռ կարծիքով այդ տեղի համար լաւագոյն թեկնածուն Գէորգ Չորէքեանն էր, եւ քաղաքապետարանը նոյն թուի սեպտեմբերի 19-ի գրութեամբ առաջադրում է նրա թեկնածութիւնը: Իսկ քանի որ պատանու տարիքը խանգարող հանգամանք էր, ինչպէս հետագայում տեղեկացրել է Չորէքեանն ինքը, «ընդունելութեան ժամանակ դժուարութիւնների չհանդիպելու համար» ծննդավայրում մէկ տարով «մեծացրել» են նրան՝ գրելով 1868-ի ծնուած¹:

1886 թ. Չորէքեանն աւարտում է ճեմարանի դասարանական կրթութիւնը, իսկ 1889-ին՝ լսարանականը: Ուսման տարիներին նա աչքի է ընկնում բարձր առաջադիմութեամբ, յատկապէս մեծ յաջողութիւն է արձանագրում բնական եւ տեսական աստուածաբանութեան, Սբ. Գրոց քննութեան, եկեղեցական մատենագրութեան ու պատմութեան, հոգեբանութեան, Հայոց եւ ընդհանուր մատենագ-

¹ Աշուղ Զիւանի, Անճանօք երգեր, Աշխատասիրութեամբ Թովմաս Պօղոսեանի, Երեւան, 2009, էջ 607:

² Անդ, էջ 608:

³ Տես «Էջմիածին», 1950, ք. 1, էջ 14:

¹ «Երջանկայիշատակ Տ. Տ. Գեորգ Չ. Կաթողիկոսի կեանքը եւ գործունեութիւնը», Սբ. Էջմիածին, 1955, էջ 10:

րութեան մէջ, բացառիկ տաղանդ է դրսեւորում երաժշտութեան ոլորտում, աչքի ընկնում երգեցողութեամբ: Քիչ անց նա նշանակուել է Մայր Աթոռի դպրապետ:

Ճեմարանական կեանքի կարեւորագոյն երեւոյթներէց մէկն էր Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեանի կարճատեւ ներկայութիւնը: 1887-88 ուս. տարում նրան յաջողուեց իր մեծ հեղինակութեամբ եւ մանկավարժական հմտութիւններով արմատապէս բարելաւել ուսումնական աշխատանքները: Ցարական իշխանութիւնները ի տես Օրմանեանի արդիւնաւէտ աշխատանքի՝ պահանջեցին, որ նրա մանկավարժական գործունէութիւնը հայրենիքում սահմանափակուի մէկ տարով, եւ նա չհասցրեց իրագործել իր բոլոր հնարաւորութիւնները՝ օգտակար լինելու ճեմարանին՝ հարկադրուած հեռացաւ Էջմիածնից: Բայց այնուամենայնիւ մէկ տարում ձեռք բերուած արդիւնքը գոհացուցիչ էր, եւ Օրմանեանը ինչ-որ չափով մխիթարուում էր: 1888 թ. յուլիսի 18-ին Յովհաննէս աւագ քահանայ Մկրեանին յղած նամակում նա գրում էր. «Այդ օրերուն մէջ մեծ եւ նոր բան մըն ալ ըրի, կամ եղաւ: Քանի ճեմարանը ճեմարան է՝ վարդապետացու չէ ունեցեր, այս տարի չորս ուսումնաւարտներ վանականութեան համար ուխտագիր տուին Կաթողիկոսին, եւ այդ բանին մէջ իմ յատուկ աշխատանքը երեւցաւ, եւ ամենքն ալ շնորհակալութիւն յայտնեցին: Կը բաղձայինք անմիջապէս աւագ սարկաւագ ձեռնադրել, սակայն հարկատուութենէ ազատելու պայմանը կայ, եւ պրօկուրորը պինդ կը կենայ...»¹:

¹ «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գիրք ԺԵ. «Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան». Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1896-1908), Երեւան, 2007, էջ 167:

Ուրեմն, 1889 թ. յունիսի 17-ը պատմական եղաւ Գէորգեան ճեմարանի կեանքում: Մինչ այդ շրջանաւարտները մնացել են աշխարհական: Ենթադրւում է, որ պատճառը «Կրօնագիտական ու աստուածաբանական բարձրագոյն կրթութեան անբաւարար մակարդակն էր»¹:

Մակար Ա. Կաթողիկոսի յունիսի 15-ի թ. 258 կոնդակի հիման վրայ սինոդը որոշում է յանձնարարել Ներսէս եպիսկոպոսին երեք շրջանաւարտների դարձնել աւագ սարկաւագ: Եւ յունիսի 17-ին, Ճեմարանի գոյութեան ընթացքում առաջին անգամ շրջանաւարտներ Գէորգ Չորէքչեանը, Գարեգին Յովսէփեանը եւ Կարապետ Տէր-Մկրտչեանը հոգեւոր կոչում ընդունեցին: Նրանց միացաւ եւ Ճեմարանի տեսուչ Արշակ Նահապետեանը (հոգեւոր անունը՝ Նահապետ): «Ամսոյս 17-ը եւ 18-ը, արձանագրեց Մայր Աթոռի պաշտօնական ամսագիրը, յունիս (1889 թ.) նշանաւոր օրեր էին. այդ օրերը կատարուեցին ի վաղուց ցանակալի ձեռնադրութիւնք Սբ. Գայիանէի վանքում՝ սրբագործութեամբ Գերաշնորհ Ներսէս եպիսկոպոսի: Սբ. Էջմիածնի ճեմարանը հնգետասանամեայ երկունքից ետքը ի վերջոյ տուեց երախայրիքը Հայ Եկեղեցուն եւ Ազգին»²: Այս յաջողութեան մէջ, ինչպէս տեսանք, ոչ երկրորդական դերակատարում է ունեցել Ճեմարանի մեծահմուտ դասախօս Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեանը: Տարիներ անց, 1913-ին, խոստովանելով, որ 20 տարեկան հասակին, ստանձնած բեռան ծանրութիւնն ու պարտքի գիտակցութիւնը ընկճել են իրեն, Չորէքչեանը յիշել է յուսահատութեան մատնուած Պետրոսին քաջալերող ձայնը, նրան յուսադրելու աւետարանական պատմութիւնը, զգացել այդպիսի սատարութիւն:

¹ Պ. Յովհաննիսեան, Հայ մշակոյթի օրրանը. «Նշանաւոր ճեմարանականներ», պրակ Ա, Սբ. Էջմիածին, 2005, էջ 20:

² «Արարատ», 1889, էջ 353:

1889 թ. սեպտեմբերի 22-ի թ. 479 կոնդակով Մակար Ա. Կաթողիկոսը յայտարարում էր, որ ճեմարանում ուսումնասիրող առարկաների ցանկն ընդլայնելու նպատակով անհրաժեշտ է համարում եւրոպական համալսարաններում կրթել ճեմարանի արժանաւոր շրջանաւարտների: «Առ այս նպատակ, - գրում էր նա, - հաճոյ եղեւ մեզ ընտրել ի միջոյ ուսումնաւարտ որդեգրաց ճեմարանիս՝ զմիաբանս Մայր Աթոռոյս զընդունակ սարկաւազունս զԿարապետն Տէր Մկրտչե-անց եւ զԳէորգն Չորէքչեանց առ ի առաքել զնոսա ի համալսարանական քաղաքս Եւրոպիոյ ի կատարելագործութիւն ի գիտական առարկայս ըստ առանձին հրահանգաց մերոց այնու, զի յետ վերադարձի իւրեանց կարգեսցին նոքա ի պաշտօն ուսուցչութեան ի ճեմարանի մերում»¹: Թիֆլիսի Քամոյեան եկեղեցու հոգաբարձու Գ. Ա. ճեմեանը սիրալոյսով իր վրայ է վերցնում սպասող ծախսերը²:

Եւ Գէորգ սարկաւազը մեկնում է Գերմանիա, Լայքցիգի համալսարան, սովորելու աստուածաբանութիւն եւ փիլիսոփայութիւն: Մէկ տարի անց ընդունւում է տեղի կոնսերուատորիան: Նկատի ունենալով, որ ճեմարանը երաժշտութեան ուսուցչի խիստ կարիք է զգում՝ էջմիածնի վանական կառավարութիւնը ցանկանում է կոնսերուատորիայի Գ. լսարանից յետ կանչել Գէորգ սարկաւազին եւ նրան յանձնել յիշեալ պաշտօնը: Դա, անշուշտ, նրա սրտով չէր: Այդ առթիւ Չորէքչեանի ուսումնական ընկերը՝ Գարեգին սարկաւազ Յովսէփեանը 1893 թ. մարտի 10-ին գրել է. «Գէորգը երաժշտութիւնից մեծ յաջողութիւն է արել, բայց

¹ «Վաւերագրեր...», ԺԴ. «Տ. Տ. Մակար Ա. Թեղուցի Տէր Պետրոսեան, Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց. (1884-1891)», Երեւան, 2006, էջ 435:

² Տե՛ս «Արարատ», 1889, էջ 628:

քիչը երկու տարի ժամանակ է հարկաւոր կոնսերուատորիայում քննութիւն յանձնելու համար: Ափսոս է այն աշխատանքը, այն ծախսը, որ մինչեւ այժմ եղել է, եթէ կիսատ յետ կանչեն: Հէնց այսօր [Գէորգը] պատմեց ինձ, թէ ուսուցչապետը ինչպիսի գովասանքով է խօսել իւր երաժշտական շարադրութեան համար: Ինչպէս ամեն գիտութիւն, առաւելապէս երաժշտութիւնը, կա՛մ կատարեալ պիտի սովորել, կա՛մ ամենեւին ոչ: Գեղարուեստը կատարելութիւն է պահանջում, եւ այդ կատարելութիւնը ձեռք բերելու ժամանակը չպէտք է խնայել: Ինչ ասել կուզի, որ երաժշտութիւնը մեր եկեղեցու անհրաժեշտ կարիքներից մէկն է, իսկ կիսատ կրթութեամբ ոչ միայն այդ պակասը լրացնել չի կարելի, այլ գուցէ վնասակար է»¹: Եւ նրան արտօնւում է շարունակել ուսումը:

¹ «Երջանկայիշատակ Տ. Տ. Գէորգ Զ. Կաթողիկոսի կեանքը եւ գործունէութիւնը», էջ 19:

ՈՒՍՈՒՑԻՉ ՃԵՄԱՐԱՆԻ.
ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՀԱՅՐԵՆԻ ԲԱՂԱՔ.
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ. ԲԱՐՈՁԻՉ

29 նոյեմբեր 1889 - 15 մարտ 1894 լրացնելով համալսարանական կրթութիւնը՝ Գէորգ սարկաւազը վերադառնում է Մայր Աթոռ, նշանակւում եկեղեցական պատմութեան, աշխարհիկ եւ եկեղեցական երաժշտութեան դասատու, երգչախմբի ղեկավար: Սակայն շուտով, տեսչութեան անհարկի խստութիւններից դժգոհ ճեմարանականները բողոքի ցոյցեր են կազմակերպում: Այդ առթիւ աշխատանքից ազատւում են ըմբոստացած սաների համակրանքը վայելող ուսուցիչները: Գէորգ սարկաւազը նոյնպէս ազատւում է, նշանակւում է ստանում ու մեկնում Հայրենի քաղաքի Սբ. Խաչ վանք (1895): Ստանձնում է նաեւ հոգեւոր սեմինարիայի երաժշտութեան, բարոյագիտութեան, եկեղեցական պատմութեան դասաւանդումը, կազմակերպում քառաձայն երգչախումբ: Երգեցողութեան դասեր է տալիս նաեւ օրիորդաց ուսումնարանում:

1916 թ. մարտի 8-ին Նոր Նախիջեւանում կազմակերպւած համերգին մասնակցել է Սբ. Լուսաւորիչ եկեղեցու խումբը՝ Գէորգ սարկաւազի ղեկավարութեամբ: «Համերգը եղել է խառն՝ լատինական, հայկական, հրէական հոգեւոր երգերի: Հայկական երգերի երկրորդ բաժինը առանձնապէս աչքի է ընկել իւր արժանաւորութեամբ: Հայր սարկաւազ Չորէքչեանը արժանացել է «լաւ եւ հմուտ» երաժշտի կոչման», - գրում է «Արարատ» ամսագիրը (1916, էջ 432):

Պետերբուրգի ճանապարհին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմեանը կանգ է առնում Նոր Նախիջեւանում, ներկայ է լինում Չորէքչեանի կազմած երգչախմբի ելոյթին, տեսնում համընդհանուր հիացումը, ցանկութիւն է յայտնում նրան տանելու էջմիածին: Բայց հաշուի առնելով տեղի հասարակայնութեան կարծիքը՝ Հայրապետը համաձայնում է Գէորգ սարկաւազին թողնել Հայրենի քաղաքում, պայմանով, որ շարունակի շնորհակալ գործը: Եւ նա առաւել եռանդով ու բանիմացութեամբ առաջ է տանում սկսած աշխատանքը, մեծ հեղինակութիւն է ձեռք բերում նաեւ ուսումնական ասպարէզում, կատարում բազմաթիւ հանրօգուտ ձեռնարկումներ, աջակցում թեմի աշխատանքներին: Յատկապէս մեծ խանդավառութիւն պիտի ապրէին նրա սաները, ուսուցչի նախանձախնդրութեամբ ճանապարհորդելով Հայաստանում, տեսնելով Սեւանի, Գեղարդի, Խոր Վիրապի, Անիի, Սբ. Էջմիածնի սրբավայրերը, լինելով Երեւանում, Ալեքսանդրապոլում:

Հետագայում այս տարիների մասին Գէորգ Չորէքչեանը գրել է, թէ ինքը դպրոցներում առաջին անգամ մուծել է եւրոպական նոտագրութիւն, բազմաձայն երգեցողութիւն: «...Նախկին մօնօտօն եկեղեցական երգեցողութեան փոխարէն, - յայտնում է նա, - դպրոցներում մտցրել եմ ժողովրդական-ազգային մօտիւններ, որ լիովին համապատասխանում են մանկական հոգուն՝ նրանց մօտ զարգացնելով սէր դէպի երաժշտութիւնը, առանձնապէս ժողովրդական երաժշտութիւնը: Առաջին անգամ եմ նաեւ մտցրել եկեղե-

ցական բազմաձայն երգեցողութիւն»¹: Գէորգ սարկաւազ Չորէքչեանն իր գործունէութեամբ նուաճել է ոչ միայն աշակերտների, այլեւ քաղաքի հասարակութեան սէրը, արժանացել ուսումնական վարչութեան բարձր գնահատանքին: Խորապէս ըմբռնելով նրա երկարամեայ բեղուն գործունէութեան արժանիքները՝ հայրենի քաղաքի հասարակութիւնը խնդրանք է ներկայացնում Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին, որպէսզի Մայր Աթոռում վարդապետ ձեռնադրեն նրան եւ նշանակեն Նոր Նախիջեւանի առաջնորդական փոխանորդ:

Գէորգ սարկաւազը բաւական բեղմնաւոր ստեղծագործական շրջան է ապրել հայրենի քաղաքում:

Ժամանակակիցները գիտէին, որ Չորէքչեանը «որպէս հմուտ երաժիշտ» ունեցել է «բազմաթիւ հեղինակութիւններ»: Տասնամեակներ անց նրան նուիրուած մի յօդուածում կարդում ենք. «Յանկալի է, որ Վեհափառ իր սնդուկից հանի դրանք եւ սեփականութիւնը դարձնի երաժշտական աշխարհին: Անկասկած, դրանով կշահի հայ երաժշտական կուլտուրայի պատմութիւնը... Յանկալի է, որ մի սիրուն ծաղկաքաղ կազմուի եւ հրատարակուի Վեհափառի թէ՛ երաժշտական, եւ թէ՛ գրական վաստակներէ»²: Մի ցանկութիւն, որ մնացել է անկատար, եթէ չհաշուենք նրա ներդաշնակած Պատարագի հրատարակութիւնը, որ, սակայն, հեռու է բաւարար լինելուց:

Չգիտենք առայժմ՝ երբ եւ որտեղ է Գէորգ Չորէքչեանը ներդաշնակել Պատարագը, որի հրատարակութիւնից

դժուար է գուշակել այս եւ այլ հարցերի պատասխանը: Հրատարակիչը ձեռքի տակ ունեցել է լուսպատճէններ: Ենթադրելի է, որ ինքնագիրը պահուում է ՀՀ Ազգային արխիւում: Հաւանաբար Փարիզում, 2001 թ. է հրատարակուել ակնարկուած Պատարագը. «Երգեցողութիւնք սրբոյ Պատարագի Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ. Փոխադրեց եւ ներդաշնակեց քառաձայն խառն խմբի համար Սբ. Էջմիածնի միաբան Գէորգ սարկաւազ Չէօրէքչեանց»:
Հրատարակիչը՝ Կոմիտաս Հ. Գէորգեան, յայտնում է, որ օգտուել է հեղինակի «ձեռագիր երկու բնագիրներ»-ից: Նրա ասելով՝ այդ ձեռագրերը մանրամասն համեմատելով «նկատի առնուած են իւրաքանչիւր տարբերակին առաւել կամ թերի կողմերը, եւ անոնց մէջէն ընտրուած է նախընտրելին, լաւագոյնը»: Կ. Գէորգեանը յայտնում է նաեւ, որ իր ձեռքին են «Գէորգ սարկաւազ Չէօրէքչեանցի այլ, անտիպ ձեռագիրներ, որոնք կը բաղկանան մեծ մասամբ եկեղեցական, կրօնական եւ քանի մը աշխարհիկ երգերէ»:

Գնահատութեան զգուշաւոր փորձ կարելի է համարել հրատարակչի հետեւեալ խօսքը. «Թէ ի՞նչ կը բերէ մեզի Չէօրէքչեանցի մշակած Պատարագը, եւ թէ ի՞նչ դեր վիճակուած է անոր, եւ ի՞նչ տեղ ան կրնայ գրաւել մեր եկեղեցական երգեցողութեանց բնագաւառէն ներս՝ այդ, ժամանակն է որ պիտի որոշէ»: Բիչ անց, հակասելով վերը քաղուած մտքին՝ հրատարակիչը գրում է. «Վստահ ենք որ ան իր արժանի տեղը պիտի գտնէ մեր եկեղեցական երգեցողութեանց արդէն իսկ բաւական ճոխ եւ հարուստ երգացանկին վրայ» (գրքոյկի էջերը համարակալած չեն): Ինչեւէ, այս հարցը կարելի է հասունացած համարել եւ ակնկալել մասնագէտների շահագրգիռ վերաբերմունքը, ստանա-

¹ «Երջանկայիշատակ Ս. Տ. Գեորգ Չ. Կաթողիկոսի կեանքը եւ գործունէութիւնը», էջ 24:

² Անդրանիկ սարկ. Գալամդարեան, Էջեր Վեհափառ Գայրապետի անցեալից. «Էջմիածին», 1954, Գ, էջ 30:

լու համար Պատարագի գիտական հրատարակութիւնը եւ պատշաճ գնահատականը: Հաւանաբար Պատարագը ներ-դաշնակել է հայրենի քաղաքում պաշտօնավարելիս: Կարող ենք միայն ենթադրել, որ այս երկի գրութեան վերջին սահմանը 1913-ի ամառն է: Իսկ սարկաւագութեան շրջանը գերազանցապէս անցել է Նոր Նախիջեւանում. Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանում պաշտօնավարութիւնը կարճատեւ էր (մօտաւորապէս մէկ տարի):

1908 թ. հրատարակուեց Գէորգ սարկաւագի «Երեք խմբերգ» գրքոյկը¹, որին գրախօսութեամբ անդրադարձաւ Ռուբէն արեղան: Յօդուածագիրը նկատում է, որ Նոր Նախիջեւանում աշխատելու տարիներին Գէորգ սարկաւագը երաժշտական գործեր է ստեղծել: «Այդ հեղինակութիւններից է . «1) «Տէ՛ր, կեցո»- մեներգ եւ խմբերգ դաշնամուրի նուագակցութեամբ, գրուած ֆա մինորով. 2) «Երբ որ բացուին»- երկերգ առաջին եւ երկրորդ սոպրանի համար, դաշնամուրի նուագակցութեամբ, գրուած ֆա մինորով. եւ 3) «Մայր Արաքսի»- երկերգ սոպրանի եւ ալտի համար, դաշնամուրի նուագակցութեամբ, գրուած ֆա մինորով: Բազմաթիւ հեղինակութիւններից միայն այս երեքն է առ այժմ լոյս տեսել որպէս նմոյշ»²: Գրախօսը նկատում է, որ այդ երգերից առաջինը ազգային օրհներգի հանգամանք ունի (խօսք՝ Ենթադրաբար Յովհաննէս Տէր-Յակոբեանի), երկրորդը Նահապետ Ռուսինեանի «Կիլիկիան» է, երրորդը՝ Գամառ Քաթիպայի «Մայր Արաքսի ափերով» բանաստեղծութեան դաշնակումն է³, որ «ըմբռնուած է ամենայն հա-

րազատութեամբ. խօսքն ու դաշնակը լրացնում են միմեանց: «Երեք խմբերգը իր վրայ կրում է վարպետ գրչի դրոշմն եւ իր պատուաւոր տեղը կը գրաւի մեր հայ երաժշտական գրականութեան մէջ: Եւ, - շարունակում է գրախօսը,- ցանկալի է օր առաջ տեսնել հրատարակուած հայր Զորէքչեանի միւս երկերը»¹:

¹ «Երեք խմբերգ», Մշակեց եւ ներդաշնակեց Գէորգ սարկաւագ Զորէքչեանը, Պետերբուրգ, 1908:

² «Արարատ», 1913, էջ 674:

³ Անդ:

¹ «Արարատ», 1913, 674, 1897 թ. աշնանը «Տէր, կեցո Դու զհայս» Բեռլինում ներդաշնակել էր նաեւ Կոմիտաս վարդապետը. Տես Կոմիտաս, Նամակներ, Երեւան, 2000, էջ 92:

ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Դեռևս 1894-ին Գէորգ սարկալազը հանդիպում է Յուսիկ վարդապետ Զոհրապեանին, որ առաջարկում է նրան վարդապետ ձեռնադրուել եւ հովուութեան մեկնել Սուչավա (Ռումինիա): Այդտեղի ազգային հոգաբարձութեանը յղած նամակում (29 դեկտ. 1894) Հայր սուրբը գովեստով է խօսում Գէորգ Չորէքչեանի մասին, շեշտելով նրա՝ լեզուների իմացութիւնը, հմտութիւնը եկեղեցական երգեցողութեան, եւրոպական երաժշտութեան լաւատեղեակութիւնը: «Վասն սարկալազիդ վկայեմ, - գրում էր Յուսիկ վարդապետը, - զի է նա հմուտ հայերէն լեզուի, եկեղեցական կարգաց, եւս եւ եւրոպական երաժշտութեանց... Այրն երեւի հանդարտաբարոյ եւ ամաց իբրեւ 26-ից»¹:

Ստանալով Սուչավայի ազգային հոգաբարձութեան համաձայնագիրը՝ Յուսիկ վարդապետը 1895 թ. յունուարի 30-ի նամակում գոհունակութիւն է յայտնում, որ իր առաջարկութիւնն ընդունել են, եւ գրում է. «Աղօթեմ զի ամենաբարին Աստուած յաջողեցէ զգործս ձեռաց մերոց, զընտրեալն լցուցէ շնորհօք՝ լինել մշակ առանց ամօթոյ»²:

Տարիներ անց ընդառաջելով համաքաղաքացիների առաջարկութեանը՝ Յուսիկ արքեպիսկոպոս Զոհրապեանին յանձնարարում է վարդապետ ձեռնադրել Գէորգ սարկա-

լազին: Եւ 1913 թուականի յուլիսի 20-ին Վաղարշապատում, Սբ. Գայիանէի վանքում Արիստակէս վարդապետ Զուլոյեանի խարտաւիչակութեամբ Յուսիկ արքեպիսկոպոսը նրան ձեռնադրում է վարդապետ¹: Նա ստանում է «զվեղարն արեղայութեան», իսկ 23-ին՝ վարդապետական չորս աստիճան: Այնուհետեւ հոկտեմբերի 26-ին «Նորին Կայսերական Մեծութեան Ռուսաց Ինքնակալի» հրամանով եւ Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի կոնդակի թելադրանքով սինոդը որոշում է «ճանաչել Տ. Գէորգ վարդապետ Չորէքչեանին Նոր Նախիջեւանի [եւ Բեսարաբիայի] թեմի առաջնորդական փոխանորդ», նստավայր ունենալով Սուրբ Խաչ վանքը²: Այս նշանակման նախօրէին նորընծայ վարդապետը յայտնում էր իր մտահոգութիւնները՝ յիշեցնելով, թէ անկազմակերպ էր եկեղեցու ներքին վարչութիւնը, պաշտօնեաներն անտեղեակ էին իրենց պարտականութիւններին, իրաւունքներին: 1913 թ. հոկտ. 20 թուակիր նամակում նա գրել է. «ո՛չ մի օրէնք, ո՛չ մի կարգ, անորոշութիւն պաշտօնեաների իրաւունքների եւ պարտականութիւնների... կարողացածին չափ պէտք է աշխատեմ կարգեր սահմանելու նպատեմ»³: Նա գիտակցում էր, որ սպասւում էր ոչ դիւրին, համբերատար ու հետեւողական աշխատանք, որի իրագործման համար անհրաժեշտ էր խնդիրների յստակ ըմբռնում, ժողովրդին ու եկեղեցուն ծառայելու անվանդ կամք ու նուիրութեամբ, վարչական աշխատանքի ընդունակութիւններ եւ առաջին հերթին՝ գործիմացութիւն: Այդ ամենը լիապէս ունէր նորընծայ վարդապետը, ունէր նաեւ հոգեւոր ծառայութեան բաւարար փորձ: Նա հասկա-

¹ «Էջմիածին», 1950, ք. 1-11, էջ 21-22:

² «Երջանկայիշատակ Տ. Տ. Գեորգ Զ. Կաթողիկոսի կեանքը եւ գործունէութիւնը», էջ 22:

¹ Տե՛ս «Արարատ», 1913, էջ 684-685:

² Տե՛ս «Արարատ», 1913, էջ 996, 1009, «Երջանկայիշատակ...», էջ 26:

³ «Երջանկայիշատակ Տ. Տ. Գեորգ Զ. Կաթողիկոսի կեանքը...», էջ 28:

նում էր, որ առաջադիր խնդիրները լիարժեք լուծելու համար այս ամենի հետ անհրաժեշտ է աշխատանքների մեջ ներգրավել ունակ եւ պատրաստակամ բոլոր ուժերին, նրանց համախմբել յանուն ազգային առաջընթացի:

Հայրենի քաղաքում պաշտոնավարելով շուրջ երկու տասնամեակ՝ Գէորգ սարկաւազը ծաւալում է բեղմնաւոր գործունէութիւն, մեծ յաջողութիւններ է արձանագրում իբրեւ ուսուցիչ, խմբավար, քարոզիչ: 1907-1908-ից դասաւանդել է աստուածաբանութիւն, եկեղեցական պատմութիւն եւ կրօն: Կարճ ժամանակում երիտասարդ ուսուցիչը մեծ հեղինակութիւն է ձեռք բերում, շահում պաշտօնակիցների, ունկնդիրների, հաւատացեալների, բոլոր համաքաղաքացիների համակրանքը:

Ժամանակակիցների վկայութեամբ նա լաւ խորհրդատու էր, եւ մասնաւորաբար թեմակալ առաջնորդը խորհրդակցել է իր երիտասարդ գործակցի հետ, անսացել է նրան յատկապէս իշխանութեան ներկայացուցիչների հետ յարաբերուելիս:

1913 թ. առաջնորդական փոխանորդ նշանակուելու առթիւ Գէորգ վարդապետը խոստովանում էր. «Երբ այսօր Հայոց Հայրապետը, ժողովրդի ընտրեալն ու սիրելին վստահութեամբ հրաւիրում է ինձ մխիթարիչ լինել Հայ գաղթական ժողովրդին, ստանձնել Աւետարանի քարոզչի վեհ եւ վսեմ կոչումը՝ ես չը տատանուեցայ, այլ վստահ պատրաստակամութիւն ցոյց տուի՝ հաւատալով, որ Փրկչի լուծը քաղցր, եւ բեռը փոքրոգի է, եւ որ Նա իրեն ապաւինողներին անօգնական չի թողնի»¹:

¹ «Քարոզգիրք», Կազմեց Գեորգ Եպիսկոպոս, Սբ. Էջմիածին, 1917, էջ 166:

Այնուհետեւ ճանապարհները նրան տանում են Պետերբուրգ: Երիտասարդ հոգեւորականին այնպիսի հարցեր էին մտահոգում, ինչպէս ազգային ոգու պահպանութիւնը, պետական դպրոցներում կրօնի եւ հայոց լեզուի ուսուցումը պարտադիր դարձնելու, «Բեսարաբիայի եւ մասամբ Աստրախանի թեմի» եկեղեցական ծխական դպրոցները լուսաւորութեան նախարարութեան ենթակայութիւնից հանելու եւ հոգեւոր իշխանութիւններին վերադարձնելու անհրաժեշտութիւնը: Իշխանութեան ներկայացուցիչների հետ հանդիպումներ ունենալով մայրաքաղաքում՝ նա պայմանաւորում է յստակեցնել թեմական դպրոցի իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, համաձայնեցնում է ծխական դպրոցների ուսուցիչներին զօրակոչից ազատելու խնդիրը: Ի վերջոյ թեմի հայկական դպրոցները հանում են լուսաւորութեան նախարարութեան ենթակայութիւնից եւ յանձնում թեմի ղեկավարութեանը: Հայկական դպրոցներում պարտադիր է դառնում հայոց լեզուի եւ կրօնի դասաւանդումը: Ընդհանրապէս նա անհրաժեշտ է համարում հայրենի քաղաքի առաւել համախումբ ու կազմակերպուած լինելը¹: Բայց այս ամենը խոչընդոտ էին ձուլման քաղաքականութեանը, որ կառավարութեան առաջնահերթ նպատակներից էր: Գէորգ վարդապետի այդպիսի ընթացքը չէր կարող գոհացնել իշխանութիւններին, լուսաւորութեան պաշտօնեաներին: Գէորգ վ. Չորեքեանի լուսաւորական-մանկավարժական գործունէութիւնը յիշեցնում է նրա սիրելի ուսուցչի՝ Մաղաքիա արքեպ. Օրմանեանի դերակատարութիւնը ճեմարանում, որ դժգոհ ձգելով իշխանութեանը, արժանանում է հայրենակիցների համընդհա-

¹ Տես «Երջանկայիշատակ...», էջ 28-29:

նուր գնահատանքին, ճանաչում իբրեւ «պաշտպան Եկեղեցու եւ ազգի շահերին»¹:

Գէորգ Չորէքչեանը 1915 թ. դեկտեմբերին կազմում է նոր Նախիջեւանի թեմական հոգեւոր դպրանոցի հոգաբարձութեան եւ իր եռամեայ (1912-1915 թթ.) աշխատանքների տեղեկագիրը եւ ամփոփում իր գործունէութեան շրջանը հայրենի քաղաքում»²:

¹ «Երջանկայիշատակ...», էջ 29:

² «Արարատ», 1916, էջ 142-153:

«ՔԱՐՈՉԳԻՐՔ»

Հայրենի քաղաքում պակաս նշանակալից չի եղել նաեւ Չորէքչեանի բուն հոգեւոր գործունէութիւնը: Դրա լաւագոյն վկայութիւնն են նրա քարոզները, որոնցով, առիթ ունենալով եկեղեցական տօները՝ վերլուծել է հայութեանը յուզող գրեթէ բոլոր հարցերը, յուսադրել եւ գործուն աշխատանքի կոչել համաքաղաքացիներին:

Հարկաւ, Եկեղեցու կեանքում կարեւորագոյն տեղ ունի քարոզխօսութիւնը, եւ հոգեւորականի (Եկեղեցու սպասաւորի) հեղինակութիւնը մեծապէս կախուած է նրա քարոզների որակից: Քահանան կոչուած է առաջնորդելու իր հօտը, ուղղորդելու մարդկանց գործողութիւնները հանրային ասպարէզում, մխիթարելու ծանր կացութեան մէջ յայտնուած հաւատացեալին:

Բաւական երկար ժամանակ հովուելով Նոր Նախիջեւանում՝ Գէորգ վ. Չորէքչեանը իր համաքաղաքացիների շրջանում վաստակել էր մեծ հեղինակութիւն ոչ միայն եկեղեցական-կրթական, մշակութային արդիւնաւէտ գործունէութեամբ, այլեւ խորիմաստ ու տպաւորիչ, ազդու քարոզներով, որովհետեւ ինչպէս ինքն էր ասում՝ «Հոգեւորականի պարտքն ու կոչումն է կեանքում ճշմարտութիւն որոնողին խորհրդատու, բարեկամ եւ ուղեցոյց լինել»¹: Այս ելակէտից Նոր Նախիջեւանի առաջնորդական փոխանորդը

¹ «Քարոզգիրք», Կազմեց Գէորգ Եպիսկոպոս, Սբ. Էջմիածին, 1917, էջ 9.: Այսուհետեւ՝ էջերը շարադրանքի մէջ:

քարոզել է հաւատացեալ ժողովրդին, նպատակը՝ «որ աւետարանական ճշմարտութիւններ որոնողները, ինչպէս նաեւ կեանքում յուսախաբեալները մխիթարութիւն եւ նեցուկ գտնեն այնտեղ»:

1913-1916 թթ. Նոր Նախիջեւանում կարգացած այս քարոզները հասկանալի ու սրտամօտ են եղել ունկնդրին, եւ Հայր Գէորգի լծակից ընկերները ցանկացել են տպագրուած տեսնել դրանք, համոզուած, որ գիրքն իբրեւ ուղեցոյց ունենալով ձեռքի տակ՝ իրենք եւս կկարողանան աւետարանական խօսքն ու խրատը մատչելի ձեւի մէջ մատուցել հաւատացեալներին:

Գրքի հրատարակութիւնը հնարաւոր դարձաւ փոքրինչ աւելի ուշ, նախաձեռնութեամբ Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի, «որ միշտ գերադաս է համարել աւետարանական կենդանի խօսքը մեռած ծէսերից ու արարողութիւններից»¹: Այս հանգամանքով ընդգծւում են քարոզի կարեւորութիւնը եւ քարոզչի պատասխանատու վերաբերմունքը. որակեալ քարոզը ոչ միայն եկեղեցական արարողութեան երկրորդական տարրը չէ, այլ, ընդհակառակն, առաւել ազդեցիկ, նպատակային մի մասն է:

Քարոզները գրքում դասաւորուած են ըստ տօների հերթականութեան եւ նուիրուած են տուեալ տօնի խորհրդին՝ անպայման ժամանակի հրատապ խնդիրների բացառաւորութեամբ: Դրանցից առաջին երկուսը («Մեր նշանաբանը», կարգացած 1915 թ. եւ «Յոյս»՝ 1916-ին) վերաբերում են Ամանորին:

1915-ի Նոր տարուայ գիշերը, ասում է քարոզիչ Հայրը, սովորական ուրախ հնչերանգից զուրկ էր, խորհրդաւոր

էր ու տխուր: Առաջին աշխարհամարտի աւերածութիւններն ու մարդկային վարքի բիրտ դրսեւորումները ամեն օր ռազամադաշտից բերում էին սահմուկեցուցիչ լուրեր, եւ այդ թոհուբոհի մէջ ամենից աւելի ծանր էր հայրենի ժողովրդի կացութիւնը. «մեծ տէրութիւնները» պահած վարագոյրի ետեւում թուրք ազգայնականութիւնը իր համար հայրենիք էր ստեղծում կարմիր նախճիրի ու սպիտակ ջարդի նպատակային եւ հապշտապ կիրառւում: Աչքի առաջ ունենալով այս հանգամանքը՝ քարոզիչը հարեւանցի ուրուագծում է հայ ժողովրդի յատկապէս ուշ-միջնադարեան պատմութեան ծանր դրուագները՝ նմանեցնելով իրեն ժամանակակից անցքերին: «...Անցեալ տարի, ասում է քարոզիչը, հազիւ սկսեցինք խաղաղ քուլթուրական աշխատանք դպրոցական գործունէութեան շրջանում, որ մեր երկրին եւ մեր շրջապատին միայն բարիք կարող էր բերել, եւ ահա տաճկական կատաղի հրոսակախմբերը եկան հայ ժողովրդին տնտեսապէս քայքայելու, նրա արիւնը խմելու եւ, եթէ հնար լինի, աշխարհի երեսից հայի անունը իսպառ ջնջելու ծրագրով»¹:

Այս պարագային ի՞նչ նշանաբան պիտի ունենանք մենք, հարցնում է հեղինակը եւ պատասխանում, մեր նշանաբանը պիտի լինի «մաքառող Յիսուս, որ մարդկային սրտի սրբութիւնը անարգող դպիրներին ու իշխաններին խարազանեց: Վեհանձն ու արհամարհող Յիսուս, որի մի հայեացքը սպանեց ճշմարտութիւնը հեզնող Պիղատոսին եւ սարսուռ բերաւ նրա վրայ ու ստիպեց բացագանչել՝ «քաւեալ եմ յարենէ արդարոյն» (Մատթ. Իէ. 24):

¹ «Քարոզգիրք», էջ 9:

¹ «Քարոզգիրք», էջ 6:

Վերջապէս, անդադար աշխատող եւ տքնող Յիսուս, «որի անհանգստութիւնը ուրիշների հոգու հանգստութիւնն էր, որի խօսքն ու գործը՝ շրջապատի փրկութիւնն էր»¹: Քարոզը եզրափակուում է հաւատով, որ «երբ մեր նշանաբանը լինի մաքառող, վեհանձն ու միշտ աշխատող եւ տքնող Յիսուս»...մեր արեւի շողը կպատուէ մեր ճամբի մշուշը, եւ մենք կտեսնենք վերեւում կապուտակ երկինք, մեր առաջը՝ կանաչ դաշտ. մեր հոգին կ'հրճուի, մեր քայլերը հաստատ ու արագ կընթանան եւ կառաջնորդեն մեզ մեր տենչերի նաւահանգիստը»:

Ամանորեան յաջորդ քարոզը կարծես սրա շարունակութիւնն է, որ բնաբան ունի Եսայի Խ. 4: Հայ իրականութիւնը տխուր խորհրդածութիւններ է թելադրում. ժողովուրդը միամտօրէն հաւատացել է քաղաքակիրթ Եւրոպայի արդարամտութեանը եւ հիասթափուել: «Մարդասէր ձեւացող այդ եսասէր Եւրոպայի դիւանագիտական նաւին ապաւինած ու աչքերն անձնական շահի փարոսին ուղղած՝ մեզ յետ մղեց ու մեր դահիճների գիրկը նետեց, անտարբեր դիտելով թէ ինչպէս ենք խեղդւում արեան ու արտասուքի յորձանքի մէջ»²: Սրան յաջորդում է ճարտասանական հարցը՝ առաջին անգամն է, «որ քարսիրտ մարդիկ փշէ պսակ են դնում հայ նահատակ ժողովրդի գլխին»: Մինչդեռ նա, որ դաշտում ցրուած չոր ոսկորներին կենդանութիւն տուեց, հնչեցնում է իր մխիթարիչ ձայնը, «Նա այսօր էլ Մասիսի գլխին կանգնած եւ իւր բազուկները տարածած պահպանում է հայ երկիրը, օրհնում հայ ազգը եւ պատրաստ է իւր շունչը փչել ու նահատակ հայ ժողովրդի չոր ոսկորներին կենդանութիւն շնորհել՝ եթէ նա ականջ դնէ

Փրկչի յուսատու եւ մխիթարիչ ձայնին ու հաւատով ներշնչուած՝ անդուլ աշխատէ»¹: Ուրեմն, անհրաժեշտ է, ինչպէս Խրիմեան Հայրիկն էր ասում, աշխատել համառ ու անվկանդ:

Եւ Չորէքչեանը «ռուսահայ եղբայրներին» յիշեցնում է այն պատասխանատուութիւնը, որ ծառացած է ազգի առջեւ. անհրաժեշտ է համախմբել ոյժերը, ձեռք պարզել միմեանց եւ անդադրում աշխատել, «վերածնելու, ինչ որ կորցրել ենք, վերաշինելու՝ ինչ որ աւերել են: Ամօթ եւ նախատինք կլինի մեզ, ասում է քարոզիչը, եթէ մեր տաճկահայ եղբայրների հոգեվարքին ակնատես լինենք եւ չզգանք որ նրանց արեան հետ մեր խսկ արիւնն է կաթիլ կաթիլ ծորում»²: Եւ պէտք է «աշխարհի մեծերի մօտ հանգիստ ու փառք» որոնել, «այլ ի ներքուստ զօրանալ, հոգով եւ իմաստութեամբ զարգանալ եւ հաւատալ, որ այդ շնորհաց լուսով առկայծող պատրոյգը երբէք չի շիջանի»³: Անհրաժեշտ է, ուրեմն, հաւատալ ազգային գոյութեան շարունակականութեանը եւ «յուսով ու հաւատով զօրացած»՝ եղբայրութեան ձեռք մեկնել աղետեալ հայրենակիցներին:

Ծննդեան տօների առթիւ արտասանուած երկու քարոզների մէջ նոյն մտահոգութիւններն ու նոյն յորդորներն ենք տեսնում, որ ժամանակի հայ կեանքի պահանջն ու թելադրանքն են: Կարդանք 1915 թ. «Խաղաղութեան աւելադրանքն ու արդի կեանքը» քարոզի վերջնութեւ պարբերութիւնը. «Եկէ՛ք, եղբայրներ՝ ու քոյրեր, միանանք եւ միասին հնչեցնենք մեր ձայնը. անհատի ձայնը մարում է խռովարար եւ աղմկայոյզ աշխարհի մէջ. խաղաղութիւն սիրող

¹ ԱՄՊ, էջ 9:

² ԱՄՊ, էջ 11-12:

¹ ԱՄՊ, էջ 12:

² ԱՄՊ, էջ 13:

³ ԱՄՊ:

բոլոր սրտերից պէտք է խաղաղութեան աղօթք վերառաքել Բարձրեալին... Սակայն աղօթքը միայն բաւական չէ. նա արտաքին օգնութիւն է. պէտք է նաեւ ներքին աշխատանք: Եկէ՛ք ուրեմն, եղբայրնե՛ր, զօրացնենք մեր կամքը եւ աշխատենք, որ Յիսուս ծնուի ոչ միայն մեզ համար, այլ մեր մէջ, որ մեր սրտերը մսուրք դառնան, ուր ծնուի աստուածային կեանք, եւ նորածին կեանքը իւր սիրոյ ջերմութեամբ հալեցնէ սրտերի եսականութեան սառույցը»¹:

1914 թ. կարգացուած «Անցեալն ու ներկան» քարոզը նուիրուած է Վարդանանց տօնին: Նահատակների հայրենասիրութեան դրուատումից յետոյ հեղինակն անցնում է իր ժամանակին ու ժամանակակիցներին՝ նկատելով, թէ նահատակ է հայ դպրոցը, նահատակ է հայ ընտանիքը, որ հեռանում են ազգային աւանդութիւններից ու սովորոյթներից, առանց որոնց անկարող է ապրել որեւէ ազգ, մանաւանդ՝ փոքրամիւս:

Սա ամբողջապէս կապել իշխանութիւնների ձուլման քաղաքականութեան հետ՝ կնշանակէր չքմեղանալ, աչք փակել սեփական անտարբերութեան ու անհոգութեան, անհոգի վերաբերմունքի հանդէպ: Առաջինի մասին բարձրաձայնելն անիմաստ հանդգնութիւն էր տւեալ պարագային, եւ քննադատութեան սլաքն ուղղւում է ազգի ներքին՝ հոգեմտաւոր կեանքին: Մտահոգիչ այս վիճակը միայն Նոր Նախիջեւանին կամ ռուսաստանեան միւս գաղութներին չէր վերաբերում անշուշտ: Այդպիսի պայմաններում կորչում է ազգային դէմքը, ինքնութիւնը, նահատակւում է ազգը:

«Մի՞թէ նահատակ չես դու, հայ անուշիկ լեզու,՝ ասում է հայր սուրբը,՝ շատ ընտանիքներից հալածուած ու վտարուած մայրենի բարբառ... Մէկին ատելի ես, որովհետեւ անիծեալ մամոնայ ձեռք բերելու չես նպաստում, միւսին, որովհետեւ տարփածուի լեզուն այլ է, երրորդին՝ որովհետեւ մեղկ է եւ ծոյլ»¹: Ծուլութեան եւ անտարբերութեան պատճառով աստիճանաբար կորչում է ազգային ինքնագիտակցութիւնը, կորչում է անձնուիրութեան ոգին, «քանի որ յարմարութիւնների գերի ոսկու սպասաւոր արդի հայը իւր բոլոր խաւերով փախչում է հայ գրականութիւնից եւ հայ դպրոցից՝ հայ ոգու երկու ջերմոցներից... Հայ դպրոցը յաճախում է միայն հայ աղքատը, այն էլ աղքատութիւնից ստիպուած»²:

Մինչդեռ կեանքի ու մանաւանդ փառքի ուղին բոլորովին այլ է, եւ քարոզիչը կոչ է անում. «Եկէ՛ք, եղբայրնե՛ր, գլուխ խոնարհենք մեր նախնեաց հերոս սրտի եւ անձնուէր ոգու առաջ, թող նոցա հոգիները բարեխօս լինեն Բարձրեալի առաջ զօրացնելու մեր կամքը՝ դէպի ազնիւր, դէպի վեհը, դէպի յաւիտենականը»³: Նկատենք, որ հայ եկեղեցական մատենագրութեան մէջ բացառիկ երեւոյթ էր նահատակների բարեխօսութիւնը՝ Սբ. Հոգու միջոցով: Վարդանանց տօնին նուիրուած այս եւ միւս՝ «Մարդկային հոգու ելեւէջներ» (1916 թ.) քարոզը, նուիրուած են հայապահպանութեան խնդրին, պահանջում են հաւատարիմ մնալ նախնիների ուխտին, կրօնին ու եկեղեցուն, չբաւարարուել այդքանով «եւ եթէ հարկ լինի՝ նահատակուել»⁴:

¹ Աճղ, էջ 35:

² Աճղ, էջ 35:

³ Աճղ, էջ 36:

⁴ Աճղ, էջ 38:

Հայրենի արժէքներից հեռանալը նորանոր նահանջների, աղէտների հետեւանք ու պատճառ է միաժամանակ: Գէորգ Չորէքչեանը իր քարոզների մէջ պեղում է մարդկային հոգին, թափանցում նրա գաղտնարանները, ցոյց տալիս մանր կրքերի, ծուլութեան եւ միւս արատների պատճառած վնասները եւ սթափութեան կոչ է անում ունկնդիրներին՝ ապաշխարող եղբայրներին ու քոյրերին՝ զարթնել թմրութիւնից, լծուել ստեղծագործ աշխատանքի, սրտերն ու զգացմունքներն ուղղել դէպի Արարիչը, «Որովհետեւ աշխատանքն ու Աստուծոյ կամքի հպատակութիւնն է միայն աշխարհի եւ մարդու կատարելութեան ճանապարհը»¹: Քարոզների համար, ուրեմն, հանկերգի հանգամանք ունի աւանդապահութեան, անդուլ աշխատելու, նուիրումով գործելու կոչը. գործն է, որ գնահատելի է մարդու մէջ: Եւ ամեն մարդ ինքն իր խղճի առաջ մշտապէս հաշուետու պիտի լինի արածի ու չարածի համար:

Ժամանակ առ ժամանակ Չորէքչեանն անդրադարձել է առաջին աշխարհամարտի ծանր պատկերներին եւ իր մտահոգութիւններին ու վշտին հաղորդակից դարձրել ունկնդրին, հաւատ ներշնչել նրան, որ վաղ թէ ուշ կուղղուեն մարդկային ձեռքի ձախորդ գործերը: 1915 թ. ապրիլ 30-ի քարոզը տալիս է այս խօսքի լաւագոյն ապացոյցներից մէկը: «Աշխարհ թնդաց Վասպուրականի աւերի, կրակի, կոտորածի գոյժից, արձանագրում է նա, Վանի գեղեցիկ այգեստանները մոխիր դարձան, չըջակայ գիւղերը գետին հաւասարեցան, խեղճ կանայք եւ երեխայք կրակի մէջ խորովեցան, երիտասարդների արեամբ երկիրը յագեցաւ, եւ արիւնը լճացաւ: Այդ վայրերում ծաղիկներ կըռս-

նեն, որոնք կըողոքեն Արարչին՝ կատարուած անարդարութեան դէմ... Այդ երկիրը անէծքի վայր կդառնայ օտարի համար, նա մե՛զ է պատկանում եւ մե՛զ էլ կպատկանի, եթէ մենք մեր անձնուիրութեամբ եւ աշխատանքով մեր պապերի ժառանգութիւնը պաշտպանենք»¹: Նրա հաւատն անսասան է՝ ըմբռնելով հայի ճակատագիրը. սիրելով մեր հայրենիքը, ազգակիցներին, ամեն օր մտածելով ու պայքարելով՝ կհասնենք բաղձալի ափ, ուր «հայի երկիրն էլ հայի երկնքի հետ մի ներդաշնակ միութիւն կազմէ եւ դառնայ մշտական խաղաղութեան ու երջանկութեան վայր. ամէն»²:

Բայց աշխարհն աւելի ու աւելի հակադրում է բնութեանը, հեռանում է բնութիւնից, բնականութիւնից, կորցնում դէմքն ու բարոյական արժէքները, որոնց կարիքն անհամեմատ աւելի է, քան, ասենք, գիտութեանը, որ յամենայն դէպս առնուազն վերջին հարիւրամեակում, կամայ թէ ակամայ, աւելի շատ ծառայել է սպանութեան, զէնքի տեսակներ է հնարել՝ դառնացնելով մարդկութեան կեանքը: «Սուտը եւ եսականութիւնը իշխում են բոլորիս հոգուն. ո՞վ պիտի հաստատէ մեր սրտում ճշմարտութեան ու հանրային շահի գաղափարները, ո՞վ պիտի վառէ մեր սրտում սիրոյ հանգած կրակը դէպի մարդը... Ազգերի ազատութիւնը փառաբանում է գրքերի մէջ եւ դիւանագէտների բերանում, բայց ո՞վ է պաշտպանողը տեղն եկած ժամանակ. ո՛չ ոք: Ինչո՞ւ. որովհետեւ այս կամ այն պետութեան շահը թոյլ էի տալիս»³: Մարդկութիւնն առհասարակ մեծամեծ կորուստներ է արձանագրել բարոյական ճակատում, եւ այսօր, ասում է Չորէքչեանը, «մենք աշ-

¹ Աճդ, էջ 46:

¹ Աճդ, էջ 112:

² Աճդ:

³ «Քարոզգիրք», էջ 99:

խարհի թագաւորներէց շատ աւելի ենք վախենում, քան երկնաւորից, որովհետեւ սոցա տեսնում ենք, իսկ Նրան՝ ոչ»¹:

Այս կարգի դիտարկումներն այսօր արդէն հասարակ տեղի են դարձել, այս խօսքերն ապացուցման կարիք չունեն, որովհետեւ գոնէ նոր ժամանակների պատմութեանը քիչ թէ շատ ծանօթ մարդիկ գիտեն հազարաւոր օրինակներ: Մարդիկ մոռացել են, որ «երկիրը գուարճութեան վայր չէ, որ միայն հաճոյքով անցընենք մեր օրերը, եւ ոչ էլ անապատ, որ յուսահատութեան գերի դառնանք եւ մահուան գիրկը նետուենք, այլ աշխատավայր, ուր սերմեր պիտի ցանենք ապագայ ուրախ հունձի համար»²: Ուստի դարձեալ անհրաժեշտ է աշխատել, հաւատալ, որ իզուր չեն այդ ջանքերը:

Քարոզների բուն էութիւնը հայրենասիրական ելակէտն է, որից անբաժան է եւ սէրը դէպի Հայ Առաքելական Եկեղեցին: Բայց կանխազգալով, որ կարող են մարդիկ մտածել, թէ չափից աւելի է հեռանում «համամարդկայինից», յաճախ է խօսում հայրենասիրութիւնից՝ Չորէքչեանը յատուկ անդրադարձով հիմնաւորում է եւ այդ պարագան: 1914 թ. յունիս 8-ին, Սբ. Էջմիածնի տօնի առթիւ արտասանած քարոզը հէնց նուիրուած է Հայրենիքի գաղափարին: Նա նկատում է, որ հայրենասիրութիւնը խորթ չէ անգամ «Փրկչի՝ համամարդկային սիրով լցուած» սրտին. «Նա որ գիտէր, թէ աշխարհի Փրկիչ է, թէ իւր Աւետարանը բոլոր ազգերին պիտի քարոզուի, այնուամենայնիւ քանի որ ապրեց երկրի վերայ՝ հայրենի երկրի սահմաններից չե-

լաւ, եւ քանանացի կնոջը պատասխանեց թէ՛ Ուղարկուած եմ Իսրայէլի տան կորուսեալ ոչխարների համար. որովհետեւ Իսրայէլի ժողովրդի ծնունդ էր, նրան էր պատկանում իւր կեանքը. այդ ժողովրդի համար մաշուեցաւ, նրան զոհուեցաւ»³: Բնականաբար Չորէքչեանն ինքը հայրենիքի ու հայրենասիրութեան մասին պիտի խօսէր ու պատգամէր իր համաքաղաքացիներին, մի ժողովրդի, «որ հայրենի հողից կտրուած, օտար երկնքի տակ, օտար հողի եւ ջրի ապաւինած՝ ծուարել է՝ հայրենիքի կարօտը սրտում»⁴: Հայրենիքն այն գաղափարն է, որ «մեր ազգի բոլոր անհատներին եւ բազմատեսակ տոհմերին միացրել է՝ դարձնելով նոցա մի ժողովուրդ՝ մի բազմանդամ ընտանիք, որոնց երակներում միեւնոյն արիւնն է հոսում, որոնց բերնում միեւնոյն մայրենի բարբառն է հնչում եւ որոնց՝ ո՛չ կարիքը, եւ ո՛չ վտանգը կարող է բաժանել»⁵:

Այստեղ եւս պատշաճ տեղ ունի պատմութեան դժուարին ճանապարհներին բազում կորուստներ կրած հայութեան անսասան մնացած միակ կառոյցը՝ Եկեղեցին: «Իւրաքանչիւր ազգ պէտք է մի կենտրոն, մի սրբավայր ունենայ, ուր ուղղել կարենայ իւր աչքերը իբր ամբողջութիւն,՝ գրում էր Չորէքչեանը: Այդ կենտրոնն ու սրբավայրը հայ ժողովրդի համար Սբ. Էջմիածինն է, Հայաստանեայց Եկեղեցու ծագման ու հաստատութեան որրանը»⁶: Նա մշտապէս յիշեցնում է ունկնդրին. «Հայ ազգը ունի նաեւ իւր սեփական պայծառակերպ վայրը՝ իւր Թափօրը,

¹ Անդ, էջ 100:

² Անդ, էջ 116:

³ Անդ, էջ 131: Հմմտ. Մատթ. ԺԵ 24:

⁴ Անդ:

⁵ Անդ, էջ 132: 1950 թ. «Էջմիածին» ամսագիրը (Ե-Ձ, էջ 20-22) տպագրեց սոյն՝ Սբ. Էջմիածնի տօնին նուիրուած քարոզը՝ փոքր-ինչ «վերանայուած Վեհափառ Հայրապետի կողմից»:

⁶ էջ 135:

իւր պայծառակերպեալ Փրկիչը, դէպի որը դարձել է միշտ հայ ժողովրդի աչքը, մանաւանդ տառապանքի օրերուն, որ եղել է միշտ հայ մտքի ու սրտի մագնիսը՝ դա սուրբ էջմիածինն է»¹: Նրա համար Սբ. Էջմիածինը «հայրենիքի գաղափարի արձանը, խորհրդանիշն է, «նա շինուած չէ՝ քարից կամ այլ նիւթից, այլ մեր հայրենասիրական զգացմունքներից ձուլուած»²:

«Այն օրից, երբ հայը կորցրեց իւր հայրենիքը՝ իւր ոտքի տակի հողը, կանգնեց հայրենիքի գաղափարի արձանը՝ Սբ. Էջմիածինը. նա շինուած չէ՝ քարից կամ այլ նիւթից, այլ մեր հայրենասիրական զգացմունքներից ձուլուած. եւ ամեն անգամ, երբ թուլանում են մեր զգացմունքները՝ փոքրանում է նաեւ այդ հաստատութիւնն ի վնաս հայութեան գոյութեան եւ յուրախութիւն «մեր բարեկամների»³: Մեծ է Եկեղեցու դերը մանաւանդ այն գաղթավայրերում (Ռումինիա, Աւստրիա եւն), ուր հայորդիները կորցրել են մայրենի լեզուն, սակայն իրենց համարում են Հայ Առաքելական Եկեղեցու զաւակներ: Նրանց միաւորողը Հայոց հայրապետական Աթոռն է, որ «աստուածային պարգեւ է մեզ համար, դարերի պատմութեամբ սրբազործուած եւ խոր արմատներ ձգած հայ ժողովրդի կեանքի մէջ: Զլատել նրա բարոյական ոյժն ու հեղինակութիւնը, սառնութիւն քարոզել նրա դէմ եւ ժողովրդին մոլորեցնել՝ երեխայական անմտութիւն է եւ ազգավնաս գործողութիւն: Մենք յոյս ունենք, որ այս ժամանակաւոր մոլորութիւնները կչքանան, ինչպէս առաւօտեան մէկը արեւի ճառագայթների առաջ՝ եւ ներկայ հայը՝ իւր պապերի նման՝

կաղօթէ «Միշտ անշարժ պահեա՛ր զԱթոռ Հայկազնեայց»:
Ամէն»¹:

Համապատասխանաբար հայր սուրբն անդրադարձ է կատարում Մայր Աթոռի Գահակալի նշանակութեանը. մանաւանդ պետական կառոյցների չգոյութեան պարագային առաւել կարեւորում է այն: «Հայոց Հայրապետն է հայ ժողովրդի ամբողջութեան ներկայացուցիչը օրէնքի առաջ, մեզ վերայ իշխող պետութիւնների աչքում. նա՛ միայն կարող է իւր ամբողջ հօտի ցաւերի եւ կարիքների թարգմանը հանդիսանալ եւ նորա դարաւոր իրաւունքների եւ արտօնութիւնների պաշտպանը, ինչպէս եւ այդ իրաւունքների կորստեան պատասխանատուն»²:

Քարոզխօսութեան մէջ Չորէքչեանը ցուցաբերում է մարդկային հոգեբանութեան, համաշխարհային պատմութեան, մշակոյթի կարեւորագույն հանգրուանների լաւատեղեակութիւն, հմտօրէն օգտագործում է դրանց ընձեռած հնարաւորութիւնները՝ իր խօսքն աւելի պատկերաւոր ու ընկալելի դարձնելու մտահոգութեամբ: Իբրեւ օրինակ յիշենք «Ի՛նչպէս աղօթել» քարոզը՝ նուիրուած Մեծ պատի Զ. կիրակիին, ուր ընդգծելով Եկեղեցու դերը արուեստների զարգացման յարընթացում, զուգահեռաբար յիշում է եւրոպական արժէքներն ու մեր ազգայինը, ի ցոյց է հանում Հայ Եկեղեցու դերը ազգային կեանքում, լեզուի եւ մշակոյթի պահպանութեան գործում:

Եղիա մարգարէի կիրակիի քարոզը նուիրուած է ժողովրդական տօների նշանակութեան բացայայտմանը (1914-ի յունիս) եւ ցոյց է տալիս երիտասարդ հոգեւորականի լայնախոհ ու լուրջ մօտեցումը:

¹ «Արարատ», 1916, յուլիս-օգոստոս, էջ 481:

² Աճդ, էջ 130, տես եւ «Արարատ», 1916, է.-Ը., էջ 481:

³ էջ 130:

¹ «Քարոզգիրք», 135:

² «Քարոզգիրք», 158:

«Այն՝ ինչ որ մեր ժողովրդի կեանքում դեր է խաղում, պէտք է արծարծուի աւետարանական լուսով»,¹ պատգամում է նա՝ «Գիտեմ, թէ ի՛նչպիսի տգեղ ու անցանկալի տեսարաններ են տեղի ունենում այնտեղ, բայց եւ այնպէս՝ հեռու

եմ ժողովրդական այդ տօները պախարակելու գաղափարից: Ես սիրում եմ այդ տօները, հաճոյքով նայում եմ այն խմբուած մարդոց վրայ, որոնք վայելել գիտեն աստուածային մեծ պարգեւը՝ կեանքը: Ինձ մի՛ վատաբանէք, ես առաջնորդւում եմ Փրկչի օրինակով. Յիսուս, իւր հրապարակային գործունէութեան հէնց սկզբում, մասնակցում է հարսանեաց հանդէսին եւ չի էլ մտածում լրջութեամբ ու մթազնած դէմքով ուրիշների ուրախ տրամադրութիւնը խափանել, այլ ընդհակառակը, ամեն ջանք է դնում նրանց ուրախ տրամադրութիւնը պահպանելու»²: Ուրեմն, չի կարելի խէթ նայել ժողովրդական տօներին, որովհետեւ «այն՝ ինչ որ լաւ է ընտանիքի համար, ցանկալի է նաեւ համայնքի համար: Տօները՝ եթէ նրանք լաւ կազմակերպուած են, անգնահատելի են նաեւ համայնական կեանքի համար: Նրանք ընդհատում են մեր ամենօրեայ կեանքի միակերպութիւնը. մի ուրախ ժամ, մի ուրախ օր խիստ պատշաճում է մեր տանջանքներին եւ նեղութիւններին, որ կեանքը անխուսափելիօրէն պատրաստում է մեզ համար. նա ներդաշնակութիւն է մտցնում կեանքի մէջ»³:

Բացի հոգեշահ պատգամներից, Քարոզգիրքն ունի եւս մի կարեւոր արժանիք. շարադրուած է գրական ակնյայտ ձիրքով, պարզ ու զիւրմբունի, յիշուող պատկերներ

րով: Հասկանալի է, այս որակի բանաւոր խօսքն ընդունակ է անհամեմատ խոր ներգործութեան, ընդունակ է ազդելու ունկրդի մտքին ու սրտին: Մէջբերենք «Խաղաղութեան աւետիքն ու արդի կեանքը» ծննդեան քարոզից մի հատուած՝ ցոյց տալու, թէ ինչ մտերմական ոճով էր խօսում հաւատացեալների հետ եւ ճաշակ տալու համար հեղինակի խօսքարուեստի վերաբերեալ:

Ահաւասիկ. «Պատահե՞լ է ձեզ ցուրտ ձմրանը կանգնել պատուհանի առաջ եւ դիտել խաղաղ ու մեռած բնութիւնը. մերկ, տերեւաթափ ծառեր, կոշտ ու սառած երկիր, պաղ օդ, լքեալ ու տխուր թփեր՝ զրկուած սիրունիկ թռչնիկների անուշ երգերից:

Այդ տեսարանը դիտելիս՝ մեր հոգին ակամայ պատկերացնում է գարնան գեղեցկութիւնը. մենք զգում ենք գարնան զով քամին, որ խաղում է բաց պատուհանի ճեմակ վարագոյրների հետ, մենք տեսնում ենք նորածիլ, քնքոյշ ու կանաչ սաղարթ՝ ծառերի վրայ, մենք լսում ենք զեփիւռի մրմունջը, որ բերում է մեզ դաշտի հոտաւէտ ծաղիկների եւ թարմ խոտի անոյշ բոյրը:

Ճիշտ նոյնն է պատահում, երբ մենք յիշում ենք Փրկչի ծնունդը կամ կանգնում հանճարեղ նկարիչների՝ Կորրեջիոյի, Ռէմբրանտի եւ այլոց նրբաշարժ վրձինների ծնունդ՝ Փրկչի Ծնունդը պատկերացնող հրաշագեղ նկարների առաջ»¹:

Նկատուած է՝ առհասարակ Չորէքչեանի բոլոր գործերում, այստեղ նոյնպէս «իրար են լրացնում գիտունն ու

¹ «Քարոզգիրք», էջ 102:

² էջ 102-103:

³ էջ 103-104:

¹ «Քարոզգիրք», էջ 15: Տե՛ս նաեւ էջ 102, 160 եւն: Հմմտ. «Արարատ», 1917, յուճուար-փետրուար, էջ 28-33:

կրօնաւորը, արուեստագէտն ու տեսաբանը»¹: Նրա, ինչպէս ժամանակակիցը կասէ՝ քաջարուեստ քարոզները խորհող եւ հայրենասէր մտաւորականի խօսք են եւ իրենց գրաւիչ ոճով, արծարծած մտքերով, գաղափարներով արթնացրել են ունկնդիրների սրտերը, յուզել, մղել աշխատանքի ու պայքարի, սիրելի դարձել ունկնդրին, եւ զարմանալի չէ, որ տարիներ անց գրաւել են հոգեւոր եղբայրների ուշադրութիւնը, ծագել է դրանց հրատարակութեան անհրաժեշտութիւնը: «Էջմիածին» շաբաթաթերթի գրախօս Եզնիկ վարդապետը գիրքը գնահատում է որպէս «չահաւէտ աշխատասիրութիւն»²: Այն լաւագոյնս բացայայտում է հեղինակի ճարտասանական ձիրքը: Շատ աւելի ուշ, արդէն Վեհափառ Հայրապետ Գէորգ Զ. Չորէքչեանի մահուան կապակցութեամբ Մայր Աթոռի Գերագոյն հոգեւոր խորհուրդը արձանագրում էր. «Հոգեկան մեծ հաճոյք էր լսել նրան: Վեհափառը իր ծրագրերի եւ անելիքների մասին խօսում էր երիտասարդի խանդավառութեամբ, մեծ տեսանողի հափշտակութեամբ եւ կորովով: Նա իր խօսքի մէջ դնում էր իր բազմակողմանի զարգացումը, գիտութիւնը, փորձառութիւնը, մեր ազգային-եկեղեցական կեանքի խորը ճանաչումը, իր անսպառ եռանդը, իր ազնուական եւ սուրբ հոգին»³: Բոլոր այս յատկութիւնները տեսանելի էին արդէն Ի. դարասկզբին, երբ Գէորգ վարդապետ Չորէքչեանը սիրով ու նուիրումով ծառայում էր իր համաքաղաքացիներին, արժանանում նրանց գնահատանքին:

¹ «Երջանկայիշատակ S.S. Գեորգ Զ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց», Սբ. Էջմիածին, 1955, էջ 100:

² «Էջմիածին», 1920, ք. 1, էջ 12: «Վաւերագրեր...», Ե., էջ 224:

³ «Երջանկայիշատակ...», էջ 8:

Քարոզների ազգային, հոգեւոր-քարոյական նշանակութիւնը կարեւոր էր, որի համար պարարտ հող էր Նոր Նախիջեւանի միջավայրն իսկ: Համայնքը լիովին պատրաստ էր ընկալելու հոգեւոր հովուի պատգամներն ու յորդորները, ճիշտ գնահատելու քարոզների արծարծումները:

Նշենք, որ ժողովածուն ընդգրկում էր նաեւ դամաբանականներ՝ նուիրուած գաղութի չորս երեւելիներին:

Ամփոփելով իր ասելիքը հայր Գէորգի Քարոզգրքի մասին՝ գրախօս Եզնիկ վարդապետը եզրակացնում էր. «Երբ երկրի վերաշինութեան աշխատանքները մեծ չափով են առաջ տարւում, եւ երկիրը վերածնւում է ըստ ամենայնի՝ կարծում ենք, որ ժամանակն է նոյն այդ վերածննդ ժողովրդին վերածնել հոգեպէս, կրօնա-քարոյապէս: Կրօնական վերածնութեան հիմքն է Աւետարանի ճշմարիտ խօսքը»¹: Յօդուածագիրը, որ ձեռնպահ է մնում վերլուծելուց, առաջին հերթին «Քարոզգիրքը» յանձնարարում է քահանաներին, յատկապէս ընդգծում է գրքի հանրամատչելի բնոյթը, նշում, որ այն «կարդացւում է հետաքրքրութեամբ ու սահուն, չկան հակասական մտքեր ու բառեր, գաղափարները խճողուած չեն, այլ ծայր աստիճանին լուսաբանուած, որոշ, պարզ, յստակ: Ընթերցողը ստանում է հոգեկան բաւարարութիւն ու հաճոյք, որով եւ գաղափարներն ըստ ամենայնի ներապրւում են»²:

¹ «Էջմիածին» շաբաթաթերթ, 1920, յունուար, «Վաւերագրեր...», Ե., էջ 224:

² Անդ:

ՀՐԱԺԵՇՏ ՀԱՅՐԵՆԻ ԲԱՂԱՔԻՆ

1916-ին Ամենայն Հայոց Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի հրահանգով Չորէքչեանը փոխադրուում է Մայր Աթոռ: Այդ կապակցութեամբ հայրենի քաղաքի հասարակայնութեան տարբեր շերտերից, հաստատութիւններից ստանում է սրտառուչ մաղթանքներով ուղերձներ: Նրա նախաձեռնութեամբ հիմնուած հիւանդանոցի աշխատակից հայուհիները յունիս 14 թուակիր գրութեամբ մասնաւորապէս նշում էին. «Լազարէթի հիմնադրութեան օրերից մինչեւ այսօր Դուք միշտ եղաք մեզ հետ եւ մեզ ղեկավար, առանց երբեք խնայելու Ձեր ոյժն ու եռանդը, ժամանակն ու հանգիստը: Ձերդ Բարձրապատուութեան բարի խորհուրդներին եւ անմիջական ղեկավարութեան ենք պարտական, որ հնարաւոր եղաւ հայկական լազարէթը հասցնել այն բարեկեցիկ վիճակին, որ միշտ արժանացել է իշխանութեան ու հասարակութեան գովասանաց... Հաւատացէ՛ք, Հայր սուրբ, որ ազնիւ աշխատանքի մէջ անցկացրած ընդհանուր ժամերը կմնան մեր յիշողութեան մէջ թարմ ու միշտ քաղցր»¹: Թեմական դպրանոցի հոգաբարձութեան տեղեկանքը հաստատում էր, թէ Տ. Գէորգ վարդապետ Չորէքչեանը «1895-96 ուս. տարուանից մինչեւ 1913-14 ուս. տարին, այսինքն շարունակ 18 տարի, լինելով դպրանոցի երգեցողութեան ուսուցիչ եւ խմբավար, իսկ յաջորդ ուս. տարուանից՝ նաեւ աստուածաբանութեան, եկեղեցական պատմութեան եւ

կրօնի դասատու, իւր ստանձնած այս պաշտօնները վարել է հմտութեամբ եւ բարեխղճութեամբ»¹:

Այսպիսի գոհունակութեամբ եւ բազում բարի խօսքերով էին ճանապարհում Գէորգ վարդապետին՝ նրա համար ակնկալելով եկեղեցական ասպարէզի հետագայ նոր վերելքներ:

Հայր սուրբը, դէպի նոր հորիզոններ ուղեւորուելով, իր հոգու նուիրական մի մասնիկը թողնում էր հայրենի քաղաքում:

Ըստ հուլիան Չորէքչեանի ստեղծագործական կեանքը վերելք չապրեց, սահմանափակուեց հայրենի քաղաքով. նախախնամութեամբ այլ ճակատագիր էր սահմանուած նրան:

Սկսուեց Ա. աշխարհամարտը: Վտանգուեց հայութեան կեանքը: 1914-1915-ի դժբախտութիւններին մեծապէս նպաստում էր ռուսական բանակի անհետեւողակաւորութիւնը. գրոհին ու յաջողութեանը յաջորդում էին անսպասելի, չարդարացուած նահանջներ՝ առիթ տալով թուրպսելի, չարդարացուած նահանջներ՝ առիթ տալով թուրպսելի, քրիստոնեայ հպատակների նախճիր կազմակերպելու: Տարիներ անց Գէորգ արքեպիսկոպոսը խորէն Ա. Հայրապետին նուիրուած իր երկում մէջբերում է վերջինիս խօսքը. «Քէոփրի քեոյի խուճապային նահանջը տեղահան արաւ եւ անասելի, սարսափելի զրկանքների մատնեց գրե-թէ ամբողջ Բասենի հայ ժողովուրդը: Ալաշկերտի, Մանազկերտի ուղղութեամբ կատարած ռուսական զօրքերի տեղաշարժերի եւ գլխաւորապէս «անակնկալ» եւ «անսպասելի» նահանջների առթիւ, 1915-16 թուականներին մի շատ բարձրաստիճան ռուսական գեներալի հետ խօսակցու-

¹ ԱՄՊ, Էջ 30:

¹ «Երջանկայիշատակ...», Էջ 31:

թիւն ունենալիս, խորէն սրբազանը բառացի կերպով նկատում է. «Ձերդ Գերազանցութիւն, ռուսական զօրքերի պատերազմական գործողութիւններն իրանց տեղաշարժերով յիշեցնում են «կադրիլ» պարը, որից սոսկալի արհաւիրքների է ենթարկւում հայ ժողովուրդը եւ կոտորւում ցրտից, քաղցից եւ համաճարակներից»: Գնենրալը, որ կովկասեան ճակատի գլխաւոր հրամանատարներից մէկն էր, «ոչինչ չը գտաւ պատասխանելու...»¹:

Ա. համաշխարհային պատերազմից շատ տարիներ անց, Բ. աշխարհամարտի աւարտից յետոյ, արդէն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Զ. պիտի գրէր. «...այս հինաւորաց առաքելաշնորհ եկեղեցու սրբազան իրաւանց դէմ, ահա այս առաքինազարդ Ազգի, Հայրենիքի պատուի, սեփականութեան հանդէպ՝ հարիւրաւոր տարիներ շարունակ, անօրինակ վայրագութեամբ, յանցագործել են թուրք իշխանաւորները, ենիչերները, խաժամուժ ամբոխը: Եղեռնագործել են ապերասան յանդգնութեամբ ու զազանութեամբ, արհամարհել են համայն մարդկութեան քաղաքական գիտակցութիւնը, հասարակական խիղճը եւ ցարդ անպատիժ մնացել»²:

¹ «Նահատակ Դայրապետը», էջ 133:
² «Վաւերագրեր...», ԺԲ., էջ 161-162:

Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Ինչպէս տեսնում ենք, Գէորգ վարդապետի նախընթաց գործունէութիւնը շատ արդիւնաւոր էր: Նա բաւականաչափ նկատուած եւ գնահատուած էր. մանկավարժական վաստակի համար պարգեւատրուել է Սբ. Ստանիսլաւի Գ. աստիճանի (1905 թ. 10 յունիս), Սբ. Աննայի Գ. աստիճանի (1913 թ. 4 ապրիլ) շքանշաններով: 1913 թ. նոյեմբեր 1-ի կաթողիկոսական կոնդակով նրան շնորհուել է ծաղկեայ մետաքսէ փիլոն, իսկ յաջորդ տարի, մարտի 26-ին՝ վարդապետական լանջախաչ կրելու իրաւունք:

Էջմիածին փոխադրուելով՝ արդէն իսկ հոգեւոր ու մանկավարժական աշխատանքի բաւական մեծ փորձ ունեցող Գէորգ վարդապետի առջեւ բացւում են առաջընթացի նոր հեռանկարներ, բայցեւ գործելու հնարաւորութիւնները սահմանափակ էին:

Ա. աշխարհամարտի օրերին Էջմիածնում եւ Երեւանում նա գործել է որպէս տեղի Եղբայրական օգնութեան մասնաճիւղի նախագահ՝ «Արեւմտեան Հայաստանից եկած գաղթականներին եւ որբերին ամբողջի, սրտացաւ հոգածուի հայրական դերում»¹: 1916 թ. օգոստոսի 1-ից ղեկավարում է «Եղբայրական օգնութեան գլխաւոր եւ տեղական յանձնաժողովների» աշխատանքները իբրեւ նախագահ²:

¹ Տես «Էջմիածին», 1950, ք. Ա.-Բ., էջ 7:
² Տես «Արարատ», 1916, էջ 549:

Մայր Աթոռում քիչ թէ շատ նշանակալից որեւէ փոփոխութեան առաջարկութիւն ընդունուած էր միայն կրօնական գործերի նախարարութեան համաձայնութեամբ, իսկ այդ հիմնարկում յատուկ վերաբերմունք կար եթէ ոչ բոլոր հոգեւորականների, գոնէ նրանց մեծ մասի նկատմամբ: Նախարարութիւնը 1916-ին դժուարութեամբ է հաստատում Գէորգ վարդապետին սինոդի անդամ: Պատճառն այն էր, որ վարդապետը «երեք տարի առաջ... թոյլատրել է իրան անվաւեր երգ երգել պաշտօնական ճաշկերոյթի ժամանակ, կառավարութեան ներկայացուցչի առաջ»¹: Խօսքը Չորէքեանի «Տէ՛ր, կեցո՛ւ դու զհայս» երգի մասին է, որ իբրեւ հայրենասիրական գործ համարուած էր վտանգաւոր:

Հայտնի է, որ սինոդը խորթ մարմին էր Հայոց Եկեղեցու համար, որ 1836 թ. «պօլոժէնիէով» պարտադրել էր ցարական իշխանութիւնը: Ժամանակին Անանիա արքեպիսկոպոսը եւ Զաւէն եպիսկոպոսը իրաւամբ նկատել են, որ այդ նորամոծութեան նպատակն է եղել «սահմանափակել Հայոց Ընդհանրական Հայրապետի իրաւունքները, քանդելով նաեւ մեր Առաքելական ինքնավար Եկեղեցւոյ հիմնական կարգերը: Սինոդը որպէս հաստատութիւն չի համարուել եւ համարուած կանոնական»²: Յատկապէս մեծ իրաւունքներով էր օժտուած սինոդի դատախազը (պրօկուրօր), «որ աշխարհական անձն է եղել եւ է - երբեմն էլ օտար դաւանութեան պատկանող, օտար օրէնքի ներկայացուցիչ է, եւ սինոդում եղած բոլոր որոշումներն անցել եւ անցնում են նրա ձեռքով եւ հաստատութեամբ», մի խօսքով, «Հայոց Եկեղ[եցւոյ] եւ ժողովրդի դարաւոր իրաւունքներին» փո-

խարինել է «ոստիկանական մարմնի հսկողութիւնը»¹: Ուրեմն, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսից խլուած որոշ գործառոյթներ վերապահուել էին յիշեալ հաստատութեանը, իսկ սա ենթակայ էր միայն սենատին ու ներքին գործոց նախարարութեանը²: Գէորգ վարդապետը իր օժակից Գարեգին Հայր սուրբի հետ աշխատում է հնարաւորին չափ մեղմել դատախազի միջամտութեան հետեւանքները՝ հոգ տանելով սինոդի ինքնուրոյնութեան մասին: Հանգամանք, որ դարձեալ առաջացնում է իշխանութիւնների դժգոհութիւնը: Առաջ անցնելով՝ ասենք, որ Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի 1924 թ. յունուարի 1-ի կոնդակով վերջապէս լուծարուած է սինոդը եւ փոխարինուած Գերագոյն հոգեւոր խորհրդով³:

Այս շրջանում զրսեւորուած են Գէորգ վարդապետի տեսական, դիւանագիտական եւ կազմակերպչական ունակութիւնները: Նա մեծ նպաստ է բերում վանքի մատենադարանի համալրմանն ու աշխատանքների կարգաւորմանը (եղել է մատենադարանապետ)⁴, կատարում Վեհափառի յանձնարարութիւնները՝ եկեղեցական եւ ուսումնական որոշ աշխատանքներ բարելաւելու ուղղութեամբ:

1917 թ. փետրուարեան յեղափոխութիւնը յուսատու եղաւ հայ ժողովրդի համար, որ, սակայն, ինչպէս պարզուեց քիչ անց, խաբուսիկ էր:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը յատուկ կոնդակով ներկայացուցիչներ է նշանակում, որ պիտի ողջունէին ռուսաստանեան կայսրութեան փլուզման հետեւանքով ժողո-

¹ «Երջանկայիշատակ...», էջ 33:

² «Վաւերագրեր...», Ե., էջ 33:

¹ «Վաւերագրեր...», Ե., էջ 36:

² Տե՛ս «Վաւերագրեր...», Ե., էջ 7:

³ ՀՀԱԱ, ֆ. 454, ց. 1, գ. 110, ք. 3: Ի դէպ, «Քրիստոնէայ Հայաստան» հանրագիտարանում (Երեւան, 2002, էջ 908) նշուած է՝ «Եջմիածնի Ս[ինոդը] գոյատեւել է մինչեւ 1917-ը»:

⁴ Տե՛ս «Արարատ», 1916, էջ 554:

վուրդները կեանքում նոր հեռանկարի բացումը: Անդրկովկասի յատուկ կոմիտէին ուղղուած ուղերձը ներկայացրել են Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Մխիթար եպիսկոպոսը, Շամախիի թեմի առաջնորդ Բագրատ եպիսկոպոսը եւ Սբ. Էջմիածնի սինոդի անդամ Գէորգ վարդապետ Չորէքչեանը: Ուրախութեամբ շեշտելով անձնական, հասարակական, ազգային, կրօնական ազատութիւնների յաղթանակը՝ նրանք համոզմունք են յայտնում, թէ՛ «Ռուսաստանի բոլոր քաղաքացիները, անկախ ազգային, կրօնական եւ լեզուի տարբերութիւններից, հաւասար են օրէնքի առաջ եւ առանց արգելքների ու խոչընդոտների կարող են ձեռնամուխ լինել ազգային-մշակութային շինարարութեան»¹: Բայց հայ հոգեւոր գործիչները գիտակցում էին, որ առաջնահերթ խնդիրը այդ օրերին ձեռք բերուած ազատութիւնների ամրապնդումն է, արտաքին կամ «ընդհանուր թշնամուն» յաղթելը, որից եւ կախուած էր հետագայ բարգաւաճումը: «Հայ հոգեւորականութիւնը, Հայ ազգային-ժողովրդավարական եկեղեցին իրենց քաղաքացիական սրբազան պարտքն են համարում աշխատել հէնց այդ ուղղութեամբ՝ քարոզելով նուաճուած ազատութիւնների ամրապնդման անհրաժեշտութիւնը»²:

Յաւարտ գրութեան կարգում ենք. «Ամբողջ հոգով ցանկանում ենք ձեզ լիակատար յաջողութիւն ձեր մեծ առաքելութեան իրականացման գործում, ազատ ու խաղաղ առաջընթացի ու Կովկասի բոլոր ժողովուրդների եղբայրական միութեան համար եւ, ի փառս մեր Պետութեան, մեր ջերմ աղօթքներն ենք յղում Բարձրեալին՝ մեր քաջարի

բանակին շնորհելու լիակատար յաղթանակ թշնամու նկատմամբ, Ժամանակաւոր կառավարութեանը, Պետական դոմային եւ ձեզ՝ քաղաքացի կոմիսարներիդ, հզօրութիւն եւ պետական իմաստութիւն՝ Մեծ Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների ազատութեան, եղբայրութեան եւ հաւասարութեան սկզբունքների վրայ հիմնուած ստեղծագործ աշխատանքի համար»³: Սակայն ինչպէս ցոյց տուեց պատմութեան հետագայ ընթացքը՝ կոմիսարները հարկ եղած իմաստութիւնը չունեցան, եւ բոլշեւիկեան դաւաճանութեամբ գերադասեցին լքել մարտադաշտը:

Այս շրջանի Չորէքչեանի կեանքի նշանակալի իրադարձը տեղի ունեցաւ 1917 թ. ապրիլ 15-ին. գնահատելով ծառայութիւններն ու վաստակը՝ նրան շնորհուած է ծայրագոյն վարդապետի աստիճան², իսկ նոյն ամսի 16-ի կաթողիկոսական կոնդակով՝ եպիսկոպոսի, շնորհելով եպիսկոպոսական պանակէ, «իբրեւ զնշան մշտայուշ յորդորական, եթէ գլխաւոր պարտիք Քո են ըստ եպիսկոպոսական կոչմանդ զօրհանապաղ եւ անդադար ուսուցանել եւ հրահանգել զժողովուրդն, քաջարթուն տեսուչ հոգեոց եւ մտաց հօտին Քրիստոսի հանդիսացեալ»³:

Հայոց պատմական ճակատագրում մեծ բեկում էր. մայիս 28 1918-ը. կարծես այս անգամ աւելի իրական հեռանկարներ էին բացուած Հայրենիքի ու եկեղեցու համար: Պատմութեան նոր փուլը նշանաւորելու էր նոր գործելակերպի որդեգրում հասարակութեան բոլոր շերտերի, կադմակերպական բոլոր օղակների համար: Պետութեան եւ եկեղեցու փոխյարաբերութեան խնդիրը նոր լուծում, նոր

¹ «Վաւերագրեր...», ԺԳ, էջ 443:

² ԱճԳ, [ԺԳ.], էջ 443:

¹ ԱճԳ, [ԺԳ.], էջ 443:

² Տե՛ս «Երջանկայիշատակ...», էջ 34:

³ «Երջանկայիշատակ...», էջ 35-36, 38:

լուսաբանութիւնն էր պահանջում: Զգալով այդ՝ անկախութեան հռչակման հէնց յաջորդ օրը՝ մայիս 29-ին Վաղարշապատում գումարուեց Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի միաբանական ընդհանուր ժողով: Նախընթաց տարիներին եկեղեցին, եկեղեցականները անմնացորդ նուիրումով ամեն կերպ աջակցութիւն են ցուցաբերել ժողովրդին ու բանակին, իրենց արժանի լուծման մուծելով համաժողովրդական պայքարին: Հոգեւորականներն անմիջականօրէն մասնակցել են կռիւներին, արել են հնարաւորը՝ բարձր պահելու զինուորների մարտական ոգին: Ռազմաբեմ մեկնելու պատրաստակամութիւն են յայտնել միաբանութեան բոլոր նշանաւոր դէմքերը, այդ թւում՝ Գէորգ Չորէքչեանը: Այժմ միաբանները նոր իրավիճակից ելնելով՝ անբաւարար են համարում իրենց մասնակցութիւնը առկայ «բազմակարօտ դրութեան» պայմաններում եւ որոշում են այն դարձնել անհամեմատ աւելի ծանրակշիռ:

Անհրաժեշտ էր ճշտել եկեղեցու եւ իշխանութիւնների յարաբերութիւնները: Այդ առթիւ շարադրուեց ժամանակւոր մի դաշնագիր¹, որով Հայ Առաքելական եկեղեցին հռչակում էր քաղաքական իշխանութիւնից անկախ: Մայր Աթոռը ազատ էր իր գործողութիւնների մէջ, կարող էր բանալ դպրոցներ, հասարակական, կրօնական հիմնարկութիւններ, ունենալ սեփական «վարչական-միլիցիական» կազմակերպութիւն, ծաւալել միանգամայն անկախ հրատարակչական գործունէութիւն եւ այլն: Այս նորօրինակ հանգամանքը գրաւել է Մեսրոպ արքեպ. Աշճեանի ուշադրութիւնը. նրա բնութագրութեամբ՝ հայ պետական գործիչները «կը մշակէին Վատիկանի տիպի Սուրբ Էջմիածին

մը՝ իր ազգային-միջազգային եւ յատկապէս հոգեւոր դիմագծի գեղեցկագոյն արժեւորումով»¹:

Անկախ Հայաստանի կայացման գործում արժանիօրէն մեծ դերակատարում ունեցան շատ հոգեւորականներ, որ պետականութեան վերականգնումից յետոյ լծուեցին եկեղեցական շինարարութեան: Նրանց առաջամարտիկներից էր Գէորգ Չորէքչեանը: Նա մասնաւորաբար, մեծ մասնակցութիւն ցուցաբերեց եկեղեցական կեանքը յուզող խնդիրների արծարծմանն ու լուծմանը:

1920 թ. Մայր Աթոռն սկսեց «Էջմիածին» շաբաթաթերթի հրատարակութիւնը: Նրա յօդուածները ծառայում էին եկեղեցու հեղինակութեան բարձրացմանը, միասնութեան ամրապնդմանը, իսկապէս ժողովրդական սկզբունքներ հաստատելուն:

Գէորգ Սրբազանը, որ «Էջմիածին» շաբաթաթերթի խմբագրական մարմնի գործուն անդամներից էր, հանդէսի էջերն օգտագործում է Հայ եկեղեցու հեղինակութիւնը բարձրացնելու, նրա իսկապէս ժողովրդական սկզբունքները քարոզելու, նրա միասնութիւնը ամրապնդելու համար: Չորէքչեանի բոլոր հրապարակումներն սկզբունքային նշանակութիւն ունէին առաջին հերթին հէնց այս առումով: Պարբերականի առաջին իսկ համարում տպագրուած՝ Չորէքչեանի «Կռիւլ թէ համագործակցութիւն» յօդուածը նուիրուած էր Հայոց նորաստեղծ պետութեան եւ հազարամեայ ծանր, բայց արժանապատիւ ճանապարհ անցած Առաքելական եկեղեցու փոխյարաբերութիւնների մշակման խնդիրներին: Դա մի բնագաւառ էր, որ զուրկ էր դրական փորձից, ուստի եւ խարխափելու հնարաւորութիւնները բա-

¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 851, ք. 2:

¹ «Վատերագործ...», Ե., էջ 4:

ցառուած չէին: Ո՞րն էր այս պարագային Եկեղեցու բռնելիք դիրքը՝ կանգնել դեռեւս անփորձ, ինքնահաստատումի ճանապարհ ելած իշխանութեա՞ն, թէ ժողովրդի կողքին. անհրաժեշտ է աջակից լինել հայրենի պետութեանը, կարելոյն չափ նպաստել պետութեան եւ ժողովրդի միասնութեան արագ հաստատմանը: Իսկ ելակէտը միշտ եւ անհրաժեշտաբար ժողովրդի շահերն են: Յօդուածի հեղինակը, նկատելով, որ հայ հասարակայնութիւնը մտահոգ է իմանալու, թէ ինչ դիրք է բռնելու Հայ Եկեղեցին, որ «ցարդ ղեկավարել է մեր կեանքը իւր ամբողջութեամբ. արդեօք Հերովդէսի նման հետապնդելու է նորածին մանկանը օրօրոցի մէջ խեղդելու իւր դահից վախենալով, թէ՝ հաւատացող մոգերի նման պատրաստուած է երկիւղածութեամբ երկրպագութիւն տալու»¹: Եւ ապա. «Դեռեւս անվտանգ չէ համարձակ քայլելը անդունդների ու սահանքների մօտով անցնող հազիւ նշմարելի արահետի վրայ, բայց եւ այնպէս զգալի է առաւօտեան մերձ լինելը: Հորիզոնի վերայ նշմարուած է արդէն ծագող արեւի առաջին ճառագայթների շողքը. փոքր մի եւս՝ եւ մեր քաղաքացիական ու քաղաքական կեանքի ազատութեան արեւը ընդմիշտ կը ծագի մեր օրերի վրայ»²:

Բայց հասարակութեան մէջ իսկապէս քիչ չէին ենթադրողները, թէ Եկեղեցին ժողովրդի վրայ իր ներգործուն ուժը կորցնելու վտանգ զգալով՝ թշնամաբար կվերաբերուէր իշխանութիւններին: «Այսպէս մտածողները, շարունակում է Չորէքչեանը, ծանօթ չեն Հայ Եկեղեցու անցեալին եւ գուցէ առաջնորդւում են ընդհանուր եկեղեցական

ու քաղաքական պատմութեան օրինակով, երբ Եկեղեցին թողնելով իւր սեփական ուղին՝ հետամուտ եղաւ քաղաքական զօրեղ իշխանութեան եւ հասաւ իւր նպատակին. այսպէս էր Կաթողիկ Եկեղեցին Եւրոպայում: Այսպէս մտածողները գուցէ առաջնորդւում են Յունական Եկեղեցու ծոցից ելած Ուղղափառ Եկեղեցու պատմութեամբ, որ Պետրոս Մեծի ջանքերով կորցրեց իւր ինքնուրոյնութիւնը եւ՝ պետութեան ձեռքին գործիք դառնալով՝ դադարեց ծառայել իւր կոչմանը, իւր իդէալին՝ եւ ամէն ազատութեան ու յառաջագիմութեան արգելք հանդիսացաւ»¹: Իրաւացի են նրանք, որ հաւատում են Եկեղեցու առաքինութեանը, վստահում, հաւատում են նրա կառուցողական դիրքորոշմանը, «նոքա կենդանի հաւատոյ եւ հաստատուն յուսոյ սպասաւորներ են, եւ հաւատում են Տիեզերական Եկեղեցու հիմնադրի խոստմանը, թէ՝ Եկեղեցին մի կոչում ունի, որ է ամբողջ աշխարհը վերակենդանացնել յաւիտենական արդարութեան սկզբունքով, եւ որ Հայ Եկեղեցին, որպէս քրիստոնէական կրօնի հարազատ ընձիւղ եւ նրա լաւագոյն զաւակը՝ նոյն սկզբունքի անդրդուելի դաւանողը կը մնայ, ինչպէս որ եղել է միշտ իւր անցեալ պատմական կեանքում»²: Այդպէս են մտածում հայ ժողովրդի ու նրա Եկեղեցու պատմութեան լաւատեղեակ մարդիկ, գիտեն, թէ Հայ Եկեղեցին օտար տիրակալութիւնների շրջանում ունեցել է լոկ մէկ տենչանք՝ «Հայոց քաղաքական վերածնութիւն», եւ մեծամեծ զոհողութիւններ է ունեցել այդ նուիրական նպատակն իրագործուած տեսնելու ցանկութեամբ, իսկ այժմ, անկախութեան պարագային, աւելի քան երբեւէ մօտ

¹ «Վաւերագրեր...», Ե., էջ 219:

² Անդ:

¹ Անդ:

² Անդ, էջ 220:

է երազանքի իրականացման: Ուստի ուրախալի է, որ հայոց նորեւուկ պետականութիւնը ծնուած օրից «ընդունել է ժողովրդապետական ձեւ, որ մեր Եկեղեցու վարչական ձեւի կրկնակն է եւ նրա ժողովրդական (դեմոկրատիք) հոգու արտայայտութիւնը»¹: Ըստ յօդուածագրի՝ Հայ Եկեղեցու միակ սկզբունքն է՝ համագործակցութիւն իշխանութիւնների հետ՝ «ամեն ինչ ժողովրդի համար» կարգախօսով, եւ դրանից շեղուող իւրաքանչիւր իշխանաւոր, հոգեւորական, կուսակցութիւն, հաստատութիւն հակառակ է ժողովրդին: Իսկ աշխարհիկ իշխանութեան ձգտելու «հիւանդագին» հաւակնութիւնը խորթ է Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու ոգուն, սկզբունքներին»²:

Հայ Եկեղեցին երբէք չի համակերպուի իշխողի կամայականութիւններին, կմերժի կեղծիքն ու սուտը, «ցաւակից կլինի տառապեալներին ու վշտակիրներին», կաշտպանի թոյլերին, «գաղափարական ղեկավարի պաշտօն կվարէ հայ կեանքում», որովհետեւ նրա միակ սկզբունքն է՝ համագործակցութիւն իշխանութիւնների հետ, յանուն ժողովրդի: Այս նշանաբանից շեղուողը թշնամի է ժողովրդին: Յօդուածներն աչքի են ընկնում սկզբունքայնութեամբ եւ, որ առաւել բնորոշ է, չեն կորցրել արդիական հնչողութիւնը:

Գէորգ եպիսկոպոսի յօդուածներից մէկը նուիրուած էր ազգային-եկեղեցական ժողով հրաւիրելու անհրաժեշտութեան խնդրին: Երկշաբաթաթերթը [1920, թ. 4- (1 փետրուար) եւ թ. 9 (4 ապրիլ)] Սրբազանի «Ազգային-եկեղեցական ժողովի կարիքը» յօդուածը տպագրել է խմբագրական

ներածութեամբ, շեշտել բարձրացուած հարցի կարեւորութիւնը, յայտնելով ուրախութիւն, որ «Եկեղեցու տեսուչներից մէկը» լիովին բացայայտում է խնդիրը, «ուղիղ ճանապարհն է մատնանշում»՝ նկատի ունենալով Եկեղեցու վերանորոգութեան անհրաժեշտութիւնը: Իսկ Եկեղեցու օրէնսդիր բարձրագոյն մարմինը՝ ազգային-եկեղեցական ժողովը, կոչուած է լուծելու «կարեւոր փոփոխութիւնների խնդիրը»: Այդ հարցում անելիքներ ունեն «բոլոր կարող ոյժերը» հոգեւորական, թէ աշխարհական», որ պիտի համատեղ աշխատեն իրականացնելու «մեր ժողովրդի հոգեկան ազատագրութիւնը»¹: Նորոգութեան խնդիրը նա միշտ կարեւոր է համարել եւ դերակատարութիւն է ունեցել արծարծման, լուծումներ որոնելու եւ գտնելու գործում:

1915 թ. էջմիածնի տօնին արտասանած քարոզում սրբազանը նկատել է. «Ճշմարիտ է, Եկեղեցին ժամանակի ընթացքում որոշ սովորութիւններով ու աւանդութիւններով քարանում է, սակայն այն Աւետարանը, որ հիմքն է Եկեղեցու՝ միշտ ընդունակ է ժամանակի կապանքները խորտակելու, եթէ ջանք թափուի»²:

Այս կարգի կենսական նշանակութիւն ունեցող հարցեր քննարկելիս ամենաառաջին պայմանը անկեղծ խօսակցութիւնն է, եւ Գէորգ եպիսկոպոսը պատրաստ է դրան: Ինչ նպատակ է հետապնդում գումարուելիքը: Ահաւասիկ. «Հայ Եկեղեցին այնպէս վերանորոգել, որ նա մեր կեանքի համար անհրաժեշտութիւն մնայ եւ հայ հոգու կրօնական պահանջներին բաւարարութիւն տայ: Եկեղեցական ըէֆորմը այն ժամանակ միայն արժէքաւոր կլինի, երբ ժողովը ե-

¹ Աճ: 1920, թ. 4- (1 փետրուար) եւ թ. 9 (4 ապրիլ):

² «Էջմիածին», 1954, մարտ:

¹ «Վաւերագրեր...», Ե., էջ 280-281:

² «Քարոզգիրք», էջ 141:

կեղեցու ամբողջութիւնը ներկայացնէ, միայն այդպիսի ժողովով կատարուած ըէֆօրմը հեղինակաւոր կլինի Եկեղեցու համար, եւ նրա որոշումները բարոյապէս պարտադիր կդառնան ժողովրդի համար»¹:

Հարեւանցի յետահայեաց մի ակնարկով նա անդրադառնում է անցեալին. պատմական ճակատագրի բերումով հայութիւնն ստիպուած է եղել դիմադրել բազում փորձութիւնների, ցրուել աշխարհով մէկ, եւ մի կենտրոնի փոխարէն առաջացել են մի քանիսը: Տարօրէն պայմանները եկեղեցուն վերապահել են առանձնայատուկ դեր՝ լինել հայութեանը միաւորող միակ հաստատութիւնը: Իսկ այդ պատասխանատու առաքելութիւնը Եկեղեցին կարող էր իրականացնել՝ լինելով «գօրեղ բարոյական օղակող ոյժ». անհրաժեշտ էր աշխարհասփիւռ հատուածների մէջ վառ պահել ազգային գիտակցութիւնը, «ինքնաճանաչողութիւնը», պահպանել «Հայի ուրոյն դիմագիծն ու նրա ազգային ամբողջական միութիւնը»²:

Անկախութեան ձեռքբերումով ի՞նչ է փոխուել քննութեան առարկայի առնչութեամբ, ճարտասանական հարց է առաջադրում հեղինակը. գրեթէ ոչինչ, քանի որ դեռեւս բազում տարիների տեւական մեծ աշխատանք է պահանջում միաւորելու տարանջատուած բեկորները: «Այսօր, արձանագրում է նա, հայութեան մեծամասնութիւնը հայ պետութեան շրջանից դուրս է ապրում. հայ պետութեան քարտէզը շատ աւելի փոքր է, քան ցրուած հայութեան քարտէզը»³: Ուրեմն, արդիական է եկեղեցու նոյն դերակատարութիւնը, որ ունեցել է դարերի ընթացքին, եւ

այժմ պատմական այդ կոչումը շարունակելու համար Եկեղեցին պատրաստ է հարթելու նոր ուղիներ, գտնելու գործունէութեան նոր տեսադաշտեր, աշխատանքի նոր ձեւեր: «Որպէսզի Եկեղեցին ընդունակ լինի գաղափարական գործօն եւ ազդակ հանդիսանալու մեր կեանքում, պէտք է որ իւր նախկին հմայքն ունենայ ե՛ւ մեր ինտելիգէնցիայի ե՛ւ մեր ժողովրդի համար: Աւելորդ է ծածկել ներկայումս մեր կեանքում գոյութիւն ունեցող սառնութիւնը դէպի Եկեղեցին թէ՛ ինտելիգէնցիայի, թէ՛ ժողովրդի կողմից: Պէտք է որոնել այդ սառնութեան պատճառները, կործանել գոյութիւն ունեցող պատնէշը Հայ Եկեղեցու եւ ժողովրդի մէջ, որ հնարաւոր լինի ի մի ձուլել Եկեղեցին ու ժողովուրդը, որի շնորհիւ Եկեղեցին, որպէս բարոյական հեղինակութիւն, կարողանայ մեր կեանքում ե՛ւ քաղաքական, ե՛ւ ազգային-հասարակական, ե՛ւ մանաւանդ կուլտուրական ու կրօնաբարոյական դեր խաղալ»¹: Հեղինակի դիտարկումով՝ «Հայ ժողովրդի զարթնող միտքը հաւատ չունի, բայց երեւում է որ հաւատի ծարաւ ունի»²: Եւ այժմ, եթէ «Հայ Եկեղեցին կամենում է հմայք ունենալ հայ ժողովրդի համար՝ պէտք է վերստին ընդունակութիւն ձեռք բերէ նրա հոգու պահանջներին ու նրա նոր զարթնած մտքի հարցերին բաւարարել, ինչպէս էր Հայ Եկեղեցին անցեալում»³:

Նոր մարտահրաւէրները պարտադրում են նո՛ր մօտեցումներ. անհրաժեշտ է իրատեսօրէն գնահատել վիճակը, ճշգրտել ու համակշռել պահանջներն ու անելիքները, կորուստը վերականգնել «քրիստոնէական կրօնի մնայունն ու կենսունակը պահելով եւ ժամանակաւորն ու փտածը

¹ «Վաւերագրեր...», Ե., էջ 370:

² Աճղ, էջ 281:

³ Աճղ, էջ 282: Ընդգծ. Ա. Մ.:

¹ Աճղ, էջ 282:

² Աճղ: Ընդգծ. Ա. Մ.:

³ Աճղ, Ե., էջ 283:

մերժելով»¹: Եւ սա միայն կրօնին չի վերաբերում, այլ համընդհանուր պահանջ է նաեւ գիտութեան ու գեղարուեստի համար: Հետեւաբար՝ «Պէտք է վերանորոգել Եկեղեցին, իսկ վերանորոգութեան ճանապարհը ժողովրդական սկզբունքն է: Ազգային-եկեղեցական ժողովն է այն իրաւատէր մարմինը, որ օժտուած օրէնսդիր իրաւունքներով՝ կարող է իւր հեղինակաւոր ձայնը հնչեցնել, եւ այդ ձայնը պարտադիր կճանաչուի Հայ Եկեղեցու բոլոր անդամների համար»²:

Յօդուածը քննարկելիք խնդիրների թելադրութեամբ բաժանուած է երկու մասի՝ ա. ի՛նչ կազմ պիտի ունենայ ազգային-եկեղեցական ժողովը, եւ բ. ի՛նչ հարցեր պիտի քննարկի:

Քննարկման ելակէտն այն է, որ նուիրապետութիւնն ու ժողովուրդը կազմում են Եկեղեցու ամբողջականութիւնը, մէկի առկայութիւնն ամբողջացնում է միւսին. «Այսպէս է եղել առաքելական շրջանում եւ յաջորդ դարերում, եւ այդպէս պիտի լինի այժմ եւ ապագայում»³: Իր խօսքը հիմնաւորելով աստուածաշնչական յղումներով՝ հեղինակը շեշտում է, թէ առաքելների օրինակին են հետեւել նրանց յաջորդները՝ Կիպրիանոս Կարթագենացին, Դիոնիսիոս Աղէքսանդրացին, այդ սկզբունքներին են հետեւել Բ. եւ Գ. եւ յաջորդ դարերի տիեզերական ժողովները: Միով բանիւ, քրիստոնէական Եկեղեցին ի սկզբանէ որդեգրել է ժողովրդավարական ուղին, որից ժամանակի հետ հեռացել են որոշ եկեղեցիներ: «Ի պատիւ Հայ Եկեղեցու պէտք է ասել, որ քրիստոնէական եկեղեցիներից նա է եղել միայն, որ

սկզբից մինչեւ այժմ ժողովրդական սկզբունքը պահպանել է՝ հաւատարիմ մնալով ժողովրդի մասնակցութեան սկզբունքին»¹: Այս հանգամանքը նա պարտադիր, պատմական անհրաժեշտութիւն է համարում նաեւ այս պարագային, երբ գերագոյն խնդիրը «ազգային միութիւնը պահպանելն» է:

Ըստ Չորէքեանի սրբազանի՝ այս ամենը բաւականաչափ պարզ ու ընկալելի է: Աւելի բարդ է օրակարգի հարցը՝ ո՛չ թէ ընդգրկման առումով, այլ լուծելիութեան աստիճանով: Ու քանի որ Ժ. Դարի կէսից ի վեր քաղաքական պայմանների բերումով ընդհանուր եկեղեցական ժողով ըստ էութեան չի գումարուել, խնդրին պէտք է մեծ զգուշութեամբ մօտենալ եւ բազմակողմանի քննութեամբ համապատասխան վճիռ հատել, «որ թերի ու անգործնական» չլինի: Եւ, նկատի ունենալով, որ անհրաժեշտ է այդպիսի ժողովները այնուհետեւ գումարել կանոնաւոր պարբերականութեամբ, պէտք է շտապողականութիւն ցուցաբերել եւ առաջիկայ ժողովին առաջադրել բոլոր խնդիրները միանգամից, դրա փոխարէն առաջին հերթին հիմնաւորապէս լուծել ընտրուած մէկ-երկու կարեւորագոյնները: Ընդ որում, հեղինակը դարձեալ շեշտում է գլխաւոր նպատակը՝ պահպանել Հայ Եկեղեցու միութիւնը եւ «նրան այնպէս կենդանացնել, որ Հայ հոգու կրօնական պահանջներին լիապէս բաւարարէ»²:

Քննարկման առարկայ խնդիրները բաժանուած են հինգ խմբի՝ 1. եկեղեցական-վարչական, 2. ծիսական-արարողական, 3. դաւանական, 4. կեանքի հարցեր եւ, վերջա-

¹ ԱՄՊ:

² ԱՄՊ, էջ 283:

³ «Վաւերագրեր...», Ե., էջ 370:

¹ «Վաւերագրեր...», Ե., էջ 371:

² ԱՄՊ, էջ 382:

պէս, 5. ժողովի նախապատրաստութիւնը, որ թերեւս պակաս կարեւոր չէր:

Նախ, յօդուածագրին չի գոհացնում իր օրերի «եկեղեցական-վարչական» ձեւական բնոյթը, «որ հետեւանք է պօլոթենիա կոչուած օրինագծի, ինչպէս նաեւ տաճկահայոց շատ կողմերով պակասաւոր սահմանադրութեանը, որ համարեա իւր ամբողջ գոյութեան շրջանում մեռեալ տառ է եղել շնորհիւ տաճիկ կառավարութեան վարպետ դիւանագիտութեան»: Այս դրոյթից ելնելով՝ նա եզրակացնում է. «Պէտք է փոխել եւ ստեղծել հայ կեանքի եւ հայ բնոյթի համապատասխան կենդանի նոր ձեւեր, եւ կամ հները վերանորոգել ծխական ժողովներից սկսած մինչեւ բարձրագոյն միացուցիչ կենդրոնները՝ թեմական պատգամաւորական ժողով, Սբ. Էջմիածնի ազգային-կրօնական ժողով եւ եկեղեցական համազգային ժողով»¹:

Յօդուածի երկրորդ կէտը մատնանշում է հետեւեալ հարցերը. ծէսերի եւ ծիսարանի քննութիւն եւ բարեփոխում.՝ ժամանակագրութեան քննութիւն եւ վերամշակութիւն.՝ զարգացած ու տարածուած ծիսակատարութեան փոխարէն՝ քրիստոնէական ոգի:

Դրանց յաջորդում է, ըստ Չորէքչեանի, դաւանանքի հարցը, որ պարունակում է երկու բաղադրիչ. ա. Հայ Եկեղեցու դաւանանքի քննութիւն խղճի ազատութեան եւ գիտական տուեալների տեսակէտով, այլ խօսքով՝ եկեղեցական աշխարհայեացք. խղճի ազատութիւն եւ գիտութիւն. բ. ընդհանուր դաւանական խնդիրներ եւ հայ ու օտար եկեղեցիների փոխյարաբերութիւն:

Չորրորդ կէտը նուիրուած է «կեանքի հարցերին», որոնք պակաս կարեւոր չէին հեղինակի բնորոշմամբ: Այստեղ ընդգրկուած են խղճի ազատութիւն եւ կրօնական համբերատարութիւն. քրիստոնէութիւն եւ նրա միակողմանի արտայայտութիւններ՝ ասկետական կեանք ու կուսութիւն. հոգեւոր-կրթական գործ. քրիստոնէական գիտութիւն. քրիստոնէութիւն եւ մշակոյթ. «քրիստոնէական էթիքա եւ կուլտուրական էսթէթիքա (երաժշտութիւն, երգ, քա եւ կուլտուրական էսթէթիքա (երաժշտութիւն, երգ, թատրոն եւ գեղարուեստական ստեղծագործութիւն)»։ Հայ Եկեղեցու եւ Կաթողիկ ու Բողոքական հատուածների միութեան հարց. Հայ եւ միւս քրիստոնեայ եկեղեցիների փոխյարաբերութիւնը մի ընդհանուր քրիստոնէական Եկեղեցի ստեղծելու նպատակով. Հայ Եկեղեցու եւ պետութեան փոխյարաբերութիւններ. Հայոց Հայրապետութեան էքստերիտորիալ իրաւունք եւ մի շարք այլ գործնական նշանակութեան խնդիրներ:

Հնարաւոր է, որ հարցաշարերում զգալի է գերմանական կրթութեան որոշ ազդեցութիւն: Բնականաբար այս հարցերը միանգամից, մէկ ժողովի լուծելիքը չէին: Բայց սա ամփոփում է այն ամենը, որ մտահոգում էր Եւրոպասում կրթութիւն ստացած եւ եկեղեցական ծառայութեան բաւական երկար ճանապարհ անցած խոհուն եւ նուիրեալ գործչին, եւ ոչ միայն նրան:

Վերջին, հինգերորդ մտահոգութիւնը, ուրեմն, վերաբերում էր ժողովի նախապատրաստութեանը: Նա անհրաբերում էր ժողովի նախապատրաստութեանը: Նա անհրաժեշտ է համարում գործն սկսել ծխական ժողովներից. այնտեղ քննարկել նրանց պատկերացմամբ առաւել հրատապ խնդիրները: Այնուհետեւ յաջորդում են թեմական պատգամաւորական ժողովները՝ «ծխական ժողովների արծար-

¹ «Վաւ», Ե., էջ 372:

ծած բոլոր հարցերը վերստին քննելու եւ մի յայտարարի բերելու»։ Թեմական ժողովների աշխատանքներն ամփոփելու համար նա անհրաժեշտ է համարում նախապատրաստական յանձնաժողով կազմել՝ բաղկացած «հոգեւոր եւ աշխարհիկ տարրերից»՝ սրա իրաւասութեան թողնելով նաեւ մամուլի հնչեցրած կարծիքների ամփոփումը։ Անհրաժեշտ է խնդիրները պատմական, գիտական եւ գործնական տեսակէտից լուսաբանելու գործին ներգրաւել «մասնագէտ եւ գիտակ անձանց»։ Բաւական մանրամասն այս ծրագիրը իրագործելու կոչուած ժողովը «կը կարողանայ եկեղեցական կեանքի վերանորոգութեան դժուարին գործը պատուով գլուխ բերել՝ միացնելով եւ կենդանացնելով մեր կեանքի բաժան-բաժան եղած ու նիրհած ոյժերը։ Եւ երբ նա պատուով կատարէ իւր վրայ դրուած պարտականութիւնը, գոհացուցիչ լուծում տալով մեր հոգու յուզող հարցերին, որոնց թիւը շատ շատ է, անշուշտ կը խոնարհենք նրա հեղինակաւոր որոշումների առաջ եւ նոր կեանքով ապրելու տենչով կելնենք ժողովից, ու մեր խիղճն ու միտքը անդորր ու հանգիստ կը նուիրուի եկեղեցական կեանքի կազմակերպութեան եւ այդ ասպարէզում նորանոր ստեղծագործութիւնների՝ պարզելով միանգամայն հայ ժողովրդի հոգուն սէր ու խաղաղութիւն»¹։

Ժողովը կարեւոր որոշումներ է ընդունում եւ յանձնում Վեհափառ Հայրապետի ուղադրությանը։

Սկսուել էր հոգեւոր ասպարէզում Գէորգ Սրբազանի գործունէութեան առաւել պատասխանատու եւ առաւել արդիւնաւոր շրջանը։

1918 թ. գումարուած ընդհանուր ժողովում Գէորգ եպիսկոպոսին ընտրում են Մայր Աթոռի տնտեսական խորհրդի նախագահ, հաւատալով, որ նա ի վիճակի է կարգաւորելու վանքի տնտեսութեան կառավարումը։ Այդ առաքելութիւնը նա կատարում է իրեն յատուկ հետեւողականութեամբ։ Նրա պարտականութիւններից էր եւ կառավարական ատեանների հետ յարաբերուելը։ Պաշտօնավարում է մինչեւ 1921 թ.։ Միաժամանակ նրան յանձնարարւում է յարաբերութիւններ հաստատել կառավարութեան տարբեր օղակների հետ։ Մասնաւորաբար 1920 թ. նոյեմբեր 2 թուագրուած յայտարարութեամբ նա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին յայտնում էր, որ ի կատարումն նրա հրամանի՝ Խորէն եպիսկոպոսի հետ այցելել է Վարչապետ Համօ Օհանջանեանին՝ Հայրապետական դիւանի գրութեամբ, որով «խնդրում է Կառավարութեան ամենատեսակ խնդիրների նկատմամբ անմիջական յարաբերութիւն ունենալ Մ. Աթոռի հետ, որպէս վայել է Սր. Էջմիածնի՝ համազգական բնոյթ կրող մի հաստատութեան»¹։ Կառավարութեան հետ յարաբերութիւնները կարգաւորելու նպատակով Գէորգ սրբազանի գործուն մասնակցութեամբ կազմւում է դաշնագրի նախագիծ, որ, դժբախտաբար, չհասցրեց օրէնք դառնալ։

Երկիրը ծանր օրեր էր ապրում, ռազմաճակատում դաշնակիցները լքել էին դիրքերը, բոլշեւիկեան քարոզիչները հայ զինուորներին յորդորում էին անել նոյն բանը։ Իսկ դա կործանում էր նշանակում։ Հայ Եկեղեցու սպասաւորներն անտարբեր մնալ չէին կարող։ Պետական կառոյցներին աջակցելու նպատակով Մայր Աթոռի միաբանական

¹ Ե., էջ 374։

¹ Ե., էջ 494։

ընդհանուր ժողովը կազմեց յանձնաժողով, որի անդամներից մէկը Գէորգ եպս. Չորէքչեանն էր: 1920 թ. նոյեմբերի 3-ի առաւօտեան նիստին քննարկւում է մի ծրագիր «այն միջոցների, որոնցով Մայր Աթոռի միաբանութիւնը կարող կլինի իւր ոյժերը ի սպաս ղնելու Հայրենիքի փրկութեանը»¹: Ըստ այդմ, Միաբանական ընդհանուր ժողովի նոյն օրուայ երեկոյեան նիստին որոշում են մասնաւոր անելիքները, եւ Տ. Գէորգ եպիսկոպոսն ու Խորէն վարդապետը յանձն են առնում աջակցել Իգդիրի ճակատի հացի մատակարարմանը²:

Սրբազանի գործունէութեան յաջորդ, կարճատեւ հանգրուանը Մայր տաճարի լուսարարապետութիւնն էր:

ՆՈՐ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆ, ՆՈՐ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

1920 թ. վերջին Հայաստանում իշխանութիւնն անցաւ համայնավարներին, որոնք արմատական հակառակորդ էին թէ՛ ազգային, թէ՛ կրօնական հաստատութիւններին, թէպէտ տարբեր փուլերի որոշ մանր մարտավարական փոփոխութիւններ լինում էին իշխանութիւնների՝ յաճախ հակասական քաղաքականութեան մէջ՝ մեծ մասամբ թելադրուած ներքին քաղաքական իրավիճակի, միջազգային յարաբերութիւնների զարգացումներով:

Նոր իշխանութիւնները յատկապէս մեծ աղէտ բերին հայ ժողովրդին: Խորհրդայնացման առաջին երեք ամիսներին ձերբակալուեցին Հայկական բանակի 1400 սպայ (այդ թւում՝ 15 գէնէրալ), թուլացնելու համար Հայաստանի պաշտպանունակութիւնը, երկրի «զինոյթին հասցնելով անուղղելի, զարհուրելի հարուած»¹: Ռուսաստանի Ռեազան քաղաքի համակենտրոնացման ճամբարի նախկին աշխատակիցները 1950-ական թուականներին սոյն հեղինակին տեղեկացրել են, որ աքսորեալ զինուորականները բարձր մտաւորականներ էին, «ինտելեկտուալ անյատականութիւններ, լաւ նկարիչներ, երաժիշտներ, արհեստաւորներ»²:

Իշխանութեան գալու առաջին իսկ օրերից համայնավար կուսակցութիւնը հոգեւորականների նկատմամբ հաւածանքներ ու բռնութիւններ ձեռնարկեց: Փակում ու կո-

¹ Աճղ, էջ 501:

² Տես աճղ, էջ 500, 505:

¹ Գուլաք Մարտիրոսեան, Սեւ դաւաճանութեան եւս մի սպիտակ էջի մասին. «Աւերապարտայն Բարմենյա», 1994, ք. 7-9, էջ 104:

² Աճղ, էջ 90:

ղոպտում էին եկեղեցիները, ծանր հարկապահանջութեամբ շատերին ստիպում էին հրաժարուել հոգեւոր կոչումից, նոյնիսկ լքել հայրենի եզերքը: Իսկ մինչ այդ Մայր Աթոռը տնտեսապէս ապահով վիճակում էր, «ունէր 100.000 դէսեատին հողեր, անտառներ... անշարժ կալուածներ, վեց միլիօնի չափ դրամագլխի տոկոսներ եւ տարեկան ոչ պակաս 150.000 ռուբլու եկամուտ ոսկով, եօթ գիւղի իւղի, պանրի եւ հացահատիկի եկամուտ»¹:

Օգտուելով պետութեան սկսած կամայականութիւններից՝ Հայ Եկեղեցու դէմ մեծ եռանդով ու ոգեւորութեամբ էին պայքարում խորհրդային միւս հանրապետութիւնները՝ Վրաստանում, Ադրբեջանում, նոյնիսկ միջինասիական հանրապետութիւններում, բռնագրաւում էին եկեղեցիների ունեցուածքը, կողոպտում, հալածում հայ հոգեւորականներին: Ընդ որում՝ յարձակումների նպատակն այնքան կողոպտելը չէր, որքան սադրելը: Օրինակ՝ 1923-1924 թթ. Հայաստանում փակուել է 20, իսկ Վրաստանում՝ 56 հայկական եկեղեցի²: Պատկերը մօտաւորապէս նոյնն էր խորհրդային միւս հանրապետութիւններում:

Դրութիւնը հետզհետէ վատթարանում է: Երեսփոխ Մեսրոպ Մարութեանը 1924 թ. դեկտեմբերի 13-ի գրութեամբ Գորիից տեղեկացնում էր Գէորգ Եպիսկոպոսին. «Օգոստոսի վերջերին այնպիսի դրութիւն ստեղծուեցաւ... ինչ որ այն ժամանակ կատարուեցաւ եւ ինչեւ պատահեցին մեր քահանաների հետ... Ձեզ յայտնի է: Այժմ ես կարող եմ յայտնել Ձեզ, որ Գորուայ ամբողջ վիճակում ոչ մի

քահանայ չկայ, բոլորն էլ երկիւղից հանեցին փարաջաները»¹: 1934 թ. ամռանը հէն արշաւի է ենթարկւում Կախէթի Գուրջանի շրջանի Վէլիսցիխէ գիւղի եկեղեցին, որ վերաբացուել էր տասը տարի առաջ: Գիւղի ծխատէր քահանայ Տ. Ղեւոնդ Մարիկեանը այդ տարուայ մարտի 26-ի գրութեամբ հայրապետական լիազօր ներկայացուցիչ Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսին գրում էր, որ չարագործները «կազմեհան» են արել «եկեղեցական բոլոր գրքերը», թափթփել դրանց թերթերը, եկեղեցու գորգերն ու այլ իրեր թափել են դրսում, անձրեւի տակ, ջարդել են քահանայի պատարագի թագը, բուրվառը, պսակադրութեան թագերից մէկը եւ այլն: Ակնյայտ է, որ գործոյթը իշխանութիւնների թելադրանքով է կատարուել: Սակայն յանձնարարութիւնը կատարելով «բարեխղճօրէն»՝ նրանք չեն դիմացել ինչ-ինչ իրեր իւրացնելու գայթակղութեանը²:

Խորհրդային կարգերի հաստատումով եկեղեցին ընկնում է ծանր կացութեան մէջ: Շուտով Չորէքչեանը նշանակւում է Վիրահայոց թեմի առաջնորդական փոխանորդ, 1922-ին թեմական պատգամաւորական ժողովը նրան ընտրում է թեմի առաջնորդ: Այս պաշտօնը նա վարում է երկու ժամկէտ՝ մինչեւ 1927: Ընդառաջելով Թիֆլիսի թեմական պատգամաւորական ժողովի առաջարկին՝ 1925 թ. նոյեմբերի 17-ի թիւ 710 կոնդակով Գէորգ Ե. նրան շնորհում է արքութեան պատիւ³:

1927 թ. յունուար 27-ին Գէորգ արքեպ. Չորէքչեանը նշանակւում է Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի անդամ:

¹ «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 285:

² Տե՛ս «Վաւերագրեր...», [Ա.], էջ 8: Ա. Մանուկեան, «Հայ Առաքելական Եկեղեցու ընդհատուած հոգեւորականները 1930-1938 (ըստ ՊԱԿ-ի փաստաթղթերի)», Երեւան, 1997:

¹ ՀՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3145, ք. 3:

² Տե՛ս ՀՀԱԱ, ֆ. 148, ց. 1, գ. 29, ք. 17:

³ Տե՛ս ՀՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3160, ք. 4:

Եկեղեցու համար սկսուել էր օրըստօրէ բարդացող խնդիրներ ղէմ պայքարելու ծանր ժամանակաշրջան: Օրուայ հրատապ հարցերից մէկն էր «Ազատ եկեղեցականների» սաղրանքներին դիմակայելը, որի առաջամարտիկն էր Գէորգ սրբազանը Թիֆլիսում, ապա եւ՝ Սբ. Էջմիածնում: Նա Մայր Աթոռի ամենահեղինակաւոր եւ ազդեցիկ միաբաններից մէկն էր: Իր անմիջական պարտականութիւններից բացի յաճախ Վեհափառից ստանում էր այլեւայլ մասնաւոր յանձնարարութիւններ:

Խորհրդային իշխանութիւնները, թերեւս նպատակ ունենալով իւրացնել հոգեւոր հաստատութիւնների ունեցուածքը՝ անհաշտ պայքար ծաւալեցին կրօնի դէմ, կայսրութիւնով մէկ ստեղծուեցին անաստուածների միութիւններ, որոնք 1929-ին ընդգրկուեցին այսպէս կոչուած՝ «Մարտնչող անաստուածների միութեան» մէջ: Հալածանքներն ու յարձակումները առաւել լայն ընդգրկում ունէին հայ իրականութեան մէջ, չէին սահմանափակուում միայն Հայաստանով, այլ ծաւալուում էին նաեւ սփիւռքում՝ արեւելքից արեւմուտք: 1925 թ. Չանչոււնի հայ համայնքի ներկայացուցիչները վերոյիշեալ նամակով յայտնում էին իրենց շրջանում կատարուող քայքայիչ աշխատանքների մասին, վստահեցնելով, թէ չնայեա՞ծ «աղանդաւորները ցանկանում են հայ ժողովրդի մէջ խլրտում ձգել եւ վարկաբեկել մեր հոգեւորականութեան պատիւն եւ անունը», սակայն իրենք աներեւ են, հաւատարիմ դարաւոր աւանդութեանը¹:

Իշխանութիւնները լայն ճակատով յարձակում էին ձեռնարկել, աշխատում էին վարկաբեկել, հունից հանել

նաեւ բարձրաստիճան հոգեւորականներին, նրանց յղելով զրպարտչական նամակներ՝ մտացածին մեղադրանքներով, սպառնալիքով, հայհոյանքով:

Պետական իշխանութիւնների հետեւողական գործողութիւնները, նպատակաւաց սաղրանքներն ու պայքարը 1937-ին հնարաւորութիւն ստեղծեցին ԽՍՀ Միութիւնը հռչակելու «Համատարած աթէիզմի երկիր»: Այս պայմաններում սաղրիչ գործողութիւններին դիմակայելու պարտականութիւնն առաջին հերթին ընկնում էր առաջատար հոգեւորականների, այդ թւում՝ Գէորգ եւ Խորէն սրբազանների վրայ:

Քայքայիչ գործողութիւններով աչքի ընկնելու մեծ եռանդ էին ցուցաբերում իշխանութեան ստորին պաշտօնեաները՝ տեղական կառավարման մարմինների աշխատակիցները: 1926 թ. մարտին հրապարակուում է ներքին գործոց եւ արդարադատութեան ժողկոմների «Պաշտօնական հրահանգը», որով սահմանուում էր՝ «...անխտիր բոլոր պաշտամունքների տաճարները, եկեղեցիները, մզկիթները, աղօթատները փակելու վերաբերեալ գործերը վճռուում են գաւգործկոմի նախագահութեան որոշումներով»: Փաստաթուղթը նշում է այդպիսի գործոյթի բազմաթիւ շարժառիթ-պատրուակներ. կրօնական համայնքի լուծուելով պէտք է փակել եկեղեցին, փակել, եթէ կրօնական համայնքը մասնակցում է «յեղափոխական քայլերի», կամ եկեղեցին ծառայում է իբրեւ հակայեղափոխական հաւաքատեղի: Եկեղեցին կարելի է խլել, եթէ բնակարանի, «բժշկա-սանիտարական, կուլտուր-կրթական եւ այլ նպատակների» կարիք է զգացուում, «եւ եթէ պաշտամունքի շէնքի փակումը պահանջում են աշխատաւոր մասսաները բազմաստորա-

¹ Տե՛ս «Վաւերագրեր...», [Ա.], 1994, էջ 4:

գիր Հաւաքական դիմումներով, որոշումներով եւ այլն»։ «Բազմաստորագիր» նամակներ կազմակերպելը դժուարին գործ էր։ Իսկ եկեղեցին գանգատ կարող էր ներկայացնել սուղ ժամկէտի՝ մէկ ամսուայ ընթացքում, հանգամանք, որ իր հերթին նոր բարդութիւններ էր առաջացնում։ Գաւգործկումները վերը նշուած պատրուակներից որեւէ մէկով կարող էին փակել ցանկացած եկեղեցի։

Ուրեմն, գաւառական իշխանութիւններին էր վստահուած հիմնականը. վարկաբեկել հոգեւորականներին, հաւատացեալներին, աւերել եւ կողոպտել սրբավայրերը... Սբ. Էջմիածինը մշտապէս դիմում էր պատկան ատեաններին եւ յաճախ ստանում «հանգստացնող» պատասխաններ, մանաւանդ որ այդ հարցերի «տնօրինողները» գաւառական գործադիր կոմիտէներն էին։ Իսկ «տեղերում» շարունակւում էին աւերմունքները¹։ Կառավարական մարմինների հետ բանակցում էին գլխաւորապէս Խորէն եւ Գէորգ արքեպիսկոպոսները, երբեմն նաեւ Բագրատ արքեպիսկոպոսը։

Ծայր առած անլուր հալածանքներն ու հակակրօնական զօրեղ շարժումը որոշ նահանջ ապրեցին 1923 թ. վերջին ամիսներին։ Տեղի տալով թերեւս միջազգային հասարակական կարծիքին կամ համընդհանուր դժգոհութիւններին՝ նոյեմբերի 21-ի թ. 124 դեկրէտով Վրաստանի կենտրոնական գործադիր կոմիտէն կարծես որոշ գիշումներ է անում, որոնք, սակայն, «մեկնաբանում էին» նորքին գործոց եւ արդարադատութեան գերտեսչութիւնները։ Մինչդեռ առաջինն արտօնում է վերաբանալ եկեղեցիները, երկրորդներն շտապում են մասնաւոր սահմանափակումներ առա-

ջադրել։ Գէորգ եպիսկոպոսը 1924 թ. յունուարի 10-ին Սբ. Էջմիածնի Գերագոյն հոգեւոր խորհրդին ի տեղեկութիւն յայտնում էր. «Եկեղեցիները բացւում են մեծ դժուարութեամբ, որ աւամայ ենթադրել է տալիս, թէ դեկրէտը ինքնաբերաբար չէ տրուած, եւ ոչ էլ լրագրական խոստովանութիւններն են անկեղծ, այլ ամենայն հաւանականութեամբ, որեւէ ճշման հետեւանքով՝ կա՛մ ժողովրդի, կա՛մ Մոսկուայի, եւ կա՛մ երկուսինը միասին։ Փակուած եկեղեցիներից քաղաքումս ցարդ բացուել են միայն եօթը, այն եկեղեցիները, որոնք պետական կամ հասարակական հաստատութիւնների են յատկացուած եւ գոյքը գրաւուած ու վաճառուած՝ հաւանօրէն չեն վերաբացուի, չնայելով դեկրէտով պարտաւոր են վերադարձնել»¹։ Թիֆլիսում, ուրեմն, փակ է մնում 44 հայկական եկեղեցի²։ Մերժուածների թւում է նաեւ Ախալցխայի Սբ. Փրկիչ եկեղեցու համայնքի խնդրանքը։ Թեմակալ առաջնորդը դատապարտուած է անընդհատ դիմումներ ու բողոքներ յղելու իշխանութեան տարբեր ատեաններ, թէեւ հասկանում էր, որ հարցերը վերջնական լուծում չեն ստանայ՝ քանի դեռ Եկեղեցին չունի «իրաւական վիճակ»։

Սահմանափակումներից մէկն այն էր, որ թոյլատրւում էին անջատ-անջատ համանքներ. «Վրաստանի Հանրապետութեան թէ՛ դեկրէտը, եւ թէ՛ հրահանգը ճանաչում են միայն անկախ եկեղեցական համայնքներ։ Նոքա de jure չեն ճանաչում այդ համայնքները շաղկապող եկեղեցական կենտրոնական մարմիններ, թէեւ թոյլ են տալիս նոցա ձեւական կազմակերպութիւնները»³։ Նամակագիրը համո-

¹ Տե՛ս «Վաւերագրեր...», [Ա.], 1994, էջ 7։

¹ ՀՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3145, ք. 9։

² Տե՛ս անդ, գ. 3144, ք. 4։

³ ՀՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3145, ք. 9։

գուլամ է, որ եթէ չճշտուի իրաւական կարգավիճակը՝ Եկեղեցու գոյութիւնը վտանգւում է: Նա առաջարկում է այս նկատառումներով դիմել կենտրոնական իշխանութիւններին եւ անհրաժեշտ է համարում «արագացնել եթէ ոչ ազգային-եկեղեցական ժողովի, գոնէ ռուսահայութեան համաժողովի գումարումը»¹: Յուսահատական փորձ, որ այս նուամենայնիւ պէտք էր կատարել:

Հասկանալի է, երկրի պատմութեան տարբեր փուլերում իշխանութիւնների քաղաքականութեան, վերաբերմունքի մէջ լինում էին ոչ էական փոփոխութիւններ, որոնք կապուած էին ոչ միայն իրար փոխարինող պաշտօնեաների բարոյական նկարագրի, կրթութեան աստիճանի, կուսակցութեանը «նուիրութեան» եւ համաման հանգամանքների, այլեւ քաղաքական իրավիճակի, միջազգային յարաբերութիւնների հետ: Եկեղեցին օրհասական այդ կռիւների մէջ պիտի կարողանար հանդէս բերել ճկունութիւն, դիւանագիտական ունակութիւններ: Եթէ խորհրդային իշխանութեան առաջին տարիներին դեռեւս ինչ-որ չափով էջմիածնականները հաւատում էին իշխանութիւնների խոստումներին, հաւաստիացումներին, ապա տարիների փորձով համոզուեցին, որ այդ խօսքերը հանգստացնելու, ժամանակ շահելու եւ կամ պարզապէս խաբելու համար էին: Ըստ այդմ նրանք կառուցում էին իրենց քաղաքականութիւնը, հնարաւորութեան սահմաններում աշխատելով պահպանել վերջին յոյսերը:

1921 թ. Հայրապետի լիազօր ներկայացուցիչները՝ Խորէն, Գէորգ եւ Բագրատ արքեպիսկոպոսները, բազմիցս դիմել են իշխանութեան ամենատարբեր օղակներ՝

«Բռնագրաւումների, իրաւազրկումների եւ բարոյական ու նիւթական ճնշումների» մասին, այնուամենայնիւ յոյս ունենալով, թէ «Խորհրդ[ային] կենտր[ոնական] իշխանութիւնը, ի նկատի ունենալով Սբ. Էջմիածնի ու Հայոց Հայրապետութեան համազգային իրաւական ու բարոյական-կրօնական բնոյթը, ինչպէս եւ միանգամայն բացառիկ միջազգային դիրքն ու հեղինակութիւնը, անշուշտ, բռնագրաւած բոլոր հաստատութիւններն ու կալուածները կվերադարձնի եւ կը յարգի Սբ. Էջմիածնի եւ Հայոց Հայրապետութեան դարաւոր համազգային իրաւունքները, որով վերջ կտրուեն այդ կարգի բանակցութիւններին, տարածայնութիւններին ու անտազոնիզմին, եւ ի վերջոյ կստեղծուի ցանկալի ու նորմալ դրութիւն ու յարաբերութիւն՝ յօգուտ Հայ բազմատանջ ժողովրդի ու աւերուած Հայաստանի, որն անպայման կարօտ է մեր բոլոր ներքին եւ արտաքին գործօն ոյժերի, տնտեսապէս քայքայուած, հիւժուած ժողովրդի եւ մեր գաղութների զօրեղ համագործակցութեան»¹: Գրութեան մէջ իբրեւ դրական երեւոյթ յիշեցւում էր արտերկրի հայութեան հետ Եկեղեցու սերտ կապերի մասին, հանգամանք, որ բնաւ ցանկալի էր իշխանութեան համար եւ, ընդհակառակն, որոշ ժամանակ անց օգտագործուելու էր Մայր Աթոռի դէմ:

Նոյնը կարելի է ասել յաջորդ պնդումի առթիւ. «Իրաւապէս եւ գործնականապէս համազգային լինելուց զատ, Հայոց Ընդհանրական Հայրապետութիւնն ունի նաեւ միջազգային բնոյթ ու հանգամանք եւրոպական, ասիական եւ ամերիկական պետութեանց առաջ, որտեղ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսն ունեցել է եւ ունի իր մշտա-

¹ ԱՄՊ, ք. 10:

¹ «Վաւերագրեր...», [Ա], էջ 14-15:

կան ներկայացուցիչները, նաեւ յատուկ պատգամաւորութիւն՝ հայ ժողովրդի, յատկապէս տաճկահայոց ազգային-քաղաքական շահերի պաշտպանութեան համար»¹: Գրութեան հեղինակներին թուում էր, թէ Մայր Աթոռի բացառիկ դիրքի ու հեղինակութեան յիշեցումը պատկառանքի կամ գոնէ յարգանքի ու ըմբռնման կարժանանար, եւ վերջ կտրուէր ամենօրեայ կամայականութիւններին: Նրանք յոյս էին տածում, թէ կարելի կլինէր ամբողջ աշխարհի հայութեան միասնական ոյժերով «կազմակերպել ու ճոխացնել էջմիածնում հոգեւոր-կրթական, ազգային-կրօնական, կուլտուրական հաստատութիւնները, հակառակ ա՛յն բազմաթիւ յայտնի ու գաղտնի խոչընդոտներին, որոնք միշտ նիւթուում ու յարուցւում էին ռուս բռնապետական կառավարութեան ու նրա ագէնտների կողմից»²: Մինչդեռ ամեն ինչից զատ իշխանութիւններին գրգռում էին Սբ. Էջմիածնի հեղինակութիւնը, ազգային ու միջազգային բաւական լայն կապերը: Օրակարգի հարց էին նրա առաւել չափով մեկուսացումն ու թուլացումը:

Տարօրինակ ազատութեան պայմաններում խորհրդային Միութիւնում, ուստի նաեւ Հայաստանում, թոյլատրելի էր «եւ կրօնական, եւ հակակրօնական պրոպագանդան»³: Աւելորդ է ասել, որ կրօնականը արտաքին սպառնալուծական համար էր, իսկ ներսում աներեւակայելի սահմանափակումներ էին արւում կրօնին եւ հաւատացեալներին:

Ջանց առնելով եկեղեցու եւ եկեղեցականների դէմ ամեն օր գործուող բռնութիւնների նկարագրութիւնը, արդէն ո՛րերորդ անգամ կաթողիկոսական լիազօրները յիշեց-

նում են, որ Սբ. Էջմիածինը անհրաժեշտաբար պիտի շարունակի հոգեւոր-կրթական իր առաքելութիւնը, ճեմարանում պատրաստելով աստուածաբան-հայագէտներ, պիտի ունենայ արդիական տպարան, ինչպէս եղել է մինչ այդ, ուստի «էջմիածնին պէտք է վերադարձնել իր տպարանը յարակից մասերով՝ ձուլարանով, գրապահեստով եւ թղթապահեստներով», Մայր Աթոռը պիտի շարունակի հրատարակել իր օրացոյցները, պիտի լիարժէք գործեն վանքի թանգարանը, մատենադարանը¹: Բռնադրաւուել է էլեկտրակայանը, որ հոսանք էր մատակարարում «վանական տպարանին, աղորիքին ու հացահատիկ մաքրող մեքենային, որոնք էլեկտրական խցարանին կից՝ գտնւում են Մայր Տաճարի բակում»²: Իշխանութիւնները սովորականի պէս խոստանում են եւ անուշադրութեան մատնում հարցերը:

Յուսահատութեան մատնուած Վեհափառը գրում է իր լիազօր ներկայացուցիչներին. «Մի՞թէ հաւատամ, որ հայ բազմատանջ ազգից ելած զաւակները, ի՛նչ ծայրայեղ կուսակցութեան էլ պատկանեն, թոյլ կտան ընդհանրապէս շարունակել յախուռն գործելակերպը, եւ կ'ոտնահարեն Հայոց Ընդհանրական Հայրապետութեան ու Սբ. Էջմիածնի պատմականօրէն սրբազործուած իրաւունքները եւ գլխաւորաբար այս դարաւոր հաստատութիւնների համազգային ու միջազգային հանգամանքն ու բնոյթը: Դժուարանում եմ հաւատալ ու հիասթափուել եւ ըստ այնմ վարուել. սակայն դեռ յոյս ունեմ, որ կառավարութեան այժմեան ղեկավարները աչքի առաջ կունենան մի կողմից՝ ներկայ մի-

¹ «Վաւերագրեր...», [Ա], էջ 15:

² Աճդ, էջ 16:

³ «Վաւերագրեր...», [Ա], էջ 175:

¹ Աճդ, էջ 16-17: Ճեմարանի, տպարանի, պարբերականի վերաբացման խնդիրներին տասնամեակներ շարունակ էջմիածնականները յաճախակի են անդրադարձել: Տե՛ս, օրինակ, **Գեորգ Սրբազանի** 1934 թ. ապրիլի 8-ի գեկոյցը (ՀՀ ԱԱ, ֆ. 454, ց. 1, գ. 110, ք. 1-3):

² Աճդ, էջ 19:

Ջազդալին խիստ բացառիկ ու պատասխանատու ծանր պայմանները եւ միւս կողմից՝ ալիքային ընդհանուր, անորոշ հեղեղուկ ու անակնկալներով լի քաղաքական մօմէնտը եւ բազմակողմանի կշռադատութեամբ եւ հեռատեսութեամբ կը վերաբերուեն եւ կը վերականգնեն Հայոց Ընդհանրական Հայրապետութեան եւ Սբ. Էջմիածնի խլուած իրաւունքները»¹։ Կառավարութեան ներկայացուցիչների եւ Կաթողիկոսի լիազօր ներկայացուցիչների հանդիպմանը կարծես համաձայնութիւն է գոյացել կալուածներն ու գոյքը վերադարձնելու վերաբերեալ, նշուել է, որ անհրաժեշտ է «ճանաչել Էջմիածինը եւ Հայաստանում գտնուող բոլոր վանքերն ու եկեղեցիները, ի դէմս Էջմիածնի՝ իբրեւ միասնական Հայաստանեայց եկեղեցւոյ՝ իրաւաբանական անձն»²։

Սակայն հալածանքները ոչ միայն չեն մեղմացել, այլեւ զնալով աւելի ու աւելի «կատարեալագործուել» են։ Նոյն մտահոգութիւններով եւ մասնաւորապէս վերջին՝ իրաւաբանական անձ ճանաչելու հարցով տարիներ անց, 1925-ի ապրիլ 7-ին, խորէն եւ Գէորգ արքեպիսկոպոսները վերստին հանդիպել են պատկան մարմինների ներկայացուցիչներին եւ ո՛րերորդ անգամ զեկուցել են Կաթողիկոսին՝ «Խօսքի տպաւորութիւնն այն էր, որ հարցը յօգուտ Էջմիածնի կը լուծուի»³։

Յաջորդ տարուան մայիսին նորանոր բարդութիւնների առաջ կանգնած Մայր Աթոռը յուսահատ ճիգեր է գործադրում դիմակայելու «Ազատ եկեղեցական եղբայրութիւն» կոչուած խմբին, որ, ինչպէս ասել ենք, վայելում

էին իշխանութիւնների հովանաւորութիւնը։ «Եղբայրութեան» «Ազատ եկեղեցի» թերթը սաղրիչ եւ քայքայիչ գործունէութիւն է ծաւալել։ «Ըստ երեւոյթին, դիւանագիտօրէն ասում էր Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի շրջաբերականը, այդ թերթի նպատակն է՝ Հայաստանեայց եկեղեցու բարենորոգութեան խնդրին նպաստել, որը, անշուշտ, միանգամայն ցանկալի նպատակ է, սակայն դժբախտաբար, իրապէս նա աշխատում է այդ ցանկալի գաղափարով քողարկել իսկական նպատակը, այն է՝ ջլատումն եւ եկեղեցական-կրօնական ներքին երկպառակութիւն եւ վէճեր առաջ բերել Հայաստանեայց միասնական եկեղեցւում, օրինակ վերցնելով ռուսական Օրթոդոքս եկեղեցւում կատարուած պառակտումից։ Դժբախտաբար, միջոցների առաջ էլ կանգ չի առնում, եւ այդ ուղղութեամբ 1925 թւի օգոստոս ամսից աւելի որոշ սկսեց աշխատել»¹։

«Ազատ եկեղեցական եղբայրութեան» մի այլ գործելակերպ ի յայտ եկաւ. «ծխական ժողովներով» եւ ուրիշ միջոցներով եկեղեցին ու ազնիւ հոգեւորականներին վարկաբեկելը։ Յարձակման էին ենթարկւում Գերագոյն հոգեւոր խորհուրդը, նրա անդամները, հարկաւ, այդ թւում՝ Գէորգ Սրբազանը։ Գրւում էին զրպարտչական նամակներ, յղւում ներքին գործոց նախարարութիւն եւ այլ ատեաններ²։

Իշխանութիւնների յատուկ ծառայութիւնները կազմակերպում էին ոչ միայն «եղբայրութիւնների», «ընկերութիւնների» աշխատանքները, այլեւ օգտւում էին առանձին անհատների, այդ թւում՝ վեհերոտ հոգեւորականների ծառայութիւնից։ Արիական մարդիկ միայն կարող էին դիմա-

¹ Աճղ, էջ 20-21։

² Աճղ, էջ 22։

³ Աճղ, էջ 66։

¹ Տես անդ, էջ 80-81։

² Տես «Վաւերագրեր...», [Ա], էջ 197-198, 199, 201։

նալ ճնշումներին ու հալածանքներին, չընկրկելու համար, չգաւաճանելու համար իրենց կոչումին: Որոշ հոգեւորականներ, սակայն, սպառնալիքի տակ ստիպուած էին կատարել ամեն կարգի քայքայիչ աշխատանքներ: Հոգեւորական Աբել Նազարեանը հայրենիք է վերադարձել երկրին ու ժողովրդին ծառայելու մեծ ցանկութեամբ, սակայն բախուելով հայրենի իրականութեանը՝ կարգաթող է եղել, աւելին, 1924-25 թթ. գրել եւ հրատարակել է իր խօսքով՝ «Հակակեղեցական գրքոյկներ ու յօդուածներ»: 1927 թ. փետրուար 10 թուակիր նամակով Նազարեանը գղջում է կատարուածի համար: «Երբ խորհրդային սահմաններից ներս մտայ, խոստովանում է նա, զգացի որ սխալուել եմ, որովհետեւ իրականութիւնը բոլորովին այլ գտայ, քան որ ենթադրել էի: Եւ ահա այդ իրականութեան հարկադրանքի տակ էր, որ ես էլ շատերի նման շահագործման ենթարկուեցի այն պայմանների ու անձերի կողմից, որոնք իշխում են այսօր մեր երկրում, կատարելով մի շարք հրատարակութիւններ հակառակ իմ խղճի ու համոզմունքներին»¹:

1925 թ. ամռանը, ինչպէս գրում է Գէորգ սրբազանը յունիսի 14-ի յայտարարութեան մէջ, «նստակեաց կեանքի եւ յուզումների հետեւանքով» նրա սրտի աշխատանքն անկանոն է դառնում, եւ «այս հիմնական եւ մի քանի երկրորդական պայմաններ» նրան թոյլ են տալիս հրաժարուել Վիրահայոց թեմի առաջնորդի պաշտօնից: Բացի առողջական վիճակից, անշուշտ, դեր ունէր նաեւ իշխանութիւնների հետ շփման դժուարութիւնը. թերեւս այդ է ականարկում՝ «յուզումներ» ասելով: Այդ նպատակով ծրագրում է գումարել պատգամաւորական ժողով եւ կազմակերպել թե-

մական նոր իշխանութիւն¹: Ժողովը հրաւիրւում է նոյն թուի հոկտեմբերի 7-ին, բայց առաջնորդութեան հարցը մնում է չլուծուած. ժողովը խնդրել է շարունակել պաշտօնավարութիւնը մինչեւ իր ժամկէտի ավարտը: Եւ երբ լրանում է քառամեայ ժամկէտը՝ յաջորդ տարուայ հոկտեմբերի 8-ին Ձորէքեանը կրկին դիմում է Վեհափառին²: Այս անգամ հրաժարականն ընդունւում է³: Բայց յաջորդող որոշ իրադարձութիւնների թելադրանքով ԳՀ Խորհուրդը 1926 թ. դեկտեմբերի 18-ի գրութեամբ վերստին յորդորում է նրան մնալ թեմում, «մինչեւ կյաջորդուի թեմական պատգամաւորական ժողով գումարելը», եւ նոր առաջնորդ ու թեմական հոգեւոր խորհուրդ ընտրելը, Թիֆլիսի եկեղեցիներում խաղաղութիւն հաստատելը, շեշտելով, որ դա նաեւ տեղի հայ հաւատացեալների ցանկութիւնն է⁴:

1925 թ. օգոստոսին Ամենայն Հայոց Հայրապետը իրեն յուզող խնդիրներով դիմում է միութենական ժողկոմ-խորհի (=կառավարութեան) նախագահին, որն իր հերթին յղում է Հայաստանի կառավարութիւն: Հայաստանի հող-ժողկոմը խոստանում, հաւաստիացնում է կաթողիկոսական երկայացուցիչներին՝ «անպատճառ այդ գրութեան առթիւ պատասխան կ'ուղարկուի էջմիածին», մինչդեռ տարիներ յետոյ, հաւանաբար 1928-ի դեկտեմբերին, Կաթողիկոսը յիշեցնում է Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահին, որ ոչ մի պատասխան չի ստացել⁵: Սովորաբար այս եղանակով ձգձգուել են բողոքների պատասխանները եւ ժամանակ անց գիտակցաբար մոռացուել են «խոստումները», ի-

¹ ՀՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3148, ք. 103:

² Տես անդ, գործ 3166, ք. 47:

³ Տես Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի՝ Սոյն թուի Սոյնքերի 10-ի գրութիւնը. անդ, ք. 50:

⁴ Տես անդ, ֆ. 409, գ. 3163, ք. 4 եւ յջ.:

⁵ Տես «Վաւերագրեր...», ԺԳ, էջ 603:

րավիճակն աւելի ու աւելի սրելով, եկեղեցու դրութիւնը դարձնելով օրհասական: Յոյց տալու համար Հայ Եկեղեցու «լոյեալ ու կորրէկտ» վերաբերմունքը խորհրդային իշխանութեան նկատմամբ՝ Գէորգ Ե. Վեհափառը, ինչպէս ամեն առիթով, յեղափոխութեան 10-ամեակի կապակցութեամբ շնորհաւորական հեռագրեր է ուղարկում մոսկովեան ու երեւանեան բորձրագոյն իշխանաւորներին: Յանձնարարում է Հայ Եկեղեցու՝ խորհրդային երկրի բոլոր թեմերին՝ տօնելու այդ յոբելեանը: 1925-ից կառավարութեան եւ Հայոց Եկեղեցու յարաբերութիւնների համակարգողը Հայաստանի հողժողկոմ Արամայիս Երզնկեանն էր, եւ Գէորգ արքեպիսկոպոսն ու Եկեղեցու միւս ներկայացուցիչները ամեն կարգի հարցերով գլխաւորապէս նրան էին դիմում:

1932-ին կազմուած ազգային-եկեղեցական յանձնաժողովը պիտի սահմանէր Հայ Եկեղեցու բարենորոգութեան խնդիրը, առաջարկէր ինչ-ինչ նորամուծութիւններ: Ենթադրելի է, որ այդ խնդրում իր թելադրանքներն ունէր խորհրդային իշխանութիւնը: Այդ պահանջները անպայման կապուած էին կուսակցութեան հեռահար նպատակների հետ, որոնց մէջ երկրորդական չէր ազգերի աստիճանական մերձեցումն ու միաձուլումը: Անշուշտ, սրան էին ծառայեցւում ամբողջ կայսրութեան մէջ ձեռնարկուող փոփոխութիւնները, ինչպէս, ասենք, լեզուների ուղղադրութիւնն էր, այբուբենների միասնականութեան հարցը եւ այլն. այսինքն՝ պատմական-աւանդական հիմնարար արժէքների ու սովորոյթների հետեւողական խաթարումը: Դրանից խուսափել չէր կարող Եկեղեցին:

Իհարկէ, Եկեղեցու ներսում կային խնդիրներ, որոնք վերանայման պահանջ առաջադրում էին: Թերեւս պատմա-

կանօրէն անհրաժեշտ այդ հարցերին կա՛մ նոր երանգ էր տրուում, կա՛մ աւելանում էին նորերը: Դրանք վերաբերում էին թէ ժամերգութեան տեւողութեանը, թէ բովանդակութեանը, թէ մատուցման եղանակներին, կուսակրօնութեանը, պահքին եւ այլն: Առաջարկութիւնները ենթակայ էին Հայոց Եկեղեցու նուիրապետական ակօսների, թեմերի համազգային քննարկման, եւ ենթադրելի է, որ այդ քննարկումների հետ ինչ-որ յոյսեր կապում էին յանձնաժողովականները, յենուելով Հայոց Եկեղեցու ժողովրդավարական դարաւոր աւանդներին:

Մասնաւորապէս հնարաւոր էր համարւում կրճատել որոշ Տէրութեան տօներ: Հետեւաբար վերանայման ենթակայ էին դառնալու Տօնացոյցը, Մաշտոցը, Ճաշոցը...:

Իշխանութիւնների համար թերեւս առաւել առաջնային էր պաշտամունքի լեզուն. աւանդութիւնը խաթարելու նպատակով ուղղադրութիւնների ու այբուբենների հետ անհրաժեշտ էր վերանայել այդ հարցը: Բնականաբար այս հարցերը գտնում են իրենց բանական առարկութիւնները: Եթէ կարեւոր է, ասենք, Աստուածաշնչի թարգմանութիւնը արդի հայերէնի, ապա անհնարին է չարականներն ու աղօթքները աշխարհաբարով կատարել, որովհետեւ անհրաժեշտ կլինի այդ բոլորի համար նոր երաժշտութիւն յօրինել: Այս կապակցութեամբ անուրանալի էր նկատուում գրաբարի կառուցողական դերը, որ Եկեղեցու պատմաբանը բանաձեւել է հետեւեալ կերպ. «Հայ Եկեղեցին իր իսկութեան մէջ հայկական հաստատութիւն մըն է եւ իր գրաբար կառոյցով միացման եւ անբաժանելիութեան կեդրոնն է եղած դարերով»¹:

¹ Զաւէն աւ. քհնյ. Արղումանեան, Ազգապատում, էջ 125:

Ինչպէս ճիշտ նկատել է Զաւէն աւ. քհնյ. Արզումանեանը՝ «Ստալինի բերած հիմնական եւ բռնատիրական փոփոխութիւնները եղան արդիականացում, ազգայնացում եւ ռուս համազգայնացում... բուն նպատակը համայնավար վարչակարգին, որ էր ռուսացնել Միութեան բաղկացուցիչ երկիրները, այս անգամ ժխտելով կամ քայքայելով ազգայնացումը անհատ ժողովուրդներու»¹: Այս հեղինակի սեղմ բնութագրութեամբ՝ Ստալինի «ծրագիրն էր ջլատել ազգայնական ոգին իրեն ենթակայ հանրապետութիւններէն ներս»²: Սրա հետ էին կապուած թէ՛ դպրոցների, թէ՛ ուղղափառութիւնների, թէ՛ մշակութային ձեռնարկումների «նորացման» քայլերը: Այս նոյն նպատակին պիտի ծառայէր եկեղեցական արարողութիւնների պարզունակացումը. առաջնահերթ նպատակն էր՝ հեռացնել ազգերին սեփական աւանդոյթները:

Բայց Մայր Աթոռի «լոյեալութեան» ցոյցը նոյնպէս ոչ մի չափով չմեղմացրեց, չէր կարող մեղմացնել իշխանութիւնների վերաբերմունքը: Աւելին, 1927 թ. նոյեմբերի 7-ին Կաթողիկոսը տալիս է ընդհանրական կոնդակ, կարգադրելով շտապ տպագրել եւ առաքել «Համամիութենական եւ արտասահմանեան բոլոր Հայոց թեմերին»: Այդ բանն իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր ստանալ կառավարութեան թոյլտուութիւնը, որ տրուել է միայն դեկտեմբեր 5-ին, մօտ մէկ ամիս ուշացումով, իսկ էջմիածնում ստացուել է 10-ին, յանձնուել տպարան: «Մէկ ու կէս երեսի տպագրութիւնը տեւեց ուղիղ երեք ամիս եւ ինը օր եւ յանձնուեց մեր դիւանին 1928 թւի մարտի 21-ին», - գրում

է Գէորգ Ե. Հայաստանի Ժողովոյն հիմնադրահայր Ս. Տէր-Գաբրիէլեանին¹: Յիշենք, որ տպարանն այլեւս Մայր Աթոռին չէր պատկանում՝ «ազգայնացուել էր»:

Բնականաբար հայրենիքում տեղի ունեցող հալածանքներն ու բռնութիւնները չէին կարող մնալ փակ վարագոյրի ետեւում, դառնում էին սփռւած հայերի, նրանց մամուլի լայն քննարկման առարկայ: Սփռւած հայ մամուլը, հասարակական կազմակերպութիւնները, ցանկանալով ինչ-որ չափով մեղմել հայրենի ժողովրդի, եկեղեցու դրութիւնը, քննադատական յօդուածներ ու տեղեկութիւններ էին տպագրում տեղի ունեցող իրադարձութիւնների մասին, որը, սակայն, աւելի էր զրգռում հասարակական կարծիքը ոտնահարող բուլշեւիկների մոլեռանդութիւնը: Խորէն եւ Գէորգ արքեպիսկոպոսների 1928 թ. մարտի մի գրութեամբ արձանագրուած է, թէ «էջմիածնի գործերի տնօրինութիւնը անմիջականօրէն ենթակայ է ներքին գործերի ժողովոյն»²: Ոչ մի մանր կամ մեծ հարց հնարաւոր չէր լուծել ինքնուրոյնաբար: Եւ Գէորգ արքեպիսկոպոս Չորէքեանի ու իր լծակիցների ամենօրեայ հոգսն էր՝ աշխատել կարգաւորել այդ բոլոր հարցերը. ծանր, գերազանցապէս անյուսալի առաքելութիւն: Կարելի է երեւակայել նրանց անելանելի վիճակը: Մասնաւոր այս հարցի առթիւ իշխանութիւնները էջմիածնականներին ստիպում էին հերքել արտերկրին հասած լուրերի իսկութիւնը, որ, հասկանալի է, հնարաւոր չէր չկատարել: Եւ ինչպէս Եգիպտոսի Հայոց թեմի առաջնորդ Թորգոմ արքեպիսկոպոսն էր գրում, «չփոթեցուցիչ լուրերը որոշ կերպով հերքուելէ

¹ ԱՄՊ, Էջ 136:

² ԱՄՊ, Էջ 228:

¹ [Ա], Էջ 124:

² [Ա], Էջ 124:

վերջն ալ, մուծին մէջէն դեռ կը լսուին անորոշ զրոյցներ ալ եւ ալ ձեւով, որոնք կը ձգտին մտածել տալ ամենուս թէ՛ հիմէ չեն եղած ըստածները, պիտի լինին սակայն անվրէպ, քանի որ օրէնքը հրատարակուած է այս մասին»¹:

Երբ Թիֆլիսում եւ Հիւսիսային Կովկասում սկսուել էր «Ազատ եկեղեցական»ների շարժումը՝ Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ Գէորգ եպիսկոպոսը գործուղուում է Թիֆլիս, եւ իր իմացական շրջահայեցողութեամբ, իր դիրքով ու հեղինակութեամբ մաքրում է Թիֆլիսի Հայ եկեղեցին «Ազատ եկեղեցական» շարժումից, եւ բոլոր եկեղեցիները նորից կապում Մայր Աթոռին, վերացնում է Հայ հաւատացեալ համայնքներում տեղ գտած օտարոտի եւ հիւանդագին երեւոյթները: Նրա տեղակալութեան օրով, Մայր Աթոռի անմիջական ղեկավարութիւնը Հայ ազգային-եկեղեցական կեանքում աւելի զգալի եւ շօշափելի է դառնում թէ՛ Հայրենիքում եւ թէ՛ Սփիւռքում»²:

1930 թ. մայիսի 8-ին վախճանուեց Ամենայն Հայոց Գէորգ Ե. Սուրէնեանց Կաթողիկոսը: Զորէքչեանին տեսնում ենք Հայրապետական ընտրութեան կարգադիր յանձնաժողովի նախագահի պաշտօնին, որով առաւել ակնյայտ երեւում է նրա կազմակերպչական տաղանդը եւ համապատասխանաբար բարձրանում է հեղինակութիւնը: Նա կազմակերպում է ազգային-եկեղեցական ժողովը, որ 1932 թ. նոյեմբեր 12-ին ընտրում է նոր Հայրապետ՝ Խորէն Ա. Մուրադբէկեանին: Նախորդ օրը՝ նոյեմբեր 11-ին Գէորգ արքեպիսկոպոսը, հաշուի առնելով Եկեղեցու կեանքի նոր իրակութիւնները եւ հիմնուելով դարաւոր աւանդոյթի, եկեղե-

ցական կանոնների վրայ, Գերագոյն հոգեւոր խորհրդում հանդէս է գալիս Հայ Եկեղեցու բարենորոգութեան վերաբերեալ ընդարձակ զեկուցումով, ուր քննարկում էր ինչպէս ընդհանուր, նոյնպէսեւ ծիսական-արարողական հարցեր: Դեռեւս 1923 թ. Ամենայն Հայոց Հայրապետի կարգադրութեամբ ստեղծուել էր «Հայոց Եկեղեցու բարենորոգութեան կենտրոնական յանձնաժողով»: Վերջինս կազմում է հարցարան եւ առաքում Հայ Եկեղեցու բոլոր թեմերը՝ խորհրդակցելու եւ քննարկելու: 1917-ից սկսած հարցը քննարկուել էր տարբեր ձեւաչափերով, նաեւ մամուլում:

Նախընթաց քննարկումների արդիւնքներն ամփոփելով՝ զեկուցողը ամրագրում է. «Ընդառաջելով ներկայ կեանքի պահանջներին, փոփոխութեան ենթարկել Հայ Եկեղեցու ժամակարգը, ղեկավարուելով միօրինակութեան եւ առաքելական եկեղեցու պարզութեան սկզբունքներով: Ըստ այսմ. 1. Վերացնել լի օրերի ժամասացութիւնը, ինչպէս եղել է քրիստոնէական եկեղեցում եւ մինչեւ Գրդարի վերջերը. 2. ժամասացութիւն կատարել միայն կիրակի եւ տօն օրերին. 3. Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւն կատարել միայն կիրակի եւ տօն օրերին, սակայն կրճատումներով. 4. Արեւագալի ժամերգութիւնը պահել միայն Մեծի պահոց օրերին. 5. Վերացնել Մեծի պահոց ծաշի ժամը եւ պահել միայն Սբ. Պատարագ մատուցուելիք օրերին, այն եւս Պատարագին կից. 6. Ամեն կիրակի եւ տօն օրերին Սբ. Պատարագ մատուցանել. 7. Երեկոյեան ժամերգութիւնը թողնել անփոփոխ եւ կատարել միայն շաբաթ եւ կիրակի օրերին. 8. Խաղաղական ժամերգութիւնը նոյնպէս պահել Մեծի պահոց երեկոյեան, բայց կրճատել. 9. Հանգստեան ժամերգութիւնը անփոփոխ պահել, սակայն կատա-

¹ Աճղ, [Ա], էջ 113: Ընդգծ. Ա. Մ.:

² «Էջմիածին», 1945, մայիս, էջ 14:

րել միայն արտակարգ դէպքերում, ինչպէս այժմ սովորութիւն է»¹: Այս առաջարկութիւններով, անշուշտ, ենթադրուում էր Ատենի ժամագրքի, ինչպէսեւ Տօնացոյցի, Ճաշոցի ու Մաշտոցի վերախմբագրում:

Օգտուելով Հանգամանքից՝ «ազատ եկեղեցականները» ի թիւս այլ պահանջների առաջադրում են եկեղեցական արարողութիւնները կատարել աշխարհաբարով, նկատելով թէ գրաբարը մեռած լեզու է, անհասկանալի բոլորի համար²: Սա համապատասխանում էր համայնավար կուսակցութեան՝ ազգային արմատները թուլացնելու - մերժելու հեռահար ծրագրերին: Չէ՞ որ «Ազատ եկեղեցին ոչ միայն քաղաքականապէս մօտ էր կանգնած նոր պետական համակարգին, այլեւ բոլոր հարցերում անվերապահօրէն ենթարկւում էր նրան»³:

Ճիշտ է, տակաւին 1917 թ. հոգեւորականների համագումարը, ի նկատի ունենալով թեմերից ստացած առաջարկութիւնները, հնարաւոր է համարում կրճատել տօների քանակը, առաջնորդուելով հետեւեալ սկզբունքներով. «1. Պահել այն տօները, որոնք Փրկչի կեանքի եւ գործունէութեան շեշտուած մօմէնտներն են պատկերացնում. 2. Պահել այն սրբոց տօները, որոնք համաքրիստոնէական կամ հայկական բնոյթ եւ արժէք ունեն. 3. Համախմբումներ կատարել Մարգարէից, Հայրապետաց, Մարտիրոսաց տօներին եւ 4. Մի օր էլ նուիրել ամենայն սրբոց տօներին»⁴: Բացի այդ,

առաջարկւում էր Մաշտոցից հանել «հեթանոսական սովորոյթների դրոշմ» կրող սրբազան արարողութիւնները, ինչպէս՝ «1. Կանոն գիշերային ժամու աղօթից, որ կատարի ի վերայ ծանր հիւանդաց եւ ի բժշկութիւն եւ ի քաւութիւն յանցանաց: 2. Կանոն դժուարածին յղի կնոջ: 3. Կանոն վասն այսահարաց եւ լուսնոտից: 4. Կանոն նորոգ սափրելոյ զհերս պատանւոյն» եւ այլն¹:

Այս նոր քննարկումների շրջանակներում Գէորգ Սրբազանն ըստ էութեան արտայայտում էր Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի կարծիքը, որ էր՝ կրճատել ժամակարգութիւնը, տօները, խորհուրդներն ու սրբազան արարողութիւնները, ընթերցուածները, պայմանով, որ դա կատարուի լուրջ ուսումնասիրութիւնից յետոյ, հիմնաւոր եւ անսխալ, առանց շտապողականութեան: Ուստի անհրաժեշտ է համարւում աշխատանքի սկզբունքների յստակեցումը, որոնց հիման վրայ մասնագիտօրէն ուսումնասիրելով՝ արդիւնքները ներկայացուեն հանրութեան դատին, որպէսզի «Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանը, Երուսաղէմի եւ Պոլսոյ պատրիարքութիւնները, Հայ մամուլը եւ բոլոր թեմական պատգամաւորական ժողովները քննարկութեան ենթարկեն եւ ապա թէ գործադրութեան սանկցիա ստանան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսից Հայրապետական կոնդակով, եթէ միայն հնարաւոր չի լինի յատուկ այդ նպատակով ազգային-եկեղեցական ժողով գումարել»²: Ծրագիրն ամբողջութեամբ հարազատ մնալով Հայ եկեղեցու ժողովրդավար սկզբունքներին, հնարաւոր է համարում վերջնական լուծումը թողնել կաթողիկոսական կոնդակին, նկատի ունե-

¹ «Վաւերագրեր...», [Ա], էջ 251:

² Տե՛ս «Մեր նպատակը». «Ազատ Եկեղեցի», 1924, ք. 1, էջ 4: **Խաչիկ Րաֆֆի Ղազարեան**, Բարենորոգչական նախաձեռնութիւնները Հայ Առաքելական Եկեղեցում 19-րդ դարի վերջին քառորդին եւ 20-րդ դարի առաջին կեսին, Սբ. Էջմիածին, 1999, էջ 219-220:

³ **Խաչիկ Րաֆֆի Ղազարեան**, անդ, էջ 218-224:

⁴ Անդ, [Ա.], էջ 252:

¹ Անդ, [Ա.], էջ 252:

² Անդ, [Ա.], էջ 252:

նալով խորհրդային իշխանութեան քմահաճ, անկանխատեսելի վերաբերմունքը: Հակառակ պարագային կանոնական լուծումը ազգային-եկեղեցական ժողովի իրաւասութիւնն է:

Զեկուցման մէջ անդրադարձ կայ նաեւ հոգեւորականութեան ցէնզի, կուսակրօնութեան, նոր տոմարի, աշխարհիկ հոգեւորականութեան ապահովութեան, ամուսնութեան ու ամուսնալուծութեան, պահքի հարցերին, որ նոյնպէս քննարկողների համոզմամբ որոշ չափով վերանայման անհրաժեշտութիւն ունէին:

Հեղինակի ըմբռնումով հայ հոգեւորականը արժանաւորապէս կատարելու համար իր պարտականութիւնները՝ արդէ պահանջները բաւարարող մակարդակ պիտի ունենայ, «զինուած պիտի լինի նորագոյն գիտութեամբ, ունենայ քրիստոնէական եւ փիլիսոփայական լայն աշխարհայեացք: Նա հիմնականօրէն ծանօթ պիտի լինի բնական գիտութիւններին, իմաստասիրութեան եւ սոցիալական գիտութիւններին, ուսումնասիրած լինի կրօնների եւ ընդհանուր ազգերի պատմութիւնը, իւրացրած լինի քրիստոնէական կրօնի հիմնական սկզբունքները եւ այն իր կեանքի առաջնորդ եւ ղեկավար ճանաչէ: Նոր հոգեւորականութիւնը կարողութիւն պիտի ունենայ ըմբռնելու իր ժամանակաշրջանի ոգին եւ ուղղութիւնը, պիտի հասկանայ, թէ ո՞ր է գնում ընդհանուր շարժումը, եւ իրեն յանձնուած նաւի ղեկը այնպէս ուղղէ, որ նաւը խաղալիք չդառնայ ժամանակի տարբեր հոսանքներին»¹: Այդ նպատակին էր ծառայելու վերաբացուելիք հոգեւոր ճեմարանը: Սրանով ընդգծուած էր նոր հոգեւորականների բարձրագոյն կրթութեան կարե-

ւորութիւնը՝ ժամանակակից գիտութեան կարեւորագոյն նուաճումներին տեղեակ լինելը: Հանգամանք, որին համապատասխանում էին Գէորգ Սրբազանն ինքը եւ սերնդակիցներից շատերը: Հայ եկեղեցու շահերը պաշտօնական ատեաններում ինչ-որ չափով պաշտպանելու համար համակողմանի զարգացումն անհրաժեշտ էր:

Կուսակրօնութեան հարցի առնչութեամբ հեղինակը պատմական ակնարկով համառօտակի յիշում է դրա անցած ճանապարհը, 1917 թ. ժողովի քննարկումները եւ թելադրելով հետագայում եւս ուսումնասիրել խնդիրը, այնուամենայնիւ շեշտում է, թէ «կուսակրօն հոգեւորականութիւնը անհրաժեշտ է եկեղեցու գոյութեան պահպանութեան համար»¹:

Ամուսնալուծութեան խնդրի բաւարար լուծումը գեկուցողի համոզմամբ տուել է Շահապիվանի ժողովը: Ինչ վերաբերում է պասին՝ Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի կարծիքն այն է, որ կարելի է որոշ կրճատումներ անել, թողնելով «միայն Զատիկի եւ Աստուածայայտնութեան տօների պասերը՝ մի-մի շաբաթ եւ խաչելութեան յիշատակին նուիրուած ուրբաթ օրուայ պասը, որով կը դադարի օրէնքը գայթակղութեան աղբիւր դառնալ»²: Այդպիսով կարելի է վերացնել պսակի օրերի արգելքը՝ բացի Զատիկի եւ Ծննդեան շաբաթապասերից: Իսկ դրա փոխարէն եկեղեցական արարողութիւնները անհրաժեշտ է վեհացնել «մշակուած քաղցրալուր գեղարուեստական երգերով ու երաժշտութեամբ»³:

¹ Աճղ, [Ա.], էջ 253:

¹ Աճղ, [Ա.], էջ 254:

² Աճղ, [Ա.], էջ 255:

³ Աճղ, [Ա.], էջ 255:

Հանգամանքներն զիտարկելով խնդիրները՝ Զաւէն աւ. քհնյ. Արզումանեանն ի թիւս այլոց անդրադառնում է եկեղեցու ծիսական գրքերի աշխարհաբար թարգմանութեան պահանջին եւ կատարում ընդունելի, բանական եզրայանգում. «Մեր տեսութեամբ հարկ անհրաժեշտ է չդիպել գրաբար կառույցին, եւ սակայն հայթայթել ամէն միջոց, թարգմանութիւններով եւ տառադարձութիւններով, բացատրողական գրքոյկներով եւ կիրականօրեայ թերթիկներով, հասկցնելու նոր սերունդին սրբազան պաշտամունքը անհրաժեշտ չափով գոնէ: Իրենց պարտքն ալ պէտք է ըլլայ սերտել ու հետեւողական կերպով մասնակցիլ արարողութեանց»¹:

Շարունակելով գործել իբրեւ կաթողիկոսական լիազօր ներկայացուցիչ, Չորէքչեանը յաճախակի դիմում է իշխանութեան տարբեր օղակներին՝ եկեղեցիների անօրինական հարկման, Վրաստանում Հայ եկեղեցու նկատմամբ արող նորանոր ոտնձգութիւնների, Բաթումի եկեղեցու քահանայի կալանաւորման, Բաքուի հայկական եկեղեցին վերստանալու եւ այլ հարցերով: Հաշուի առնելով ստեղծուած կացութիւնը՝ Խորէն Ա. Կաթողիկոսը որոշում է Գէորգ արքեպիսկոպոսին նշանակել հայրապետական ներկայացուցիչ «Վրաստանի հայոց թեմում՝ առաջնորդական իրաւունքով, որպէսզի... թեմի շուրջը եղած թիւրիմացութիւնները վերանան»:

1937 թ. դեկտեմբեր 4-ի գրութեամբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորէն Ա. ԽՍՀՄ ներքին գործոց ժողկոմին յիշեցնում է իր խնդրանքը՝ «թոյլատրել բանալ Երեւանի Սբ.

Սարգիս եկեղեցին եւ Լենինականի Սբ. Աստուածածին եկեղեցու էջմիածնապատկան խորանը»: Չմտնելով մանրամասնութեանց մէջ, Հայրապետը խնդրում է թոյլատրել գործուղելու «լիազօր ներկայացուցիչ Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսին Լենինական, «եկեղեցու ներքին կեանքը վերահաստատելու, փակ արկղները եւ խորանը բանալու, որպէսզի եկեղեցու կեանքը կանոնաւոր ընթանայ, եւ եկեղեցին ի վիճակի լինի նաեւ հանդէպ կառավարութիւնը իր պարտքը անթերի կատարելու»¹: Գրութեան աւարտին, յղելով համայնավար կուսակցութեան «Պրաւդա» պաշտօնաթերթին, Կաթողիկոսը նկատում է. «...ամբողջ Հայաստանում չորս եկեղեցի է մնացել, իսկ 800-ից աւելի եկեղեցիներ հետզհետէ փակուել են մեծ մասամբ վարչական եղանակով, որպիսի գործելակերպը վերջերս էլ դատապարտուած է կեղբոնական իշխանութեան կողմից»²: Համապատասխանաբար կրճատուել է եւ հոգեւորականների թիւը: Հասկանալի է, որ իշխանությունների այդ դատապարտումն անկեղծ չէր, աւելի շատ քարոզչական նպատակ էր հետապնդում: 1938 թ. սկզբին, երբ առաւել անհեռանկար էր դարձել կեանքը, Խորէն Հայրապետը խորհրդակցութեան է հրաւիրում մի քանի հոգեւորականի՝ ելք որոնելու, փոքր-ինչ «կեանքը տանելի դարձնելու» ակնկալութեամբ:

1951 թ. Վազգէն Վարդապետ Պալճեանը (ապագայ Վազգէն Ա Կաթողիկոս) Երեւանում յաճախ հիւրընկալուել է Գէորգ Զ Կաթողիկոսի երեւանեան «համեստ բնակարանում», որ Նալբանդեան փողոցում էր: Ծերունազարդ Հայրապետը երիտասարդ պաշտօնակցին պատմել է Հայ եկե-

¹ Զաւէն աւ. քհնյ. Արզումանեան, Ազգապատում, Դ. հատ., Բ. գիրք, Նիւ Եօրք, 1997, էջ 126:

¹ «Վաւերագրեր...», [Ա.], էջ 320-321:

² Անդ, էջ 321:

ղեցու անցեալի կարեւորագոյն իրադարձութիւնների մասին, հաւանաբար մտածելով, որ վերջինս ապագայում հնարաւորութիւն կունենայ մոռացութիւնից փրկելու պատմական կարեւոր հանգամանքներ, որ հնարաւոր չէր հրապարակել այն օրերին: Այդ պատմութիւնները կարեւոր էին ոչ միայն Հայ Եկեղեցուն վերաբերող կենսական խնդիրների արծարծումով, այլ մանաւանդ որպէս ականատեսի վկայութիւն ու գնահատական. դրանք նաեւ իր կեանքի դարձակէտեր էին: Ահաւասիկ այդ զրոյցներից մեկը. «1938-ի առաջին ամիսներին էր, երբ Էջմիածնի Մայր Աթոռում կեանքը արդէն անտանելի էր դարձել: Մի քանի հոգեւորականներ հաւաքուեցինք Խորէն Կաթողիկոսի հրաւերով՝ մտածելու համար, թէ ինչ անենք, որ այս դրութիւնից ազատուենք կամ գոնէ որոշ չափով կեանքը տանելի դարձնենք: Գիտէինք, որ չենք կարող յոյս դնել Հայաստանի իշխանութիւնների վրայ, որովհետեւ նրանք էլ անզօր էին, եւ բոլորը վախենում էին ընդհանուր ստեղծուած կացութիւնից: Որոշեցինք յուսահատական մի քայլի դիմել, այն է՝ յատուկ գրութեամբ ներկայանալ այդ օրերին ամենագոր Լավրէնտի Բերիային՝ Թբիլիսի, բացատրելու համար նրան Մայր Աթոռի դժբախտ կացութիւնն ու անտանելի պայմանները»¹:

1938-ին Չորէքչեանին հերթական անգամ գործողում են Թիֆլիս՝ Կաթողիկոսի խնդրագիրը ներկայացնելու ում որ անկ է: Երկար սպասեցնելուց յետոյ հասցէատէրն ընդունում է Էջմիածնի ներկայացուցչին եւ խոստանում օգնել: Բայց դա աւելի շատ հերթական խաբէութիւն էր,

¹ «Նահատակ Հայրապետը», հրատարակութեան պատրաստեց՝ Տ. Ասողիկ քահանայ Կարապետեանը, Սբ. Էջմիածին, 2008, էջ 138:

ժամանակ շահելու փորձ: Այդ օրերին կասկածելի պայմաններում մահանում է Խորէն Ա. Կաթողիկոսը: Ապրիլեան մի գիշեր (5, լոյս 6) տեղի է ունենում այն, ինչ ժամանակակիցների վկայութեամբ կանխագգում էր Հայրապետը... Ամենայն հաւանականութեամբ Բէրիան արդէն գիտէր, որ Էջմիածնում նիւթում էր դաւադրութիւնը Խորէն Կաթողիկոսի դէմ, եւ Չորէքչեանին ընդունեց Կաթողիկոսի սպանութեան մասին տեղեկանալուց յետոյ: Չորէքչեանը վերադառնալով՝ տեսնում է Մայր Աթոռի նոր աղէտը: «Այդ օրերին, շարունակում է խօսքը Գէորգ Զ., Էջմիածնի չեկայի պետը՝ Խվորոստեան անունով մի անձնաւորութիւն էր, որի գիտութեամբ էր, անշուշտ, կատարուել Կաթողիկոսի մահուան հետ կապուած ողբերգութիւնը»¹: Հարկաւ, իրաւացի էր Չորէքչեանը. Կաթողիկոսի սպանութիւնը չէր կարող աննշան մէկի թշնամութեան հետեւանք լինել, դա «մեծ քաղաքականութեան» հերթական մի քայլ էր: Եւ պատահական չէ, որ առանցքային դերակատարութիւն ունեցող այդ անձը շատ շուտով շարքից հանուեց, վերացուեց կարեւորագոյն վկան՝ Խվորոստեանը: Վազգէն Վեհափառի պատմածից անշրջանցելի է նաեւ այն անձնաւորութեան վկայութիւնը, որ 1937-1938 արիւնալի տարիներին եղել է Էջմիածնի շրջանային կոմիտէի քարտուղար, ուստի լաւատեղեակ էր այդ ամենին: Երբ վերջինս դիմել է Հայաստանի իշխանութեան առաջին դէմքին՝ ԿԿ առաջին քարտուղար Գր. Յարութիւնեանին, ներկայացրել Մայր Աթոռի ողբալի վիճակը՝ ականալելով դոյզն-ինչ օգնութիւն, ստացել է անկեղծ պատասխան. «Սիրելիս, ես էլ եմ լսել

¹ «Նահատակ Հայրապետը», էջ 139: Մ. Խվորոստեանը 1938-ից ԲԽՍՀ ներքին գործոց ժողկոմ էր:

այդ բոլորի մասին, բայց անգործ եմ որեւէ ձեւով փրկելու կացութիւնը. ես ինքս չգիտեմ, թէ վաղը այս աթոռի վրայ կլինեմ, թէ ոչ: Դժոխային պայմաններում ենք ապրում»¹: Ուրեմն, կուսակցական վերին պաշտօնեաները նոյնպէս ապահովագրութեամբ չէին «պատահականութիւններից», պատժի զանազան ձեւերից: Նախընտրելի էր միգրացիոն ուղի չափով չեկայի աշխատակիցների վիճակը, որոնց ձեռքով էին կատարւում ոճիրները, որոնք, սակայն, շատ բան իմանալով՝ ինչ-որ մի պահի նոյնպէս դառնում էին աւելորդ: Թերեւս առաւել կարեւոր է շրջկոմի քարտուղարի վկայութիւնը, թէ «Այդ բոլոր չարագործութիւնները ղեկավարւում էին չեկայի կողմից, որը գործում էր Լավրէնտի Բէրիայի սեւ ձեռքով»²:

Ապրիլ 19-ին Արսէն արքեպիսկոպոս Ղլտճեանը տեղեկացնում է Գերագոյն հոգեւոր խորհրդին, թէ Կաթողիկոսի մահից անմիջապէս յետոյ «պետական պաշտօնական անձանց հետ» բացել են կնքուած սենեակի դուռը եւ գտել 18 ապրիլ 1936 թուակիր կոնդակը, որով խորէն Ա. Հայրապետը Գէորգ արքեպիսկոպոսին նշանակում էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տեղակալ եւ նախագահող Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի: Եւ ելնելով խառնակ ու անկանխատեսելի ժամանակի հանգամանքներից, ասես կանխագգալով իր մօտալուտ վախճանը, խորէն Ա. որեւէ անակնկալից եկեղեցին պաշտպանելու մտահոգութեամբ աշխատում է կարգադրել Մայր Աթոռի գործերը՝ իր անցումից յետոյ առանց խուճապի առաջնորդելու Հայոց եկեղեցին եւ հասցնելու ցանկալի հանգրուանի: Այդ կապակցութեամբ հրատարա-

կած կոնդակում նա դիմում էր Գէորգ Սրբազանին. «Պատուէր տամք Գերաշնորհութեանդ յետ մահուան Մերոյ, խորհրդակցութեամբ Գերագոյն հոգեւոր խորհրդոյ Սբ. Էջմիածնի տալ զընթացս ամենայն գործոց վերաբերելոց հաւատացեալ հօտին Մերոյ եւ եկեղեցեաց Հայոց, որք կան ի սփիւռս աշխարհի, պահելով եւ պահպանելով անաղարտ եւ սրբութեամբ, զամենայն աւանդս եւ զիրաւունս եկեղեցւոյ, նշանակել զկանոնաւոր ընտրութիւն յաջորդի Մերոյ նորոյ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, ըստ կարգաց եւ կանոնաց Հայաստանեայց ժողովրդական Սուրբ եկեղեցւոյս»¹: Խորապէս ճանաչելով ու գնահատելով Սրբազանին, այնուամենայնիւ Հայրապետը յիշեցնում է նրան իր դիրքի կարեւորութիւնն ու պատասխանատւութիւնը, յորդորում է «սիրելի եղբարցս եւ զաւակացս, ամենապատիւ պատրիարքաց, ամենայն առաջնորդաց, ազգային եւ եկեղեցական վարչութեանց եւ հաւատացեալ հայ ժողովրդեան՝ լինել զօրավիգ եւ գործակից» նրան, իբրեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տեղակալի, որպէսզի միացեալ ոյժերով յաջողութեամբ վարեն ազգային-եկեղեցական գործերը: Կարճ ժամանակով Չորէքչեան սրբազանը վերստին վարում է Վիրահայոց թեմի գործերը, յաջողում է «ազատ եկեղեցականներից» յետ ստանալ խլուած եկեղեցիները:

Տիպար հոգեւորականի համար սկսւում էր գործունէութեան նոր, առաւել պատասխանատու եւ դժուարին ասպարէզ: Շատանում էին հոգսերն ու անելիքները, ազգի առաջատար դէմքերի մտահոգութիւնները: Նա ժամանակ առ ժամանակ դիմում էր վերին ատեաններ: Այդպիսի հարցեր էին փակուած եկեղեցիների բացումն ու օծումը, Յակոբ

¹ «Նախատակ Գայրապետը», էջ 142:

² ԱՄԳ:

¹ «Երջանկայիշատակ...», էջ 46:

Մանանդեանի եւ Հրաչեայ Աճառեանի բնորոշմամբ՝ հայերէնի «հիւանդ ուղղագրութեան» վերանայումը, Սեւանայ լճի աղետալի վիճակը եւ այլն: Սրանց կանգրադառնանք ստորեւ:

Ճնշումները եկեղեցու եւ եկեղեցականների հանդէպ շարունակւում էին:

Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի անդամ Վրթանէս եպիսկոպոսը տեղեկացնում է նորանշանակ տեղակալին, որ Վաղարշապատի դատարանը որոշել է «1937 եւ 1938 թուերի համար վանքի ջրաղացների աղունավարձ բռնագանձել քսան եւ հինգ հազար (25.000) կիլոգրամ հացահատիկ կամ նորա արժէքը՝ վեր գրելով եւ վաճառելով մեռած խորէն Ա. Կաթուղիկոսի եւ նորա ներկայ տեղակալ Գէորգ արքեպիսկոպոս Չորէքչեանի անձնական գոյքերը: Եթէ վերոյիշեալների գոյքի վաճառումից չգոյանայ քսան եւ հինգ հազար (25.000) կիլոգրամ հացահատիկի արժէքը, ապա մնացորդը պիտի լրացնել վանքի տնտեսութիւնից», - ասում էր դատավճիռը¹: Բաւական թափանցիկ է դատավճռի նպատակը՝ առաւել թուլացնել եկեղեցին, հարուածել նրա առաջատար ոյժերին:

Անասելի ծանր հարկեր են դրուել նաեւ միաբանութեան անդամների վրայ: Իսկ նրանք եկամուտ չունէին: Մայիս ամսին ստացուած գրութեանն ի պատասխան կաթողիկոսական տեղակալը Հայաստանի ելեւմտից նախարարին յայտնում է, որ միաբանութեան ութ անդամներից միայն մէկը չի անցել 60-ի սահմանը (Մատթէոս վ. Աճեմեանը 59 տարեկան էր): Նրանք «տարիքաւոր եւ աշխատանքի անընդունակ լինելով»՝ եկամուտներ չունեն,

«գտնւում են վանքի խնամակալութեան ներքոյ», եւ խնդրում է կրճատել հարկի չափը¹: Բայց ներկայացուող պահանջները ճնշելու նպատակ ունէին, եւ դժուար էր դրական պատասխան ակնկալել իշխանութեան մանաւանդ ստորին օղակներից:

Այդ օրերին մասնաւոր ջրաղացները, նաեւ վանքապատկանները, «ազգայնացւում են»: Աւելի է դժուարանում Մայր Աթոռի տնտեսական վիճակը: Գէորգ սրբազանի՝ Գարեգին արքեպ. Յովսէփեանին յղած 28 յունիս 1938 թւակիր նամակից երեւում է, որ վանքը ստիպուած է լինում ալիւր գնել, գրեթէ կրկնապատկել «տեխնիքական աշխատողների» աշխատավարձը, որով ծայրահեղօրէն սրւում են դժուարութիւնները²: Միւս կողմից՝ վթարային վիճակում է Մայր տաճարը: Հոգսերը շատ են, իսկ սատարողները՝ սակաւ:

Մօտենում է 1939 թուականը. կառավարութիւնը շարունակում է բարդութիւններ յարուցել ամեն քայլափոխի, որով ակամայ քննադատելու եւ վարկաբեկելու իրաւունք է տալիս խորհրդային իշխանութեան, հետեւաբար նաեւ էջմիածնի արտասահմանեան ընդդիմախօսներին: 1938-ի օրացոյցը չի տպագրուել. գրաքննական տեսչութիւնը պատճառաբանում էր, թէ չկայ լրացուցիչ թուղթ, տպարանները ծանրաբեռնուած են: Սրանք գործը խափանելու պատրուակ էին եւ ըստ էութեան դուրս էին գրաքննութեան իրաւասութեան շրջանակներից: Երրորդ առարկութիւնը վերաբերում էր օրացոյցը երեւանում տպագրելուն: Ակնյայտօրէն արհեստական բարդութիւններ էին դրւում

¹ «Վաւերագրեր...», Զ., Երեւան, 1999, էջ 11:

¹ Տե՛ս «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 11-12:

² Տե՛ս «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 16:

էջմիածնի առջեւ: Եւ բնական է, որ դիմակայելու ամբողջ ծանրութիւնն առաջին հերթին ընկնում էր տեղակալ սրբազանի վրայ:

Բացի ներքին թեմերի կեանքի բազում խնդիրներից, պակաս չէին նաեւ սփիւռքեան դժուարութիւնները, այդ թւում՝ Իրան-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդի հարցը, որ սերտորէն կապուած է Մասէհ Բաբաջանեանի կտակի տոկոսները չկորցնելու մտահոգութեանը¹: Արտասահմանեան որոշ թեմեր կուսակցական ուղղութիւն են որդեգրում, որ անյարիր է հոգեւորականի նկարագրին: Դա առաւելապէս վերաբերում է Իրան-Հնդկաստանին, Յունաստանին, Մարսէյլին ու Լիօնին, Հարաւային Ամերիկային: Հարցը բարդանում է եւ այնու, որ, ինչպէս Գէորգ արքեպիսկոպոսն է նշում՝ «Դժբախտաբար զօրեղ հազեւորականներ պակասում են, եղածներն էլ տեղի են տալիս եւ հեռանում են»²: Բացի ընդհանուր խնդիրներից, կային նաեւ առանձին անհատների հետ կապուած մասնաւոր հարցեր:

Պակաս չէին կազմակերպական խնդիրները. թափուր էին ինչպէս Մայր աթոռը, նոյնպէսեւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանը: Թափուր էր նաեւ Երուսաղէմի պատրիարքական աթոռը: Հեշտ լուծելի չէին այս հարցերը եւս:

1939 թ. հասունացել էր էջմիածնում ազգային-եկեղեցական ժողով գումարելու եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրելու հարցը: Այդ կապակցութեամբ Գէորգ արքեպիսկոպոսը բանակցութիւններ է վարում իշխանութիւնների հետ: Հիւսիս Գերագոյն խորհրդի նախագահութեան քարտուղարը 7 յունիս 1940 թուակիր գրութեամբ յայտ-

նում է՝ «Հայկական ԽՍՀ Գերագոյն խորհրդի նախագահութիւնը չի առարկում 1940 թուին էջմիածնի վանքի տերիտորիայում եկեղեցական ժողով հրաւիրել՝ արտասահմանեան թեմերի ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ»: Համաձայնութիւն ստանալով՝ կաթողիկոսական տեղակալն ընթացք է տալիս կարեւորագոյն այդ գործին: Ժողովի գումարման ժամանակը որոշելու համար անհրաժեշտ է նկատում պարզել արտասահմանեան թեմերի կարծիքը¹: Իսկ արտասահմանում, դժբախտաբար, ժողովուրդը միասնական չէր, ինչպէս նկատում է Գէորգ արքեպիսկոպոսը, «կան տարրեր, որոնք լիովին չեն ըմբռնում» Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան կարեւորութիւնը: Արտասահմանեան թեմերից եկած նամակները պարզում են, որ առաջնորդներից ոմանք չեն մասնակցելու ազգային-եկեղեցական ժողովին. հանգամանք, որ կասկածի է ենթարկում մասնակիցների անհրաժեշտ քանակի (քուորում) ապահովութիւնը: Դրութիւնը առաւել բարդանում էր Մայր աթոռի տարեց միաբանների մահով: Քուորում չկար նոյնիսկ Գերագոյն հոգեւոր խորհրդում. մահացել էին անդամներից երկուսը՝ Արտակ եւ Վրթանէս եպիսկոպոսները: Ստեղծուած պայմանները թելադրում էին, որ անհրաժեշտ էր հետաձգել ժողովը, եւ 1940 թ. նոյեմբերին Գերագոյն հոգեւոր խորհուրդը որոշում է ժողովը գումարել յաջորդ տարուայ ապրիլ 10-ին²: Գնալով, ուրեմն, ծանրանում էր Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի եւ, մանաւանդ, կաթողիկոսական տեղակալ ու խորհրդի նախագահ Գէորգ արքեպիսկոպոսի գործը:

¹ Տես «Վաւերագրեր...», Զ, էջ 40-42:

² «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 42:

¹ Տես «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 70

² Տես անդ, էջ 83:

Այս օրերին կարծես լուծւում է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսի խնդիրը: Նոյն 1940-ի մայիս 30-ին Անթիլիասում ձայների ճնշող մեծամասնութեամբ (41՝ 43-ից) Մեծի տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս է ընտրւում Պետրոս արքեպիսկոպոս Սարաճեանը (Պետրոս Ա. Կաթողիկոս Կիլիկիոյ): Սակայն չորս ամիս միայն աթոռակալելով՝ նա կնքում է մահկանացուն: Վերստին օրակարգի հարց է դառնում ընտրութիւնը:

Առաւել բարդ էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան հարցը: Բոլորը գիտակցում էին, որ պատգամաւորներից շատերի կեանքը կվտանգուէր Հայաստան ժամանելով: Երկրորդ աշխարհամարտը պատճառ, երբեմն պատրուակ է դառնում թեմերի պատգամաւորների փոխարեն ընտրելու հայաստանաբնակ նշանաւոր մտաւորականների, հոգեւորականների՝ իբրեւ անձնափոխանորդների: Բազմաթիւ այդ կարգի գրութիւններից բերենք մէկը՝ Ռումինիայի հայոց թեմի առաջնորդ Յուսիկ արքեպիսկոպոս Զոհրաբեանի նամակից մի հատուած. «...աչքի առաջ ունենալով վաղուան անստուգութիւնը եւ մի շարք ֆօռս մաթոռներ, որոնց պատճառով կրնայ ճանապարհորդութիւնը անհնարին դառնալ, այս դէպքում՝ իմ ձայնս (քուէիս իրաւունքը) ներկայիս կը փոխանցեմ տ. տեղակալ Ս[րբազան] Գէորգ արքեպիսկոպոս Զօրէքչեանին»¹:

Զորէքչեանին զբաղեցնում էին մշակոյթի, գիտութեան ու դպրութեան մեծ ու փոքր հարցերը: Հարկաւոր էր նպաստել կինեմատոգրաֆիայի («պատկերախաղ») զարգացմանը՝ նամակով դիմում է Հիւսիսային Ամերիկայի Հայոց թեմի առաջնորդ Տ. Տիրան եպիսկոպոս Ներսիսեանին:

¹ «Վաւերագրեր...», Զ., 105:

նին եւ այլոց¹, ներգաղթի համար հանգանակութիւն կազմակերպելու, ճեմարանի սաների կարիքների, այլեւայլ պիտոյքների առաքման², «ֆիզիկական լաբորատորիայի սենեակի համար սարքաւորումների»³, լսողութեան սարքերու գրչագրեր ձեռք բերելու⁴ առաջարկութիւններով եւ այլն: Սփիւռքը աջակցում էր հնարաւորին չափ... Մասնաւորապէս Հայկ Գաւուքչեանը էջմիածնի տպարանի համար ձեռք բերեց «ցինկոգրաֆիայի սարքաւորում»⁵:

Զորէքչեանը Ստալինին հանդիպեց 1945 ապրիլ 19-ին. նախաձեռնողը իշխանութիւններն էին: Ամսի սկզբին Բերիան կանչեց Մոսկուա, նախապատրաստեց այդ հանդիպումը, առաջարկեց կազմել մի գրութիւն Հայ Եկեղեցու վերածնութիւնն ապահովելու ծրագրով: Խնդրանքին ընդառաջեցին, մերժուեց միայն կալուածների վերադարձման հարցը: Իսկ դիմումը մակագրուած է՝ «Համաձայն եմ: ԽՍՀ Միութեան Ժողովրդական կոմիսարների Խորհրդի Նախագահ Իոսիֆ Ստալին»⁶: Նրան պարգեւատրեցին «Կովկասի պաշտպանութեան համար» շքանշանով: Վերադարձ՝ ապրիլ 30-ին: Մէկամսեայ ներկայութիւնը Մոսկուայում սպասուածից աւելի արդիւնաւէտ եղաւ: Մէկը միւսի ետեւից բացուեցին գիւղական եկեղեցիներ:

«Հաստանի Հանրապետութիւն» օրաթերթը 1990-ին (թ. 57) անդրադարձել է սոյն հանդիպմանը՝ արձանագրելով, թէ ժամանակին պաշտօնական լրատուութիւնից դուրս

¹ Տես «Վաւերագրեր...», գիրք ԺԲ., Տիրան արքեպիսկոպոս Ներսիսեան (1904-1989 թթ.), Սբ. Էջմիածին, 2004, էջ 118:

² Տես անդ, էջ 146-147:

³ Տես անդ, էջ 217:

⁴ Տես անդ, էջ 237:

⁵ «Վաւերագրեր...», ԺԲ., էջ 173

⁶ «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 258: Այս խնդիրը կոյտարկեց համապատասխան բաժնում:

Հուրդը Համապատասխան ղեմում է ներկայացնում «Հայաստանի կառավարութիւն՝ խնդրելով թոյլատրել իրեն, պատեհ ժամանակին գումարել ազգային-եկեղեցական ժողով՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութիւն կատարելու համար եւ կատարելապէս վստահ է, որ իր ղեմումը պիտի յարգուի» (122):

Ժողովին Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի շուրջ ութամեայ գործունէութեան հաշուետու շրջանի մասին զեկուցեց Գերաշնորհ Գէորգ արքեպիսկոպոսը, նպատակ ունենալով անդրադառնալ կարեւորագոյն գործերին եւ պատկերացում տալ Հայ Եկեղեցու վիճակի մասին՝ արտերկրում եւ խորհրդային Միութիւնում:

1941 թ. յունիսին պատերազմի մէջ է ներքաշոււմ խորհրդային Միութիւնը, եւ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան ազգընտիր տեղակալ Գէորգ արքեպ. Չորէքեանը իր եւ Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի անունից կոչ է յղում Հայաստանեայց Եկեղեցու բոլոր թեմերին, ամբողջ հայ ժողովրդին՝ հանդիսաւոր Սբ. Պատարագ մատուցել եւ մաղթանք կատարել Կարմիր բանակի յաղթանակի համար: Կոչը գոհունակութեամբ արձանագրում է, որ խորհրդային միւս ժողովուրդների հետ Սբ. Էջմիածնի զաւակները ազնուօրէն կատարում են իրենց պարտականութիւնները, նաեւ յորդոր է կարգում «արտասահմանի հայութեան՝ ըստ ամենայնի օժանդակել Հայրենիքի մեծ եւ արդար գործին, նպաստելով նրա յաջող լուծման» (124): Դիմում է նաեւ քոյր եկեղեցիների առաջնորդներին:

Նոյն թուականի դեկտեմբերի սկզբին Գէորգ արքեպիսկոպոսը նամակ է յղում Անգլիկան եկեղեցու առաջնորդին, մասնաւորաբար խօսում է Փաշիզմի սպառնալիքների

մասին՝ արձանագրելով, թէ «բացարձակ ազդէսորի ոճրագործ ձեռքով... նորանոր երկրներ են» հրդեհւում: «Աշխարհը բաժանուած է երկու խոշոր բանակների, գրում է նա,՝ դեմոկրատական եւ նացիստական՝ իրենց ներհակ ու անհաշտ խնդիրներով ու նպատակներով»¹: Թէ ինչ է սպասուում պատերազմի մէջ ներքաշուած ժողովուրդներին՝ պարտուելիս, ակնյայտօրէն երեւում է արդէն իսկ գրաւեալ երկրների վիճակից: «Ժամանակաւորապէս նացիստական լծի տակ ընկած երկրների եւ ազգերի ներկայ վիճակը լաւագոյն փաստն է եւ մեծ նախազգուշացումն մնացեալ ամբողջ մարդկութեան համար՝ կանխատեսելու, թէ ինչ վիճակ պիտի սպասէ նոցա յայն դէպս, եթէ երբեւիցէ անգութ եւ վայրենաբարոյ ագրեսորներին յաջողի մասամբ իւրիք յաղթանակել այս աննախընթաց պատերազմի ընթացքում»²: Նա համոզուած է, որ քրիստոնէական եկեղեցու պարտքն է ձայնը բարձրացնել աղաղակող բարբարոսութեան դէմ, յուսադրել ստրկացուած ժողովուրդներին, «հանդէս գալ Յիսուսի աւետած մարդասիրութեան, իրաւունքի ու խղճի ազատութեան քարոզով»³: Այս հարցում կարեւորագոյնը մեծ եկեղեցիների՝ այդ թւում Անգլիկան Եկեղեցու անելիքն է, աւելի ստոյգ՝ պարտքը: Նրանց ձայնը լսելի կլինի ամբողջ աշխարհին: Իսկ ինքը կարելին է անում, սակայն իր՝ «հնադարեան, բայց փոքրիկ ազգի ու եկեղեցու» ներկայացուցչի ձայնը «թոյլ է եւ հեռուն անլսելի»:

Սրբազանը հաւատում է, որ յաղթանակը առողջ բանականութեանն է լինելու, որ Հիտլերի բանակը «մահացու

¹ Աճ, էջ 133:

² Աճ, Զ., էջ 133:

³ Աճ, Զ., էջ 134:

հարուած կստանայ», կյաղթանակի առողջ բանականութիւնը: Այս հաւատի մասին է ակնարկում մասնաւորաբար այն, որ զրաւեալ երկրները նա համարում է «ժամանակաւորապէս նացիստական լծի տակ ընկած...»: Այդ հաւատով են շնչում պատերազմական տարիներին տարբեր առիթներով, տարբեր հասցէներով առաքած նրա զրութիւնները: Ստալինին յղած հեռագրով հայրենաբնակ եւ սփիւռքեան հաւատացեալ հայութեան անունից շնորհաւորելով «Հոկտեմբերեան Մեծ յեղափոխութեան 25-ամեայ» տարեդարձը՝ Գէորգ արքեպիսկոպոսը գրել է. «Մեր հաւատը անդրդուելի է, մեր էներգիան անմար եւ մեր յաղթութիւնը՝ անխուսափելի»¹:

Տոգորուած աներկեւան հաւատով յաղթանակի հարցում եւ այդ յաղթանակը մօտեցնելու ակնկալութեամբ՝ Չորէքչեանը նախաձեռնում է խորհրդային բանակին, հետեւաբար ընդհանուր յաղթութեանը նիւթական շօշափելի օգնութիւն ցուցաբերելու մի շարժում. ռազմաճակատ են առաքում հանդերձանք, սննդամթերք, դրամ՝ զէնք ու զինանիւթ պատրաստելու համար: 1943 թ. փետրուար 2-ին Կաթողիկոսական տեղակալը հրապարակում է իր կոչը հաւատացեալ հայ ժողովրդին, որ տպագրւում է բազմաթիւ թերթերում, տպագրւում է նաեւ «Moscow News»-ը: Նա շեշտում է, որ խորհրդային բոլոր ժողովուրդները «մարտական աւելնով ներշնչուած» ձգտում են պաշտպանել սեփական հայրենիքը, ազատութիւնը եւ պատիւը: Հայ ժողովուրդը նոյնպէս նուիրուել է վճռական այդ պայքարին, եւ եկել է ժամանակը առաւել վճռական գործողութիւնների. նա «իր առատ դրամական օգնութեամբ կուգայ աջակցելու

տանկային շարասիւնների եւ ինքնաթիռների արտադրութիւնը զօրացնելու, թշնամուն վախճանական հարուած հասցնելու համար, որպէսզի ահռելի պատերազմը վերջանայ մեր յաղթութեամբ, ու մեր Հայրենիքը ազատուի, մեր պատիւը պաշտպանուի եւ՝ ապագայ տեւական խաղաղութեան ընթացքում վերաշինենք մեր աւերը, վերակառուցենք մեր կուլտուրական կորուստները, եւս առաւել բարելաւենք մեր տնտեսական դրոյթը եւ աշխարհի բոլոր ազգերի հետ համերաշխ ապրենք՝ վայելելով ազատութիւն, խաղաղութիւն եւ բարօր կեանք»¹: Սրբազանը առաջարկում է աշխարհասփիւռ հայութեան հանգանակութիւններով կազմաւորելիք տանկային շարասիւնը կոչել Սասունցի Դաւիթ անունով:

Այդ գաղափարն իսկոյն արձագանք է գտնում սփիւռքի ու Հայրենիքի հաւատացեալների սրտերում, եւ շուտով աշխարհի բոլոր ծագերից (Բէյրութ, Նիւ Եօք, Ֆրէզնօ, Բուէնոս Այրէս, Ադիս-Աբեբա, Թաւրիզ, Սպահան, Սիրիա, Կիպրոս, Եգիպտոս եւն) փոխանցւում են հաւաքուած միջոցները, ներդրւում նպատակի իրագործմանը: Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսական տեղապահ Արտաւազդ արքեպիսկոպոսը 22 մայիս 1944 զրութեամբ տեղեկացնում էր. «...անցեալ 1943 տարուան ընթացքին Պէյրութի Սովիէդ Հայաստանի բարեկամներու նախաձեռնութեամբ հոս հանգանակուած եւ Թեհրանի միջոցաւ Հայաստան ուղարկուած 8.000 լ[իբանանեան] ոսկիի գումարը անբաւական գտնելով մեր ժողովրդի թիւին եւ որակին, շուրջ ամիս մը առաջ մեր նախագահութեամբ կազմուեցաւ «Սասունցի Դաւիթ» հրասայլային զօրասիւնի Համագալային յանձնա-

¹ ԱՅԳ, Զ., էջ 167:

¹ ԱՅԳ, Զ., էջ 178:

ժողով, որ ցարդ յաջողեցաւ կարճ ատենի մէջ հանգանակել շուրջ եօթանասուն հազար լիբանանեան թղթադրամ եւ որ կը յանգի հարիւր հազարի, ամենէն մեծ նպաստը բոլոր թեմերէն»¹: Նոյն տարուայ յունիսի 2-ին Գէորգ արքեպիսկոպոսի՝ Ստալինին յղած նամակից իմանում ենք, որ «Տանկային առաջին շարասիւնը գեներալ-լէյտենանտ Կորոպկովի հաղորդագրութեան համաձայն, արդէն իսկ յաջողութեամբ կուտամ է ճակատում: Դաւիթ Սասունցու անուան նուիրուած տանկային երկրորդ շարասեան կառուցման համար էլ անընդհատ գալիս են դրամական նուիրատուութիւններ նախկին յաջողութեամբ, որի գումարն այսօր 40.000 ամ. դոլարից եւ 10.000 անգլիական ֆունտ ստերլինգից անցնում է»²:

Ոգեւորուած երկրորդ աշխարհամարտում հայ ռազմիկների սխրագործութիւններով, հպարտանալով Յովհաննէս Բաղրամեանի մեծ հեղինակութեամբ, Թեհրանի հայ երիտասարդութիւնը նախաձեռնում է հանգանակութիւն՝ Զօրավար Բաղրամեանի անուան տանկային շարասիւն ստեղծելու նպատակով, որ նոյնպէս յաջողութեամբ է ընթանում: Յանձնաժողովը Նիւ Եօրքի, Լոնդոնի, Կահիրէի, Բէյրութի, Անթիլիասի, Երուսաղէմի, Բաղդադի, Հնդկաստանի Հայ Եկեղեցու բոլոր առաջնորդներին, ազգային մարմիններին կոչ էր անում միանալ կարեւոր այդ նախաձեռնութեանը³: Հայութեան դրամական ու նիւթական զոհողութիւնները շօշափելի ներդրում եղան վերջնական յաղթանակ ապահովելու գործում, եւ խորհրդային կառավարութիւնը յաւուր պատշաճի գնահատեց Հայոց Եկեղե-

ցու առաջնորդի մատուցած ծառայութիւնը, պարգեւատրեց «Կովկասի պաշտպանութեան համար» շքանշանով:

1943 թ. սեպտեմբեր 15-ի նամակով ազգընտիր տեղակալը գրում էր ԽՍՀՄ տանկաշինութեան կոմիսարին, որ ԽՍՀՄ պետական բանկի երեւանեան բաժանմունքի իր հաշուին փոխանցուել է.

- «1. Ոսկեայ մէկ պնակ, զարդարուն ադամանդներով եւ երկու ադամանդակուռ խաչ՝ 800.000 ռուբլի ընդհանուր արժողութեամբ,
2. Հազար (1.000) անգլիական ֆունտ ստերլինգ,
3. Քառասուն հազար (40.000) դոլար,
4. Հարիւր քսան հազար (120.000) ռեալ,
5. Եօթանասունհինգ հազար (75.000) խորհրդային ռուբլի»¹: Զգալի այս ներդրումն աննկատ չմնաց, եւ Ստալինը յատուկ շնորհակալութիւն յայտնեց Հայոց Հայրապետին ու հաւատացեալ հայութեանը²:

Այս օրերին (1944 թ.) սկսում է «Էջմիածին» ամսագրի հրատարակութիւնը, որ պիտի փոխարինէր «Արարատ» ամսագրին եւ «Էջմիածին» շաբաթաթերթին:

«Էջմիածին» ամսագրի եւ օրացոյցների հրատարակութիւնը մեծ ոգեւորութեամբ է ընդունւում հայաշխարհում: Ամսագրի կապակցութեամբ «Հայաստանեայց Եկեղեցի» հանդէսը տպագրում է Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Գարեգին Յովսէփեանի խօսքը, ուր մասնաւորապէս ասուում էր. «Ստացել ենք «Էջմիածին» պարբերականի առա-

¹ ԱՄՊ, Զ., էջ 219:

² ԱՄՊ, Զ., էջ 220:

³ Տե՛ս «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 224: «Էջմիածին», 1944, Է.-Ը.-Թ., էջ 17:

¹ «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 189:

² «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 208: Տե՛ս «Էջմիածին», 1944, յունուար-փետրուար. հմտ. Զ., էջ 207:

ջին համարը, ամէն կերպով պիտի աշխատենք մասնակից լինել նորա յառաջադիմութեան, եւ երբ ճեմարանի բացման բարի լուրն էլ ստանանք, դարձեալ հետամուտ պիտի լինենք նիւթապէս եւ բարոյապէս օգտակար լինելու: Երբ Աստուծով պատերազմը վերջանայ, մեր սրտի փափաքն է, անձամբ ներկայ լինել Էջմիածնում եւ մեր մասնակցութիւնը բերել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան յաջողութեան մէջ, աւելի շեշտելով Հայ Եկեղեցու եւ Հայրապետութեան միութիւնը»¹:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Պատմական բարդ դարաշրջանի յստակ ըմբռնումով Զաւէն աւ. Քհնյ. Արզումանեանը գրել է. «Իր առաջին խօսքերուն մէջ կասկած չկայ որ Գէորգ արքեպիսկոպոս իրաւամբ գովքը պիտի հիւսէր Խորհրդային իշխանութեանց հովանաւոր ոյժին, կրկնելով լիաբերան, որ «Հայը, բացի Սովետական Հայաստանից, չունի ա՛յլ հայրենիք», եւ թէ անկէ դուրս միակ կռուանը «Հայ Եկեղեցին է եւ նրան գլխաւորող Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնը»¹: Ազգային-եկեղեցական ժողովին ազգընտիր տեղակալը քննութեան առարկայ է դարձնում Հայաստանեայց Եկեղեցուն վերաբերող բոլոր առանցքային հարցերը. Սբ. Էջմիածինը եւ Հայրենական պատերազմը. Սբ. Էջմիածինը եւ հայրապետական պատուիրակութիւնը. Հայ Եկեղեցու սահմանադրութիւնը. Հայ Եկեղեցու բարեկարգութեան խնդիրը. Հայ Եկեղեցու վիճակը արտերկրում եւ Խորհրդային Հայաստանում. Մայր Աթոռի տպարանը. Սբ. Էջմիածնի Հոգեւոր ճեմարանը. «Գերագոյն Հոգեւոր խորհրդի վարած գիծը. Սբ. Էջմիածնի տնտեսական ապահովութեան խնդիրը» եւ այլն: Անհրաժեշտ էր համարում Մայր Աթոռի Էջմիածին վերադարձի 500-ամեակի տօնակատարութիւնը, եւ, վերջապէս, կարեւոր էր պատուիրակութիւններին կենտրոնական իշխանութեան հետ իր շփումների վերաբերեալ լուսաբանութիւն անելը: Հանգամանք, որով անձամբ կարող

¹ «Էջմիածին», 1944, յուլիս-օգոստոս-սեպտեմբեր, էջ 9:

¹ «Ազգապատում», էջ 230:

էր աւելին ասել, քան գրուած էր մամուլում (հասկանալի է, գլխաւոր խնդիրը Արեւմտեան Հայաստանի հարցն էր, որին առնչուած էր նաեւ Հայրենազարծութիւնը):

1945 թ. յունիսի 19-22-ը տեղի ունեցավ ազգային-եկեղեցական ժողովը: Յունիսի 22-ին կայացած քուէարկութեամբ Գէորգ արքեպիսկոպոս Չորէքչեանը միաձայնութեամբ ընտրուեց Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Կաթողիկոս: Յունիսի 24-ին Մայր Տաճարում հանդիսաւոր պատարագով կատարուեց Գէորգ Զ. Հայրապետի օծումը:

1946 թ. ապրիլ մէկով է թուագրուած նրա անդրանիկ (աշխարհաբար) օրհնութեան կոնդակը, իր Ընդհանրական թուղթը, ուր շարադրուած են նրա խորհուրդներն ու յորդորները Ազգի տարբեր շերտերին, իր յոյսերն ու ակնկալիքները, առաջիկայ անելիքները¹:

«Սարսուռ եմ զգում, գրում է նորած Կաթողիկոսը, իշխելով ծանր պարտականութիւնները եւ բազմապիսի հոգսերը, որ Ամենայն Հայոց Հայրապետի ուսերին է բարձած, եւ խորհում եմ՝ պիտի կարողանամ արդեօք, ծերութեանս հասակում, խղճի մտօք կատարել պարտքս, պիտի յաջողուի՞ արդեօք ինձ՝ ներքնապէս ու արտաքնապէս հիմնովին վերանորոգել Հայ հնադարեան թանկարժէք կոթողը՝ Սբ. Էջիածնի Մայր Տաճարը»²: Այնուհետեւ թուարկուած են անհետաձգելի անելիքները, ծրագրերը, որ պարտաւոր է եւ պիտի ջանայ կատարել, նկատի ունենալով, անշուշտ, առաւելաբար տիրող իրականութիւնը, ինչպէս ասում են՝ առարկայական պայմանները:

«Պիտի կարողանամ արդեօք նորաբաց Հոգեւոր ճեմարանը իր բարձրութեան հասցնել՝ մատակարարելով Հայ Եկեղեցուն արժանաւոր հովիւներ:

Պիտի կարողանամ արդեօք, որպէս անկ է կազմակերպել Խորհրդային Հայաստանի, Խորհրդային Միութեան եւ մանաւանդ Սփիւռքի հայոց թեմերը, որ Հայ ժողովուրդը հոգեպէս մխիթարուած լինի, տնտեսական ծանր պայմանների դիմանայ եւ օտար աշխարհներում, կուլտուրապէս բարձր ժողովուրդների մէջ ապրելով՝ չլուծուի եւ չանհայ:

Պիտի կարողանամ արդեօք եկեղեցական միասնականութեան հետ զօրացնել ու պահպանել նաեւ համազգային միութիւնը, որոնք զօրեղ գրաւականներ են մեր Ազգի համերաշխ ապրելուն, զօրանալուն եւ զարգանալուն:

Պիտի տեսնեմ արդեօք օտարութեան մէջ ցաք ու ցրիւ ընկած հայութիւնը համախմբուած իր Հայրենի երկրում՝ Խորհրդային իշխանութեան ներքոյ, որ աչքս խաղաղ գոցեմ, հոգուս ու մարմնիս հանգիստ տամ եւ հայ ժողովրդի ողորմիսը լսեմ»¹:

Տիրաւանդ ողջոյնով հերթով դիմում է Հայ Եկեղեցու նուիրապետական ակթոռներին², թեմական առաջնորդներին: Նրա խօսքի մէջ մշտապէս ներկայ է իր ժողովրդին հայրենիքում միատեղութեամբ եւ ուժեղ տեսնելու ցանկութիւնը, նաեւ՝ հաւատը, որ լինելու է: Դիմելով, օրինակ, թեմական պատգամաւորական ժողովների ու թեմական խորհուրդների անդամներին, ազգային «այլ վարչութիւններին», Հայրապետն ասում է. «Դուք կոչուած էք ազգային-

¹ «Երջանկայիշատակ...», էջ 145:

² «Երջանկայիշատակ...», էջ 144-145:

¹ Անդ, էջ 145:

² «Երջանկայիշատակ...», էջ 146-7:

եկեղեցական գործերը ղեկավարելու, հետամուտ լինելու, որ հայ մարդը՝ Հայրենիքի ապագայ քաղաքացին եւ հայ կինը՝ հայ մատաղ սերնդի անմիջական դաստիարակիչը գիտենան եւ սիրեն իրենց մայրենի լեզուն, հայրենի պատմութիւնն ու գրականութիւնը, ճանաչեն իրենց փառապանծ նախնիքներին, տեսնեն նոցա հերոսական եւ անձնուէր պայքարը ազգային անկախութեան, ազգի գոյութեան համար եւ յանուն քրիստոնէութեան վեհ գաղափարների: Սոյնպէս նաեւ նոցա կուլտուրական եւ կրթական նուաճումները գիտութեան եւ մանաւանդ գեղարուեստի ասպարէզներում, որպէսզի օտար երկնքի տակ, զօրեղ կուլտուրայի ազդեցութեան ենթակայ՝ պահպանեն իրենց ազգային ինքնագիտակցութիւնը եւ անձոյլ մնան»¹:

Ողջոյն է յղում նաեւ եկեղեցու միւս պաշտօնեաներին, իսկ բարեգործներին, մամուլի աշխատողներին, հայ տիկիներին ու օրիորդներին յիշեցնում է, թէ «կեանքի առաջնորդը միտքը չէ միայն, այլ սիրտը, առաւել եւս սիրտը», եւ որ առաջին հերթին նրանցից է կախուած ազգի երջանկութիւնը: Վերջապէս, ամբողջ հայ ժողովրդին դիմելիս վերստին ընդգծում է պահի մխիթարական լինելը, ու, որ առաւել կարեւոր է, Խորհրդային Միութեան պէս «մի հզօր եւ արդարադատ Պետութիւն անձնուիրաբար կանգնած է» հայոց «պատմական արդար դատը պաշտպանելու»²:

Պատերազմը մօտենում էր վախճանին, եւ Գէորգ Սրբազանը մտածում էր իր եկեղեցու եւ հօտի անելիքների մասին, մտահոգ էր յանրաւի հալածուած հոգեւորականների, զանգուածաբար աքսորուած հայերի ճակատագրով:

Այնուամենայնիւ տեղական իշխանութիւնները (այդ թւում՝ եւ հանրապետութեան՝ նոր կազմակերպուած եկեղեցական գործերի խորհուրդը), սովորութեան համաձայն քմահաճ քայլեր էին անում: Դա ցոյց է տալիս, թերեւս, որ մոսկովեան խոստումները աւելի շատ քաղաքական աստուռ ունէին: Տեղում աշխատում էին ձգձգել վանական շէնքերի յանձնումը, եկեղեցիների վերաբացման յարընթացը: Պատերազմի տարիներին Գէորգ սրբազանին յաջողուեց ինչ-որ չափով բարելաւել Մայր Աթոռի եւ կառավարութեան յարաբերութիւնները, հանգամանք, որ անհաւատալի, անյուսալի էր թւում: Այնուամենայնիւ 1944-ին սկսուեցին եկեղեցիների վերաբացման, հոգեւորականների աքսորից վերադարձի երեւոյթները¹: Այդ տարի հոգեւորականների թիւն աճեց 11-ով:

Սակայն խանգարող հանգամանքներ կային առաջուայ նման: Բ. աշխարհամարտի օրերին ՀԽՍՀ կառավարութեանը կից ստեղծուած եկեղեցական գործերի խորհուրդը հարկ էր համարում միջամտել արտասահմանեան թեմերի ներքին գործերին՝ պահանջելով շարժուել Խորհրդային իշխանութեան շահերին համահունչ: 1947 թ. այդ խորհուրդը նոր սահմանափակումներ յօրինեց. 1. թոյլ չտալ Կաթողիկոսի ներկայացուցիչներին մասնակցելու համաշխարհային հայկական համագումարների. 2. չարտօնել Կաթողիկոսին նամակներ ուղարկել Անգլիոյ Քենթըբերիի արքեպիսկոպոսին. 3. ձգձգել վանական շէնքերի յանձնումը վանքին. 4. Չգործադրել եկեղեցիների վերաբացման պետական որոշումը»²: Այս նկատառումները (եւ մանա-

¹ «Երջանկայիշատակ...», էջ 148:

² «Երջանկայիշատակ...», էջ 150:

¹ Տե՛ս «Էջմիածին», 1945, Ը, էջ 12:

² «Ազգապատում», էջ 224:

լանդ վերջինը) մերկացնում էին իշխանութիւնների երկդիմութիւնը. Հայ եկեղեցուն արուած դիջումները քաղաքական էին եւ՝ ո՛չ պարտադիր կատարուելու: Իհարկէ, հնարաւոր չէր բացարձակապէս հրաժարուել խոստումներից... Դա արւում էր քողարկուած ձեւով: Ուրեմն հնարաւոր էր դարձել ԽՍՀՄ քաղաքական իշխանութեանը դիմել առաւել կենսական հարցերով, որոնցից մի քանիսը կարծես դուրս էին եկեղեցու ոլորտից: Նրան յուզում էին ազգի բարեկեցութեան, ուղղագրութեան, Սեւանի ապագայի, մանաւանդ ազգի ապագայի խնդիրները:

Ձուտ եկեղեցական խնդիրները մոսկովեան համապատասխան ատեանի առջեւ բարձրացնելու համար Հայրապետը երբեմն դիմում էր եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահին: 1947 հոկտեմբեր 31 թուակիր գրութեամբ, օրինակ, իշխեցնում է, որ պատերազմի տարիներին իր կատարած դիմումներին ընդառաջելով Մոսկովեան աքսորից վերադարձրել է Սբ. Էջմիածնի միաբան Յովհաննէս Ժ. վ. Հիւսեանին, թիֆլիսցի Սահակ աւ. քահանայ Սահակեանին, նոր-նախիջեւանցի Մկրտիչ քահանայ Չորչոփեանին: Իսկ հիմա Գէորգեան ճեմարանի սեմինարական բաժինը չունի կրօնուսոյց, մինչդեռ այդ պաշտօնի ամենայարմար թեկնածու Երուանդ աւ. քահանայ Նալբանդեանի տասնամեայ աքսորի ժամկէտը լրացել է, անհրաժեշտ է համապատասխան ատեանի միջոցով նրան վերադարձնել Մայր Աթոռ: Երկար պատասխանի սպասելով եւ չստանալով, աւելի ուշ, 26 յուլիս 1948 թուակիրով նոյն խնդրանքով նա արդէն դիմում է ԽՍՀՄ կառավարութեան նախագահի տեղակալին՝ նշելով, որ իրեն յայտնի չեն Երուանդ աւ. քհյ. Նալբանդեանի արտաքսման հանգամանքներն ու պատճառները՝ աւելացնե-

լով. «Ես ճանաչել եմ հոգեւորական Երուանդ Նալբանդեանին իբրեւ Հայ եկեղեցու լուսաւորեալ եւ չապականուած ծառայող, հեռու քաղաքական որեւէ կուսակցութիւնից եւ բացայայտօրէն թշնամաբար տրամադրուած Դաշնակցութիւն կուսակցութեան դէմ»¹: Յիշեցնում է նաեւ, որ իշխանութիւնները խոստացել էին, թէ հաշուի առնելով Սբ. Էջմիածնի՝ հոգեւոր սպասաւորների մեծ պահանջը՝ «կաթողիկոսի միջնորդութեամբ կառավարութիւնը կալանքից կազատի Էջմիածնին անհրաժեշտ նախկին հոգեւորականներին», Չորչքչեանը խնդրում է ազատել յիշեալ քահանային, մանաւանդ որ իբրեւ «եկեղեցու ուսեալ սպասաւոր, եկեղեցավարչական փորձառութեամբ» եւ «հայերէնի, այլեւ ուսաց լեզուի կատարեալ իմացութեամբ, նա կարող է օգտակար լինել Էջմիածնի հոգեւոր ճեմարանում, ոչ միայն որպէս աստուածաբանական առարկաների, այլեւ վանական կառավարման, վարչագործավարական գործնական խնդիրների դասախօս»²:

1948 թ. յունուար 1-ին Հայրապետը հրատարակում է շնորհաւորական կոնդակ «ամանորեայ ողջոյնի եւ հայրապետական յորդորի», ուղղուած ամբողջ հայութեանը, այդ թւում՝ «Մայր Հայաստանի հայրենաբնակ երջանիկ ժողովրդին եւ տարաբնակ ու հայրենատենչ հարազատ դաւակներին, անօրինաբար բռնատիրեալ եւ առժամապէս տիրազրկեալ հայրենի Տենչավայրերին ու պատանդեալ-գերեվարեալ ողջ հարազատներին»³: Կոնդակը մօտակայ ժամանակների անելիքներն է ծրագրում, որ պիտի իրագործուէր հայութեան համատեղ ջանքերով եւ «անցեալի թողած ու-

¹ «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 446:

² «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 447:

³ «Էջմիածին», 1948, յունուար-փետրուար, էջ 3:

սանելի դասերի» հաշուառումով: Անելիքներն ու հայրապետական պատգամները ամփոփուած են հետեւեալ վեց կէտի մէջ.

Ա. Հայաստանեայց ազգային Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու աւանդական վեհիրաւութիւնը, նուիրական գերիշխանութիւնը եւ սրբազան միասնականութիւնը.

Բ. Հաւատացեալ ժողովուրդը, որպէս միասնական ամբողջութիւն, կենսատու աղբիւրը եւ անխորտակելի հիմքն է հանդիսանում Հայ Եկեղեցու.

Գ. Հայ Հայրենիքի տենչալի ամբողջացումը եւ հայրենի սովետական պետութեան տնտեսական, քաղաքական, մշակութային հզօրացումը սրբութիւն սրբոցն է լինելու ամէն մի հայ մարդու.

Դ. Սփիւռքի հայրենադարձը.

(Հայրենադարձութեան հարցը նրա համոզմամբ «մեր կարեւորագոյն հարցերից մէկն է. «Ազգի բազմացման, Հայրենիքի ֆիզիքական զօրացման, նորա ազգային մշակոյթի զարգացման, նորա կուլտուրական վերելքի, նորա պետական զօրացման եւ այլ տեսակէտներով»¹.)

Ե. Համաժողովրդական եղբայրութիւն եւ համահայկական համերաշխութիւն առանց դաւանանքի խտրութեան.

Զ. Քաղաքական լոնալութիւն հիւրընկալ երկրների հանդէպ եւ եղբայրական համերաշխութիւն համակից ժողովուրդների հետ²:

¹ «Վաւերագրեր...», ԺԲ., էջ 285:

² Անդ, էջ 3-9:

Վերջապէս, մէջբերենք յաջորդ տարուայ հայրապետական կոնդակի արձագանքներից մէկի¹ բնորոշ տողերը. «Արդարեւ սրտագրաւ է Վեհափառին կոնդակը, ամբողջութեամբ շաղախուած քրիստոնէական սիրով, Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիի միասնականութեան ջերմ ոգիով եւ հայրենասիրական վառ զգացմունքներով: Վեհին բոլոր կոնդակներն այսպիսի աստուածային ոգի մը կրած են իրենց մէջ: Հայրական յորդորները՝ սիրոյ, խաղաղութեան եւ միասնականութեան, շատ ուժեղ եղած են, քրերն իսկ կակուղցնող, ապառաժներն իսկ շարժող, եւ սակայն անզօր հանդիսացած են շարժել բաժանեալ հատուածի ղեկավարութեան սիրտը բրաժոյացած»²:

Վեհափառը 1949 թ. հոկտեմբեր 12 թուակիր նամակով Տիրան եպիսկոպոսին զգուշօրէն գրում էր, թէ ասելիք շատ կա ազգային-եկեղեցական խնդիրների վերաբերեալ, «որոնք սակայն, կարօտում են անձնական տեսութեան, եւ որ կիրականանայ, եթէ Տիրոջ օրհնութեամբ աշխարհի մէջ խաղաղութիւն հաստատուի եւ պետութիւնների մէջ՝ համերաշխութիւն: «Մեր առաջարկների կենսագործման համար ներկայումս կան որոշ դժուարութիւններ, որոնք զգուշաւորութիւն են պահանջում, սակայն նահանջել դժուարութիւնների առաջ յանուն խոհեմութեան՝ ոչ ձեռնտու է եւ ոչ ներելի»³:

Այդ օրերին Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարութիւնը հերթական անգամ փորձում է քննարկման առարկայ դարձնել զարաբաղեան խնդիրը, Գր. Յարութիւնեանը

¹ «Երիտասարդ Հայաստան», 1949, 20 սեպտ.:

² «Եջմիածին», 1950, յուլիս-օգոստոս, էջ 89:

³ «Վաւերագրեր...», ԺԲ., էջ 285:

նորից դիմում է Ստալինին: Սակայն Բերիայի եւ Բաղիրովի ջանքերով հարցի քննարկումն աւելորդ եւ ոչ նպատակա-
յարմար է համարւում:

Տասնամեակներ շարունակ փորձելով արդարութիւնը վերականգնել օրինական ճանապարհով՝ Հայաստանի դե-
կավարները բախւում էին աներեր ժայռին, բայց յուսահա-
տուելու իրաւունք չունէին¹:

«Էջմ.», 1946, Բ-Գ, էջ 80- Տիրան եպ. Ներսոյեանի դի-
մումը ԱՄՆ Նախագահ Թրումէնին. «Յանուն արդարու-
թեան պէտք է որ օտար տիրապետութեան տակ գտնուող
մեր պատմական հողերը ազատագրուին»: 1945 նոյեմբեր
27-ի գրութեամբ երեք մեծ տէրութիւնների դեկավարներին
Չորէքչեանը խնդրում է ճնշում գործադրել Թուրքիայի
վրայ՝ վերադարձնելու հայկական հողերը, «որպէսզի հա-
յութիւնը ամբողջանայ հաւաքուելով հայրենի երկրում եւ
ապահովութեան ու խաղաղութեան մէջ շարունակէ իր
ընդհատուած քաղաքակրթական աշխատանքը եւ ի յայտ
բերէ իր անուրանալի ստեղծագործական պոտենցիալը»²:

1945 թ. ապրիլի 5-ին Գէորգ սրբազանը դիմում է
Ստալինին՝ Ազգի եւ Եկեղեցու համար կենսական նշանա-
կութեան խնդիրներով: Աւելի փոքր հարցերով նա դիմում
էր տեղական իշխանութեան մարմիններին: Դիմումները ա-
ռաւելապէս լինում էին անձամբ իր անունից, երբեմն նաեւ
միջնորդաւորուած: Սրբազանը գրում էր, թէ նշուած միջո-
ցառումների իրագործումով կրարձրանար Սբ. Էջմիածնի

հեղինակութիւնը, որ իր հերթին նպաստաւոր կլինէր
Խորհրդային պետութեան համար:

1949 թ. դեկտեմբերի 2-ին լրացաւ Գէորգ Զ. Կաթողի-
կոսի ծննդեան 80-ամեակը, եւ Գերագոյն հոգեւոր խոր-
հուրդը որոշեց յաջորդ տարի պատշաճ կերպով նշել նրա
յորելեանը, ինչպէսեւ «եկեղեցական-վարչական, ազգային-
հասարակական, մանկավարժական-դաստիարակչական ու
երաժշտական բազմաբեղուն գործունէութեան» 60-ամեա-
կը՝ կազմակերպելով երկու կենտրոնական յանձնաժողով
Մայր Հայրենիքում եւ Սփիւռքում¹: Նախատեսւում է
հրատարակել Հայրապետի՝ ազգային-եկեղեցական բնոյթի
կոնդակների, յօդուածների ու քարոզների ժողովածուն:
Մեծ մասամբ սրանք ծրագրեր էին, որոնց սահմանուած չէր
իրականանալ: «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրականում ա-
սուած է. «Մայր Աթոռը, Գրիգոր Լուսաւորչից սկսած,
բազմաթիւ դահակալներ է ունեցել, որոնց մէջ եղել են
կազմակերպչական եւ տեսական մեծ պատրաստութիւն ու-
նեցող շատ հայրապետներ, սակայն եզակի են այն դահա-
կալները, որոնք հայ եկեղեցական տարեգրութեան մէջ դա-
գաթներն են կազմել. այդպիսի կաթողիկոսներից մէկն է
Գէորգ Զ. Կաթողիկոս Չորէքչեանը»²:

¹ Տե՛ս Կ. Խաչատրեան, Խորհրդային Հայաստանի դեկավարութեան քայլերը ԼՂԻՄ-ը
ՀԽՍՀ հետ վերամիաւորելու ուղղութեամբ (1945-1985 թթ.). «Լեռնային Ղարաբա-
ղի անցեալը, ներկան եւ ապագան», (միջազգային գիտաժողով), Երեւան, 2007, էջ
68:

² «Էջմիածին», 1945, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 10:

¹ Տե՛ս «Էջմիածին», 1950, Ա.-Բ., էջ 3-6:

² «Էջմիածին», 1950, Ա.-Բ., էջ 7:

ԳԷՈՐԳ Զ. ՉՈՐԷՔԶԵԱՆԸ ԵՒ
ԵԿԵՂԵՑԻ-ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
1918-1954 թթ.

Չորէքչեանը՝ Գէորգ Ե. Սուրէնեանց Հայրապետի ներկայացուցիչ: Յարաբերութիւններ համայնավար իշխանութիւնների հետ 1920-30-ական թուականներին: Եկեղեցու և եկեղեցականների հալածանքները: Խորէն Ա. Կաթողիկոսի առեղծուածային մահը: Ազգային-եկեղեցական ժողով. Գէորգ արքեպ. Չորէքչեանը՝ Հայրապետական տեղակալ: Բ. աշխարհամարտը: Հայ ժողովրդի նպաստը յաղթանակի ապահովման գործին: Ազգային կարևոր խնդիրների արծարծումն ու լուծումը (Մայր Աթոռի ամսագիրը, հայերէնի ուղղագրութեան, հայոց հոգերի, Սևանայ լճի, հայրենադարձութեան, աքսորականների վերադարձի, Արցախի խնդիրների արծարծումները):

Մեծ է Գէորգ Չորէքչեանի դերը պետութեան հետ Հայ Եկեղեցու յարաբերութիւնների կարգաւորման գործում: Այդպիսի գործունէութիւն նա ծաւալել է՝ սկսելով որպէս վարդապետ, այնուհետեւ լինելով եպիսկոպոս եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս: Ըստ էութեան կենսագրութեան կապակցութեամբ առիթներ եղան յարեանցի շօշափելու այստեղ առաջադրուող որոշ հարցեր: Փորձենք հայեացք նետել նշուած տասնամեակներին նրա կատարածի վրայ, անդրադառնալ դրանցից ամենակարևորներին: Նրա գործունէութիւնը վերաբերում է մի դարաշրջանի, որ ճակատագրական էր յատկապէս Հայ ժողովրդի համար: Առաջին

աշխարհամարտի արհաւիրքները, այնուհետեւ համայնավարական կամայականութիւնները ծայրայեղ ծանր վիճակի էին հանգեցրել Հայրենիքն ու Եկեղեցին: Ժամանակի խոչուտութի մէջ կողմնորոշուելու, հնարաւորին չափ սակաւ կորուստներով առաջ ընթանալու, Հայ Եկեղեցին աղէտալի վիճակից հանել կարողանալու համար գերազոյն լարում եւ հնարամտութիւն էր պահանջում: Եւ որ Մայր Աթոռն ու Եկեղեցին դիմացան անլուր հալածանքներին, նոյնիսկ նոր վերելքի ճանապարհ ընկան՝ անհաւատալի էր նոյնքան, որքան՝ ուրախառիթ:

* * *

Այստեղ մեզ հետաքրքրողը եկեղեցական իրաւունքի կարևոր խնդիրներից մէկն է և կարևոր նշանակութիւն ունի ժողովրդի կեանքում: Ինչպէս յաճախ նկատուել է անցեալ դարակէսին, Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան դիրքը հայրենի պետութեան հանդէպ Գէորգ Զ. Կաթողիկոսի օրօք եղել է օրինական, ուղիղ, ազնիւ՝ ըստ տէրունական պատգամի՝ «Տո՛ւք զկայսերն՝ կայսեր, և զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ» (Ղուկ. Ի. 25, Մատ. ԻԲ. 21, Մարկ. ԺԲ. 17):

1917 թ. փետրուարեան յեղափոխութիւնը նոր հեռանկար խոստացաւ Ռուսաստանեան կայսրութեան ժողովուրդներին. թուում էր՝ «յուսոյ դռներ» բացուեցին, եւ հեռու չէր քիչ թէ շատ ինքնօրէն ապրելու հնարաւորութիւնը:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե. Սուրէնեանցի ներկայացուցիչներ Մխիթար եպիսկոպոսը (Վիրահայոց թեմի առաջնորդ), Բագրատ եպիսկոպոսը (Շամախի թեմի առաջնորդ) եւ Ս. Էջմիածնի սինոդի անդամ Գէորգ վարդապետ Չորէքչեանը Անդրկովկասի յատուկ կոմիտէին յղած ուղերձով ուրախութեամբ էին նշում անձնական, հա-

սարակական, ազգային, կրօնական ազատութիւններ յաղթանակը՝ հաւատալով, որ այնուհետեւ Ռուսաստանի բոլոր քաղաքացիները «հաւասար կիլնեն օրէնքի առաջ եւ առանց արգելքների ու խոչընդոտների կարող են ձեռնամուխ լինել ազգային-մշակութային շինարարութեան»¹: Նրանք Պետական դումային, ժամանակաւոր կառավարութեանը եւ կոմիսարներին մաղթում էին լիակատար յաջողութիւն եւ պետական իմաստութիւն: Դժբախտաբար իշխանութիւնները հարկ եղած իմաստութիւնը չունեցան, եւ բոլշեւիկեան դաւաճանութեան հետեւանքով բանակը լքեց մարտադաշտը: Այդ դաւաճանութիւնից առաւելապէս տուժեց հայ ժողովուրդը:

1918 թ. մայիս 28-ի Հայաստանի անկախութեան հռչակումով Եկեղեցու եւ պետական իշխանութեան մարմինների նոր փոխարարներութիւնների անհրաժեշտութիւն ծագեց: Եւ արդէն յաջորդ օրը Վաղարշապատում գումարուեց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանական ընդհանուր ժողով՝ քննարկելու նոր իրադրութեան հետ առնչուող խնդիրներ, գիտակցելով իրենց պատասխանատուութիւնը ժողովրդի ու հայրենիքի համար ոչ դիւրին այդ շրջանում: Անհրաժեշտ էր ճշտել Եկեղեցու եւ իշխանութիւնների ապագայ յարաբերութիւնները: Այդ նպատակով շարադրուեց ժամանակաւոր մի դաշնագրի նախագիծ, որով Հայ Առաքելական Եկեղեցին հռչակում էր իշխանութիւնից անկախ²: Ըստ այդմ Մայր Աթոռը ազատ էր իր գործողութիւնների մէջ, կարող էր բանալ դպրոցներ, հասարակական-կրօնական հիմնարկութիւններ, ունենալ սեփական

«վարչական միլիցիական» կազմաւորում, ծաւալել միանգամայն անկախ հրատարակչական գործունէութիւն եւ այլն: Հանգամանք, որով Մեսրոպ արքեպ. Աշճեանի դիտարկմամբ՝ հայ պետական գործիչները «կը մշակէին Վատիկանի տիպի Սուրբ Էջմիածին մը՝ իր ազգային-միջազգային եւ յատկապէս հոգեւոր դիմագծի գեղեցկագոյն արժեւորումով»¹:

Անկախ Հայաստանի կայացմանը շատ հոգեւորականների հետ արժանի լուծայ ներդրեց Գէորգ եպիսկոպոս Չորէքեանը՝ նուիրուելով եկեղեցական կեանքը յուզող խնդիրների լուծման:

Սկզբունքը յստակ էր. ուղեցոյց ունենալ ժողովրդի կենսական շահերը:

Հասարակութեան մէջ կային ենթադրողներ, թէ Եկեղեցին ժողովրդի վրայ իր ներգործուն ոյժը կորցնելու վտանգ զգալով՝ թշնաբար կվերաբերուէր իշխանութիւններին: «Այսպէս մտածողները, նկատում էր Չորէքեանը, ծանօթ չեն Հայ Եկեղեցու անցեալին եւ գուցէ առաջնորդւում են ընդհանուր եկեղեցական ու քաղաքական պատմութեան օրինակով, երբ Եկեղեցին թողնելով իւր սեփական ուղին՝ հետամուտ եղաւ քաղաքական գօրեղ իշխանութեան եւ հասաւ իւր նպատակին. այսպէս էր Կաթողիկ Եկեղեցին Եւրոպայում» (Ե., 219): Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցին, ընդհակառակն, ինքնուրոյնութիւնը կորցրեց Պետրոս Առաջինի օրօք, գործիք դարձաւ պետութեան ձեռքին՝ դադարելով ծառայել իր կոչմանը. «Եւ ամեն ազատութեան ու յառաջագիմութեան արգելք հանդիսացաւ» (անդ.): Խոտելի համարելով այդ երկուսը՝ հեղինակն ուրախութեամբ ար-

¹ «Վաւերագրեր...», ԺԳ, Գեորգ Ե. Վշտալի Սուրենեանց Կաթողիկոս Ամենայն Յայոց (1847-1930), Եր., 2005, էջ 443: Այսուհետեւ՝ հատորը եւ էջը շարադրանքի հետ:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԱՍ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 851, ք. 2:

¹ «Վաւերագրեր...», Ե., Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը առաջին Հանրապետութեան տարիներին (1918-1920թթ.), Երեւան, 1999, էջ 4:

ձանագրել է, թէ Հայոց նորեկուկ պետականութիւնը ծնուած օրից «ընդունել է ժողովրդապետական ձեւ, որ մեր եկեղեցու վարչական ձեւի կրկնակն է եւ նրա ժողովրդական (դեմոկրատիք) հոգու արտայայտութիւնը» (Ե., 220):

Եկեղեցի-պետութիւն յարաբերութիւնները բարդացան խորհրդային իշխանութեան հաստատումով: «Աթէիզմի դարաշրջանում», երբ ամեն օրը իր հետ բերում էր նորանոր անարդարութիւններ, դժգոհութիւններ էին սերմանում: Պարտականութիւնների բերումով Գէորգ Սրբազանը յաճախակի է դիմել իշխանութիւններին ամեն տեսակ անօրինականութիւնների կապակցութեամբ: Բողոքներին պատասխանում էին մեծ մասամբ խուսանաւելով, ձգձգում, խորամանկում էին, եւ դժուար է այդ տարիների յարաբերութիւնները իրաւական համարել: Այնուամենայնիւ լռելն անհնար էր: Նկատի ունենալով ստեղծուած կացութիւնը՝ խորէն Ա. Կաթողիկոսը 1932 թ. Գէորգ արքեպիսկոպոսին նշանակում է Հայրապետական ներկայացուցիչ Վերահայոց թեմում՝ «առաջնորդական իրաւունքով», որպէսզի «թեմի շուրջը եղած թերութիւնները վերանան»:

Այս էր վիճակը, երբ Թիֆլիսից վերադարձաւ Գէորգ Սրբազանը, տեղեկացաւ խորէն Ա. Հայրապետի մահուան մասին: Թերեւս ազգային-եկեղեցական ժողով գումարելով եւ Կաթողիկոս ընտրելով հնարաւորութիւն ստեղծուէր յաղթահարել որոշ դժուարութիւններ: Բայց դա եւս չէր յաջողում:

Շուտով ծագեց մի նոր աղէտ՝ 1941 թուականի յունիսին աշխարհաւեր պատերազմը հասաւ ԽՍՀՄ սահմաններին. փոխուեց ամեն ինչ, այդ թւում՝ երկրի քաղաքական կլիման: Բ. աշխարհամարտի ժամանակ կաթողիկոսական տեղապահ Գէորգ արքեպիսկոպոսը «մնաց պատնէշի վրայ

եւ իր քաջ ու անվեհեր դիւանագիտութեամբ եւ փորձառութեամբ կրցաւ Մայր Աթոռի գոյութիւնը եւ ընդհանրական հայրապետութեան հեղինակութիւնը պահել յաջս խորհրդային Միութեան կառավարութեան եւ արտասահմանի հայութեան»¹:

* * *

Ջորէքչեան սրբազանը եռանդուն մասնակցութիւն բերեց ժողովրդին թշնամու դէմ համախմբելու, ընդհանուր յաղթանակը ապահովելու գործին, աւելի ուշ՝ նաեւ խաղաղութեան համար մղուող պայքարին: Այսպէս կոչուած՝ համամիութենական լայն գործունէութիւնը, սակայն, պատճառ չէր կարող լինել թէկուզ ժամանակաւորապէս աչքաթող անելու եկեղեցու մեծ ու փոքր հոգսերն ու նպատակները: Ընդհակառակն, վերջիններս էին խթանողը այդ կարգի գործունէութեան: 1943-ին արդէն օրախնդիր էր Մայր Աթոռի «Արարատ» ամսագրի վերաբացումը:

Դեռևս 1943-ին պատրաստուեց «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պաշտօնական օրգան «Արարատ» ամսագրի [վերաբացման] նախագիծ»²: Պարբերականը արտացոլելու էր Կաթողիկոսարանի՝ «որպէս հայութեան հոգևոր-մշակութային կենտրոնի» առօրեան, նպաստելու էր հայագիտութեան զարգացմանը, պատերազմական պայմաններում համախմբելու էր «ԽՍՀ Միութեանը համակրող սփիւռքահայ գաղութները», աջակցելու էր կառավարութեանը՝ բարձրացնելու հայրենասիրական ոգին, ընթերցողին ծանօթացնելու հայ մշակոյթի նուաճումներին: Որոշուած էր

¹ «Ազգապատում», էջ 171:

² «Վաւերագրեր...», 2, էջ 205-206:

ամսագիրը հրատարակել «նախկին վերտառութեամբ» («Արարատ»), չափիկին՝ Մայր տաճարը՝ Արարատի ֆոնին. լինելու էր պատկերազարդ, որակեալ թղթի վրայ, սկզբնապէս սահմանափակ տպաքանակով (300 օրինակ): Ըստ երեւոյթին ամսագիրն «Էջմիածին» անուանուեց քաղաքական նկատառումներից ելնելով, եւ անշուշտ իշխանութիւնների պահանջով:

Հանդէսի խնդիրն էր՝ Հայրապետի կենդանի խօսքը հասցնել ընթերցողին, հոգեւոր սնունդ մատակարարել հայ հաւատացեալին, կապ պահպանել Մայր Աթոռի և թեմերի միջև, «զարգացնել և խորացնել Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցու աստուածաբանական եկեղեցական գիտութիւնը», արձագանքել Հայ եկեղեցին յուզող միջազգային անցուղարձերին, «ոսկեղէն կամուրջ հանդիսանալ Սփիւռքի և Մայր Հայրենիքի հայութեան միջև»¹:

Ըստ ներկայացուող ծրագրի՝ ամսագիրն ունենալու էր «պաշտօնական և կրօնաէթիկական» բաժիններ, լայնօրէն ներկայացնելու էր հայագիտութեան ամեն տեսակ խնդիրներ, հրապարակելու էր պատմամշակութային կարեւոր վաւերագրեր, մատենագրական բնագրեր, բանասիրական ճշգրտումներ, մատենագիտական հաղորդումներ, ընդարձակ տեղեկութիւններ, «Հայ եկեղեցու ներկայ գործունէութեան, ՀԽՍՀ գիտական, գրական-մշակութային անցուղարձի, քրիստոնեայ եկեղեցիների, ինչպէսև ոչ քրիստոնեայ հաւատքների մասին»²:

Ամսագրին յատկապէս կարեւոր դեր էր վերապահուած իր գոյութեան առաջին տասնամեակին: Նրա գործունէութեան գլխաւոր ուղղութիւններից էր տնտեսական-արդիւ-

նաբերական, մշակութային, կրթական... բնագաւառներում հայրենիքի ձեռք բերած նուաճումների, սփիւռքահայ հաստատութիւնների հետ յարաբերութիւնների, ընթացիկ քաղաքական կեանքի կենսական խնդիրների, մասնաւորաբար խաղաղութեան համար պայքարի լուսաբանումը: Լոյս տեսաւ «Էջմիածին» ամսագրի անդրանիկ համարը (1944): Հանդէսի յայտնութիւնը ակնառու երևոյթ էր ոչ միայն Հայաստանի, այլև ԽՍՀՄ ժողովուրդների կեանքում, իբրև նորութիւն, իբրև կրօնական հաստատութեան հրատարակութիւն: Դա ոգևորութեամբ ընդունուեց սփիւռքում: Ամերիկահայոց առաջնորդարանի «Հայաստանեայց եկեղեցի» պարբերականը 1944-ի յուլիսին (թ. 9), «ցնծութեամբ ողջունելով» հանդէսի «աւետաւոր ծնունդը»՝ նկատում է. «Խորհրդային իշխանութեան Հայաստանի մէջ հաստատութեան էի վեր, եթէ չենք սխալիր, Մայր Աթոռոյ նախաձեռնութեամբ լոյս տեսնող տարեկան օրացոյցներէն եւ կոնդակներէն զատ, առաջին պաշտօնական հրատարակութիւնն է Էջմիածինը»³: Հարկաւ, դա կաթողիկոսական տեղակալի մեծագոյն ձեռքբերումներից էր:

Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի պաշտօնական ամսագրի համարներից մէկում, Ազգընտիր տեղակալը հանդէս եկաւ «Հայրենական պատերազմը եւ հայ ժողովուրդը» յօդուածով, ուր գրում էր. «Պարծանքով պիտի շեշտեմ, որ հայ գիւնուորը պատուով կատարեց հայրենի ժողովրդի սրբազան պատգամը: Իր անձնուէր հերոսութեամբ Հայրենական պատերազմում հայ մարտիկը հայ ժողովրդի մարտական ոգունոր ու փայլուն օրինակներ հանդէս բերեց եւ յաղթանակի փառքով պսակեց հարազատ ժողովրդին եւ իրեն: Անձնու-

¹ «Երջանկայիշատակ...», էջ 98:

² «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 205-206:

³ «Էջմիածին», 1944, ք. Է.-Ը.-Թ., էջ 43:

րացութեան եւ ջերմ հայրենասիրութեան վեհ զգացմունքներով տոգորուած բազմաթիւ հայ հերոսներ ու գեներալներ դարձան աշխարհի սեփականութիւն, իսկ նրանց անունները զարդարեցին պատմութեան էջերը»¹։ Նոյն համարում գետեղուած էր «Սասունցի Դաւիթ» շարասեան նուիրատուութիւնների հաշուետուութիւնը։ Խորհրդային մամուլի արձագանքը չուշացաւ։ Ամսագրի նոյն համարի էջ 12-13 գետեղուած է «Սովետական մամուլը արձանագրում է արտասահմանի հայութեան խանդավառ մասնակցութիւնը Հայրենական պատերազմին» հաղորդագրութիւնը «Պրաւդա» թերթից, ուր իմիջիայլոց հաղորդուում է, որ 1944 թ. փետրուարի 29-ին «Հանդիսաւոր պայմաններում № տանկային գուարդիական զօրամասին յանձնուեց Սասունցի Դաւիթ անուան տանկային շարասիւնը», եւ «շարասեան հզօր տանկերը այժմ ...յաղթականօրէն շարժուում են դէպի արեւմուտք»²։

Հանդէսի յաջորդ՝ Դ-Ե միացեալ համարում տպագրուած ռուս զօրահրամանատարի հաղորդագրութիւնն ասում է. «Մեր զօրամասը գարնանային դժուարին ուղեփակոցի պայմաններում 10 օրուայ ընթացքում մարտերով անցել է մօտ 200 կիլոմէտր, ազատագրելով հարիւրաւոր բնակավայրեր, ֆաշիստական ստրկութիւնից փրկելով հազարաւոր սովետական մարդկանց»³։ Այնուհետեւ յայտնում է, որ «տասն օրուայ ընթացքում «Սասունցի Դաւիթ» տանկերը ոչնչացրել են 16 տանկ եւ ինքնազնաց հրանօթ, զանազան տրամաչափի 20 հրանօթ, 60 գնդացիր, 210 ակտոմեքենայ զօրքերով եւ բեռներով, ոչնչացրել են գերմա-

նական աւելի քան 2.700 զինուոր ու սպայ», իսկ աւելի քան 40 մարտիկ ու սպայ պարգեւատրուել են Խորհրդային Միութեան շքանշաններով ու մէդալներով¹։

Ամսագիրն իր ընթերցողների ոգին բարձր պահելու միտումով տեղեկութիւններ է հաղորդում մարտական յաջողութիւնների, «Գեներալ Բաղրամեան» տանկային շարասեան գործողութիւնների մասին եւ այլն։ Այս կարգի նիւթերի կողքին խմբագրութիւնը գետեղում էր պատմական-մշակութային խնդիրներ լուսաբանող յօդուածներ, տպագրում էր նիւթեր անցեալի հերոսական էջերից, ծանօթութիւն տալիս հոգեւոր ու մշակութային ականաւոր գործիչների, միջնադարեան մշակութային արժէքների մասին։ Յօդուածներով հանդէս էին գալիս Ա. Իսահակեանը, Գ. Լեւոնեանը, Հր. Աճառեանը եւ այլ նշանաւոր գործիչներ։ Նոյն նպատակով շարունակաբար տպագրուել է Վ. Բոյսեանի «Հայրենասիրութիւնը Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձտեանի երկերում» ծաւալուն ուսումնասիրութիւնը՝ բնաբան ունենալով Սրվանձտեանի հետեւեալ խօսքը. «Հայրենասիրութիւն մի անկշիռ եւ գերյարգոյ առաքինութիւն է եւ իսկական բարեաց բուն արմատ»։

1944 թ. յուլիս-օգոստոսեան համարի առաջնորդողը գրել է Չորէքեանն ինքը, ուր արծարծում է Հայրենադարձութեան անհրաժեշտութեան գաղափարը։ Դա ըստ էութեան արձակ բանաստեղծութիւն է, Հայրենիք բառի հարակրկնութեամբ, որ նաեւ յօդուածի վերնագիրն է։ «Հայրենիք։ Ի՞նչ խոր ազդեցութիւն ունեն դու զգայուն սրտերի վրայ։ Այո, դու բնութեամբ հարուստ ես, գրաւիչ եւ գեղեցիկ, եւ եթէ օտար մի երկիր լինէր՝ անգամ աւելի գրաւիչ,

¹ «Էջմիածին», 1944, ք. Բ.-Գ., էջ 3-4։

² «Էջմիածին», էջ 13։

³ «Էջմիածին», 1944, Գ.-Ե., էջ 13։

¹ Աճ, էջ 13-14։

հիւրընկալ, այն ժամանակ էլ քեզ փոխարինող չէր լինի մեզ համար, որովհետեւ հայրենի կարօտը ներքին զգացմունքով եւ անքակտելի կապերով կապում է մեր սրտերը քեզ հետ եւ ստիպում մեզ ձգել ամեն ինչ օտարութեան մէջ եւ դառնալ հայրենի երկիր»¹: Իսկ ամեն մի հայրենասէր պարտաւոր է «Ձջլատել Հարենիքի եւ Սբ. Էջմիածնի ոյժն ու հեղինակութիւնը, սառնութիւն չձգել նրանց դէմ եւ չմոլորեցնել ժողովրդին»²:

1948 թ. Ա.-Բ. միացեալ համարի «Հայրենադարձութեան ուղիով» խորագիրն ազդարարում էր. «Հայերի ժամանումը Ֆրանսիայից» եւ «Մի խումբ հայերի վերադարձը Չինաստանից»³:

Ամսագրի առաջին համարը բացւում էր Գէորգ արքեպիսկոպոսի առաջնորդող յօդուածով, ուր բացատրութիւն են ստանում գլխաւորապէս երկու հարց. Հայաստանեայց Եկեղեցու պարտքը ժողովրդի հանդէպ եւ նորաբաց հանդէսի նպատակները: «Հայրապետական ամսագիրը հանդիսանում է այն միջոցը, ասւում էր առաջնորդող յօդուածում, որ պէտք է համախմբի Սփիւռքի բոլոր հայերին իրենց սրբազան Հայրենիքի շուրջը, Մայր Աթոռի շուրջը: Հայութեանն ուղղուած մեր կոչի մէջ ասել ենք, որ «Հայր բացի Հայաստանից չունի այլ հայրենիք: Հայր Հայաստանից դուրս չունի այլ հաստատուն կռուան, բայց եթէ Մայր Հայրենիքը, Հայ Եկեղեցին եւ նրան գլխաւորող Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնը՝ Սուրբ Էջմիածնի Հայրապետական Աթոռով»: Այս պատգամով հրապարակ է գալիս Հայրապետական ամսագիրը, «նոյն այդ պատգամով նա կը

շարունակի իր գոյութիւնը եւ հետազայում: Պատգամ, որ այսօր եւս յոյժի է»: Հայ Եկեղեցու պատմաբանը նկատի ունենալով Չորէքչեանի խմբագրականը՝ իրաւամբ նկատում էր. «Իր առաջին խօսքերուն մէջ կասկած չկայ որ Գէորգ արքեպիսկոպոս իրաւամբ գովքը պիտի հիւսէր Խորհրդային իշխանութեանց հովանաւոր ուժին, կրկնելով լիաբերան, որ «Հայր, բացի Սովետական Հայաստանից, չունի ա՛յլ հայրենիք», եւ թէ անկէ դուրս միակ կռուանը «Հայ Եկեղեցին է եւ նրան գլխաւորող Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնը»¹:

1950 թ. տպագրուեց Բուխարեստից մի նամակ, որի հեղինակը նկատելով, թէ սերունդներն անտեղեակ են Մայր Աթոռի պատմական դերին, առաջարկում-խնդրում է. «Թող ներուի ինձ Ձեր պատուարժան խմբագրութենէն խնդրել, եթէ կարելիութիւն եւ յարմարութիւն կը նկատուի, Մայր Աթոռին հաստատութեան սկզբէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը, Հայրապետական Աթոռին հաստատման շարժառիթներուն, Ամենայն Հայոց Սրբազան կաթողիկոսներուն յաջորդաբար կենսագրութեան եւ գործունէութեան գիծերը, եւ, վերջապէս, Մայր Աթոռին կրօնական օգտաշատ գործունէութեան ըստ կարելւոյն մանրամասնօրէն պատմական ուսումնասիրութեան ձեռնարկել եւ ամսագրին էջերուն մէջ յաջորդաբար լոյս ընծայել»²: Ի պատասխան այս խնդրանքի խմբագրութիւնը յայտնում է, որ նախատեսւում է այդպիսի յօդուածներ տպագրել հանդէսում, յիշեցնելով նաեւ նիւթական դժուարութիւնների մասին, որից ելնելու համար անհրաժեշտ է, որ «թեմերը աշխատանք տանէին ամսագրի նիւթական կողմը ապահովելու ուղղու-

¹ «Էջմիածին», 1944, Է.-Ը.-Թ., էջ 3:

² «Էջմիածին», 1944, Է.-Ը.-Թ., էջ 4:

³ էջ 45:

¹ «Ազգապատում», էջ 230:

² «Էջմիածին», 1950, յուլիս-օգոստոս, էջ 80:

Թեամբ, որպէսզի հնարաւոր լինէր «էջմիածինը» հրատարակել պարբերաբար՝ իւրաքանչիւր ամիս»¹:

Դեռեւս 1944 թ. որոշ համարների վերջում խմբագրութիւնը աշխատակիցների առաւել լայն եւ գործունեայ մասնակցութիւն ապահովելու նպատակով ազգընտիր տեղակալի թելադրանքով տպագրում էր յայտարարութիւն. «Խմբագրութիւնը ընդունում է յօդուածներ թէ՛ Սովետական Միութիւնից, թէ՛ արտասահմանից»²:

Սա ամսագրի միւս լուրջ դժուարութիւնն էր. հայրենիքում սահմանափակ ոլորտի մարդկանց էր միայն թոյլատրւում աշխատակցել հանդէսին: Մասնաւորապէս իշխող կուսակցութեան անդամները զրկուած էին այդ իրաւունքից: Հանդէսին աշխատակցելու իրաւունք չունէին նաեւ պետական մրցանակներ ու բարձր պարգևներ ունեցողները (նոյնն էր և ճեմարանի պարագան):

Յայտնի է, որ ակադ. Ստ Մալխասեանցը երկար ժամանակ եղել է Վիրահայոց թեմական խորհրդի գործօն անդամ: Երեւան տեղափոխուելուց յետոյ նա սերտօրէն կապւում է Մայր Աթոռի հետ: Բայց իշխանութիւնները նրան նոյնպէս թոյլ չէին տալիս աշխատակցելու ամսագրին: 1951 թ. մարտի գաղտնի մի գրութեամբ հանդէսի խմբագիր Աշոտ Աբրահամեանը դիմել է պատկան մարմնին, որով իր դժգոհութիւնն է յայտնում. «Կաթողիկոսի հրահանգով խմբագրութիւնը ամսագրում զետեղելու էր Գերագոյն հոգեւոր խորհրդի նախկին անդամ, յանգուցեալ ակադեմիկոս Մալխասեանի յօդուածը, բայց յօդուածն արգելուեց, պատճառաբանելով թէ հեղինակը Ստալինեան մրցանակի դափնեկիր է»³:

Ժամանակակիցների վկայութեամբ ծերունագարդ Հայրապետը գրեթէ միշտ ինքն էր գրում «էջմիածին» հանդէսի առաջնորդող յօդուածները, կարեւոր նամակները անձամբ էր մեքենագրում կամ թելագրում¹: 1952 թ. մարտեան համարի խմբագրականի մէջ կարգում ենք. «Մայր Աթոռի ցանկութիւնն է, որ Սփիւռքի մեր Հայոց Եկեղեցին վառ պահի մեր հաւատացեալ ժողովրդի հայրենասիրական նուիրական վառ զգացմունքները, նրանց բարոյական բարձր նկարագիրը, նրանց հաւատքը եւ հայ լեզուն»: Այնուհետեւ յաջորդում է պատգամը, որ նոյն խմբագրականի վերնագրի կրկնութիւնն է. «Պիտի միշտ յիշել, որ հայրենասիրութիւնը Հայոց Ս. Եկեղեցու կարեւոր յատկանիշն է»:

Հայրենասիրական կրակը ամերիկահայութեան մէջ վառ պահելու նպատակով Հարաւային Ամերիկայի հայրապետական պատուիրակ է նշանակւում Տ. Սիոն արքեպիսկոպոսը: Այդ առթիւ գրած կոնդակում Կաթողիկոսը պատգամում էր. «Իմ սիրելի հայ ժողովուրդ, իւրաքանչիւր անհատ ձգտում է առողջ եւ երկար ապրելու. ազգերն եւս ձգտում են նոյն նպատակին, որին հասնելու համար անհրաժեշտ է, որ ազգի հատուածները կենտրոնացած լինեն հայրենի երկրում, որպէսզի ազգը Ֆիզիկապէս զօրաւոր, տնտեսապէս ապահով, կուլտուրապէս զարգացած լինի, եւ մտքի ու զգացմունքի միութիւն ունենայ: Մենք մի ցանկութիւն ունենք. ներքին եւ արտաքին հայրենադարձի շնորհիւ Հայրենի երկրում տեսնելու հայ ժողովրդին կենտրոնացած եւ ազգ դարձած»²: Հաւատարիմ հիմնական այս ուղղութեանը՝ ամսագիրը հետեւողականօրէն տպագրում

¹ Անդ:

² Տես, օրինակ, 1944, ք. Բ.-Գ., Դ.-Ե, եւն:

³ Տես ՀՀ ԱԱ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 53, ք. 1-4:

¹ Տես օրինակ, Տիրայր արքեպ. Մարտիկեան, Կեանք մը Խաչի Աշունին տակ, Եր., 2007, էջ 44:

² «էջմիածին», 1952, մարտ, էջ 9:

էր այնպիսի նիւթեր, որոնք միտուած էին հաւատ ներշնչելու, «վառ պահելու» արտերկրում բնակուող հայութեան սէրը Հայրենիքի, Հայ Եկեղեցու, մայրենի լեզուի նկատմամբ: Նոյն այդ նպատակով, օրինակ, 1952-ի մայիսեան համարում (էջ 45-48) գետեղուած է տեղեկատուութիւն. «Ստալինեան մրցանակի լաուրեատները» վերնագրով, ուր ներկայացուած են գիտութեան ու մշակոյթի ամենատարբեր բնագաւառներում 26 հայորդիների ձեռք բերած յաջողութիւնները: Հանդէսը գոյութեան առաջին տասնամեակին արժանապատուութեամբ կատարեց իր առջև դրուած խնդիրները և յաջորդներին փոխանցեց Հայոց Առաքելական Եկեղեցուն և ընդհանրապէս հայ մշակոյթին նուիրումով ծառայելու իր աւանդոյթը:

* * *

Ստալինը Չորէքչեանին ընդունեց 1945 թ. ապրիլ 19-ին: Դա նշանակում էր, որ Հայ Եկեղեցու աջակցութեան կարիքն զգում էին: Այս բանը լաւ էր հասկանում Չորէքչեանը: Նրան առաջարկում էր ներկայացնել մի գրութիւն՝ Հայ Եկեղեցու անմիջական կարիքները ապահովելու ծրագրով:

Պատրաստուած գրութիւնը 11 կէտից էր բաղկացած եւ շօշափում էր այդ օրերին Հայոց Եկեղեցին յուզող հիմնական հարցերը: Հիմնաւորելով Մայր Աթոռի յեղինակութեան վերականգնման անհրաժեշտութիւնը՝ Չորէքչեանը յուշում էր, թէ Եկեղեցու իրաւունքների վերականգնումը հնարաւոր կլինէր, եթէ ընտրուելիք Կաթողիկոսին ընձեռուէին որոշ իրաւունքներ ու արտօնութիւններ, որպէսզի վերաբացուէր հոգեւոր ճեմարանը, ճեմարանին վերադար-

ձուէր նրա գրադարանը, Էջմիածինը նախկինի նման ունենար իր տպարանը, շարունակուէր օրացոյցների տպագրութիւնը, «Էջմիածին» հանդէսը իրաւունք ունենար տպագրելու հայագիտական յօդուածներ, ինչպէս դարասկզբին անում էր «Արարատ» ամսագիրը, Էջմիածինն վերադարձուէին նախկին կալուածները կամ գոնէ փոքր-ինչ ընդլայնուէր տարածքը, վերադարձուէին Հռիփսիմէի, Գայիանէի, Գեղարդայ վանքերը, Խորվիրապը, Թոյլ տրուէր վերստին կառուցել Զուարթնոց տաճարը (ըստ Թորոս Թորամանեանի յատակագծի), արտասահմանի հայ հոգեւորականներին թոյլատրուէր գալ Էջմիածին՝ ձեռնադրութեան, միւռնօրհնութեան կապակցութեամբ թոյլ տրուէր 1946-ին հրաւիրել եպիսկոպոսների ու թեմակալների, ուխտաւորների, արտօնուէր Պետրեանկի երեւանեան մասնաճիւղում բանալ «Էջմիածնի յատուկ օտարերկրեայ վալիւտային հաշիւ», եւ այնտեղ կենտրոնացուէին սուրբ Էջմիածնի անուամբ արտասահմանեան թեմերից ստացուող դրամական միջոցները, իրաւունք տրուէր Կաթողիկոսին դրամական փոխանցումներ անելու արտասահման եւ այլն: Այս ծրագրով Չորէքչեան սրբազանը փաստօրէն հետեւողականօրէն աշխատում էր վերականգնել Գէորգ Դ Քէրէստէճեան Հայրապետի օրօք եղած պայմանները, որ նահանջ էին ապրել մոլեռանդ անաստուածութեան առաջին տարիներին:

Առաջարկուող միջոցառումները Չորէքչեանի համոզմամբ մեծապէս նպաստելու էին Մայր Աթոռի հեղինակութեան վերականգնմանը: 1945-ի ապրիլ 19-ին Ստալինն ընդունեց ազգընտիր տեղակալին եւ նրան ընձեռեց հնարաւորութիւն՝ Ս. Էջմիածնի վերականգնման աշխատանքների համար: Ընդունուեցին բոլոր առաջարկութիւնները, մերժուեց միայն կալուածների վերադարձման խնդիրը: Շուրջ

մէկամսեայ ներկայութիւնը Մոսկուայում սպասուածից աւելի արդիւնաւէտ էր: Կառավարութեան նախագահը մակագրեց «Համաձայն եմ: ԽՍՀ Միութեան ժողովրդական կոմիսարների Խորհրդի նախագահ՝ Իոսիֆ Ստալին» (Ձ., 258):

Երկրորդ աշխարհամարտի աւարտից անմիջապէս առաջ, երբ իր հեղինակութիւնը բաւական բարձր էր իշխանութեան աչքին, Հայրապետական տեղակալ Գէորգ Չորէքեանը կշռելով հանգամանքները՝ մտածեց, թերեւս պատեհ էր ժամանակը՝ իշխանութիւնների առջև բարձրացնելու ազգը յուզող հերթական խնդիրները: Իսկ Չորէքեանի ու նրա շրջապատի համոզումով այդպիսին էր նաեւ միասնական ուղղագրութեան հարցը: Եւ նա գրում է երկրի ամենաազդեցիկ ղեկավարներից մէկին. «Հեռու չէ օրը, երբ հերոսական Կարմիր բանակը եւ մեր դաշնակիցների քաջարի զօրքերը» կյաղթեն «կատաղի վիշապին», մարդկութիւնը «ազատ շունչ կքաշի: Եւ թափ կառնեն վերքերն ապաքինելու, աւերակները վերաշինելու, յանուն ազատ կեանքի եւ բոլոր ժողովուրդների համագործակցութեան՝ նոր կարգեր ստեղծելու աշխատանքները»¹: Այդ երջանիկ ժամանակը յուշում է, որ «մենք եւս հոգ տանենք մեր բազում կարիքներին, թէկուզ այն չափով, որքան դա հնարաւոր է եւ որքան կախուած է մեզնից»: Նա այնուհետեւ գրում է. «Այս տեսակէտից մեզ համար առաջնահերթ, կարեւորագոյն հերթական խնդիրը մեր ուղղագրութեան վերականգնումն է»²:

¹ «Գրական թերթ», 1998, ք. 9:

² Անդ: Մի փոքր ներքեւում մաշեաւում էր, որ մեր լեզուի տերը լինելով՝ մենք իրաւասու ենք լուծելու մեր ազգային լեզուին վերաբերող հարցերը, գոյցել ակնարկելով, թէ Մոսկուան անտեղի է տնօրինում այդ կարգի խնդիրները:

Ինչի մասին է խօսքը:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապէս յետոյ իշխանութիւնները ձեռնամուխ եղան «ուղղագրական բարեփոխումների», որի մակերեսին «Համատարած գրագիտութեան պատրուակով, սակայն խորքում խորհրդային բոլոր ազգերին ու ազգութիւններին ռուսական այբուբենին փոխադրելն էր, որ իբր պիտի նպաստէր լեզուների ու ժողովուրդների միաձուլմանը: Ժողովուրդը, մասնաւորապէս մտաւորականութիւնը, դժգոհութեամբ ընդունեց այդ նորոյթը: Դրա կասկածելի լինելը նկատում էին նաեւ օտարազգի հայազէտները: Այս կամ այն կերպ իրենց վերաբերմունքն արտայայտեցին հայրենի բոլոր ականաւոր հայագէտները:

Իրաւամբ նկատուել է, թէ Ստալինի (իմա՝ համայնավար կուսակցութեան) «ծրագիրն էր ջլատել ազգայնական ոգին իրեն ենթակայ հանրապետութիւններէն ներս»¹: Այդ պարագան յատկապէս նկատելի էր ազգային ամենակենսական խնդիրների առնչութեամբ, ըստ այդմ առաջնահերթ էր համարւում կրթութեան ու գրականութեան ռուսականացումը, մի քաղաքականութիւն, որ ժառանգութիւն էր մնացել նախորդ իշխանութիւններից: 1920-ականների սկզբին նախաձեռնուեց համայնավար կնիքի տակ հեծող բոլոր ազգերի ու ազգութիւնների համար «նոր այբուբեններ» հաստատելու ուժեղ շարժում: Պարտադիր տուրք տալով այդ նախաձեռնութեանը՝ Հայաստանի նորածին խորհրդային հանրապետութեան «լուսաւորութեան ժողովուրդ» Պ. Մակինցեանը, չարաշահելով «նախագծի» հեղինակ Մանուկ Աբեղեանի վարկը, կամայական վճռով արմատա-

¹ Տ. Զաւեն աւ. քիյ. Արզումանեան, Ազգապատում, հատ. Դ, գիրք Բ, Նիւ Եօրք, 1997, էջ 228:

կան բեկում մոծեց Հայոց լեզուի ուղղագրութեան մէջ, այնքան, որ տասնամեակներ շարունակ երբեմն խուլ դժգոհութեամբ, երբեմն հրապարակային ելոյթներով, բայց անընդմէջ Հայ մտաւորականութիւնը առարկել է, բողոքարկել¹:

Բռնութեամբ մոծուած փոփոխութիւնները անընդունելի էին ոչ միայն Հայրենիքում բնակուող մտաւորականների, սփիւռքի, այլեւ օտար Հայագէտների համար:

Արտաշէս Աբեղեանը յիշեցնելով Մարքուարտի՝ մաշտոցեան այբուբենին տուած բարձր գնահատականը՝ գրում էր. «Բայց տեսէ՛ք, որ մեզնում դեռ այսօր էլ չեն պակասում յորդորներ՝ կամովին մեզ վրայ առնելու լատին գրերի լուծը և անէծքը. մի անէծք, որ մինչև օրս էլ ծանրացած է արեւմտեան գրեթէ բոլոր լեզուների վրայ»²:

1936-ին Ստեփանոս Մալխասեանի «Հայերէն բացատրական բառարանի» հրատարակութեան խոչընդոտ էր ուղղագրութեան հարցը. հեղինակը եւ մտաւորականները կարծում էին, որ հիրքը պէտք է հրատարակել դասական ուղղագրութեամբ: Երկու անգամ Երևանում («տրամվայում և փողոցում») Չորէքչեան սրբազանը հանդիպել է Մ. Աբեղեանին: «Իմիջիայլոց,՝ գրում էր նա Մալխասեանին, խօսք եղաւ նաև Ձեր բառարանի ուղղագրութեան մասին. իմ մեղադրանքի հանդէպ յայտարարեց, որ ինքը կողմնակից է եղել հին ուղղագրութեամբ տպագրելու տեսակէտին»³:

Հայրենի գիտնականները, գրողները, արուեստագէտները, հոգեւորականները շարունակում էին իրենց աշխատութիւններն ու նամակները գրել ականդական ուղղագրութեամբ՝ գիտակցելով, անշուշտ, այդ քայլի վտանգաւորութիւնը:

Ենթադրելի է, որ Մոսկուա դիմելուց առաջ նոյն մտահոգութեամբ Չորէքչեանը խորհրդակցել էր հանրապետութեան ղեկավարների (առաջին հերթին Հայաստանի համայնավար կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի առաջին քարտուղար Գրիգոր Յարութիւնեանի) հետ, խորապէս գիտակցելով, որ ազգային որեւէ խնդիր դուրս է վերջիններիս իրաւասութիւնից: Աւելին, թերեւս այդ հարցերը բարձրացնելու իրաւունք կուսակցական ղեկավարութիւնը չունէր¹: Հաւանաբար տեղակալ Սրբազանի վիճակը նախընտրելի էր... Իսկ ի տարբերութիւն կուսակցական ղեկավարների, Չորէքչեանը շրջապատուած էր ականաւոր մտաւորականներով (Ա. Իսահակեան, Դ. Դեմիրճեան, Յ. Կոջոյեան, Մ. Սարեան, Ստ. Մալխասեան, Ե. Շահազիզ, Գր. Չուբարեան...):

20-ական թուականների սկզբից, չհաշտուելով բռնի փոփոխութիւնների հանգամանքին, մտաւորականութիւնը շարունակում էր բողոքել, եւ 1940 թ. իշխանութիւնները, տեսնելով, որ այդ քայլը չարդարացրեց սպասելիքները, «փոխզիջումի» դիմեցին, կատարեցին «մասնակի բարեփոխումներ»: Որոշեցին ինչ-ինչ զիջումներ անել ուղղագրութեան հարցում, բայց ռուսականացման շեշտը տեղափոխել բառապաշարի ոլորտ: Դա, ինչ խօսք, աւելի գործօն քայլ

¹ Յիշենք, որ դա համամիութենական «շարժում» էր, դժգոհութիւն արտայայտում էին նաեւ միւս ժողովուրդներից շատերի մտաւորականները իրենց ուղղագրութեան կապակցութեամբ: Եւ «հաղորդակից անօթներում» ծնունդ առաւ ուղղագրութիւն-խեղագրութիւն (правописание-кривописание) բառախաղը:

² Արտ. Աբեղեան, Դայագետ Մարքուարտ. «Յայրենիք», 1927, ք. 7, էջ 50:

³ «Էջմիածին», 2000, Գ., էջ 122:

¹ Ինչպէս տեսանք, Գ. Յարութիւնեանը Վաղարշապատի շրջանային կոմիտէի քարտուղարին խոստովանել է, թէ նոյնիսկ չի կարող վստահութիւն ունենալ, որ «վաղը» կմնայ իր պաշտօնին:

էր, առաւել վտանգաւոր հետեւանքներով: Պարտադրուած էր նաև ատենախօսութիւններ գրել եւ ցոյց տալ ռուսերէնի դերը ազգային լեզուների բառապաշարի զարգացման գործում:

«Մասնակի բարեփոխման» այդ որոշումը խորագրուած էր այսպէս. «Հայոց այբուբենի եւ գրութեան մէջ է եւ օ տառերը վերականգնելու եւ միջազգային դարձած մի շարք տերմիններ հայոց լեզուում արմատացնելու մասին»: Սակայն իշխող կուսակցութեան պաշտօնաթերթը ստիպուած էր խոստովանել. «է եւ օ տառերի վերականգնումը մեր այբուբենում ուղղում է մի սխալ, որը կատարուել է 18 տարի առաջ, եւ որը ոչ մի օգուտ չի տուել»¹:

Միաժամանակ սահմանուեցին «Հայոց լեզուում գիտական եւ գիտատեխնիկական տերմիններ կազմելու սկզբունքներն ու նորմաները»², որի նպատակն էր «խստիւ պայքարել ազգային ձեւերը ֆետիշացնելու փորձերի դէմ»: Գործածութիւնից հանուեցին կուսակցութիւն, հանրապետութիւն, վարչապետ, խորհուրդ, տնօրէն (բազմաթիւ բառեր), փոխարինուելով պարտիա, ռեսպուբլիկա, մինիստրների խորհրդի նախագահ, սովետ, դիրեկտոր: Աւելին, ծապոնիան պէտք էր գրել ռուսերէնի նման՝ Եապոնիա, Ծաւան՝ Եաւա և այլն: Հայաստանի լուսժողովոմատի համապատասխան օղակը չէր թաքցնում, որ այս պահանջների «եւրակէտ է հանդիսանում» համամիութենական համայնաՎար կուսակցութեան («ՀամԿ(բ)») «ազգային քաղաքականութիւնը»:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1940, ք. 200: Դեռեւս 1925 թ. մայիսի 3-ին, Աթենքի «Նոր օր» թերթը գրել էր ճիշտ նոյնը. «Թէեւ մինչև այսօր նոր ուղղագրութիւնը կիրարկելի է, բայց իրմէ սպասուած արդիւնքները չէ տուած»:

² «Խորհրդային Հայաստան», 1940, ք. 200:

Ուղղագրութեան այս մասնակի բարեփոխումը չէր կարող գոհացնել եւ չգոհացրեց մտաւորականութեանը: «1922 թուականի ուղղագրական ռէֆորմի սխալները մասամբ ուղղուեցին... 1940 թուականի օգոստոսի 15-ին... Ցաւօք այս ռէֆորմը մասնակի էր»¹, գրում է ուսումնասիրողը, անշուշտ, արտայայտելով ընդհանուրի կարծիքը: Սակայն յարընթացը դադարեց աշխարհամարտի պատճառով, եւ, բնականաբար, վերարծարծուեց, երբ նշմարուած էր դրա բարեյաջող աւարտը: Առարկութիւններն ու պահանջները հնչում էին բոլոր ատեաններում, տպագրուում էին գիտական մամուլում: Տարբեր ատեաններ յղում էին առաջարկութիւններ, բայց ըստ երեւոյթին գլխաւոր դերը վերապահուած էր Գէորգ Չորէքչեանին, որ շրջապատուած էր ականաւոր մտաւորականներով ու գրողներով, հաւանաբար Մալխասեանցի եւ այլոց եռանդուն յորդորանքով, նոյնպէս բարձրացրեց ձայնը, իրաւացիօրէն հարցը համարելով համազգային կարեւորագոյն խնդիրներից մէկը: Եւ քանի որ հայրենի ուղղագրութիւնը հանրապետական դեկավարների իրաւասութիւնից վեր էր, նա պիտի դիմէր Խորհրդային Միութեան կենտրոնական իշխանութիւններին:

Եւ 1945 թ. ապրիլին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական ազգրնտիր տեղակալ Չորէքչեանը նամակով դիմում է այդ օրերին Խորհրդային Միութեան երկրորդ ազգեցիկ դէմքին՝ Բէրիային, տեղեկացնելով, որ Հայրենիքի եւ սփիւռքի առաւել սերտ կապին խոչընդոտ են ուղղագրական զգալի տարբերութիւնները: Խորհրդային Հայաստանում կիրառուող ուղղագրութիւնը, ասում էր նա, արտերկ-

¹ Ը. Ստեփանեան, «Մ. Արեղեանի քերականագիտական հայեացքները», Երեւան, 1989, էջ 49:

րի հայրենակիցների առջեւ դժուարութիւններ է յարուցում, որով թուլանում է առաքուող գրականութեան ներգործուն ոյժը: Այդ տարբերութիւնների հետեւանքով սփիւռքահայութիւնը «մեծ դժուարութիւնների է հանդիպում իրեն հասած խորհրդային գրականութիւնն ընթերցելիս, իսկ ոմանք ընդհանրապէս անկարող են կարգալ: Նոյնն է «էջմիածին» հանդէսի պարագան»¹: Ազգի երկու հատուածների միջեւ արհեստականօրէն առաջացած վիհը յաղթահարելու համար այդ երկու ուղղագրական համակարգերի «հիման վրայ, երկուսից էլ առաւել ընդունելի կաղապարներն ընտրելով, լիովին հնարաւոր է մշակել միասնական ուղղագրութիւն թէ՛ Խորհրդային, թէ՛ սփիւռքի հայութեան համար»,~ գրում էր նա: Եւ առաջարկում էր ԽՍՀՄ Գիտութիւնների ակադեմիային եւ Հայաստանի համապատասխան հաստատութիւններին յանձնարարել միասնական ուղղագրութեան վերականգնման գործը՝ հարկ եղած պարագային ներգրաւելով նաեւ արտասահմանեան հայագէտները²:

Չորէքչեանը յայտնում է, որ ակադ. Ստ. Մալխասեանցը «առաջնորդուելով գիտական եւ գործնական սկզբունքներով, յօդուած է գրել «էջմիածին» հանդէսի համար»,~ որով «նա առաջարկում է խուսափել ծայրայեղութիւններից եւ զիջումների գնալ՝ յանուն հայկական ուղղագրութեան ստեղծման, որ այնքան անհրաժեշտ է արտերկրի հայերի կապերը հայրենիքի՝ Հայաստանի հետ ամրապնդելու համար»: Նամակագիրը խնդրում է թոյլ տալ

ակադեմիկոսի յօդուածը տպագրել յիշեալ ամսագրում՝ «մտքերի փոխանակութեան կարգով եւ հարցը նախապատրաստել Հայկական ԽՍՀ կառավարութիւնում խնդրի քննարկման նպատակով»: Այսպէս պահանջելու իրաւունքը նա ձեռք էր բերել՝ մեծ ներդրում ունենալով համաշխարհային պատերազմի տարիներին, դաշնակիցների յաղթանակը կռելու գործում: Նա ամեն կերպ նպաստելու էր Հայաստանի տնտեսական կեանքի կազմակերպմանը, արդիւնաբերութեան վերելքին՝ արդէն պատերազմից յետոյ: Չորէքչեանը հասկացնում էր, որ ուղղագրական բարեփոխումով առաւել նպատակասլաց կդառնայ Սփիւռք առաքուող գրականութեան ներգործութիւնը:

Ազգընտիր տեղակալը Մոսկուա յղեց եւս մի գրութիւն՝ «Միասնական լեզու, միասնական ուղղագրութիւն» վերնագրով, որ միանգամայն համահունչ է Ստ. Մալխասեանցի կարծիքին, հնարաւոր է, որ ինչ-ինչ դրոյթներ նա օգտագործած լինի հէնց նրա՝ վերը յիշուած յօդուածից¹:

Կասկածից վեր է՝ փոքրաթիւ ժողովուրդների համար մանաւանդ մեծագոյն աղէտ է ուղղագրութեան աղաւղումը, որ արուեց 1920-ական թուականներին, կրկնակի մեծ է այն մեզ նման, ինչպէս բանաստեղծը կասէր՝ «մրրկաւ զատուած» ազգի համար, եւ այժմ, «Յատկապէս անհրաժեշտ է, որ եղբայրները՝ արեւմտահայերը, միշտ տեղեակ լինեն խորհրդային երկրում եւ Հայաստանում բնակուող իրենց եղբայրների մշակութային, տնտեսական ու

¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 743, ք. 1-2: Տե՛ս եւ «Ազգ», 1998, 24 յունիս:

² ՀԽՍՀ ԳԱ արդէն կազմաւորուած էր, բայց նամակում յիշատակուած չէ. ՀԽՍՀ «Իսկապատասխան կազմակերպութիւններ» ասելով սրբագանը թերեւս նկատի ունէր նաեւ այդ օղակը:

¹ Թէ ինչպէս տնօրինուեց յօդուածի ճակատագիրը՝ գոնէ այժմ մեզ յայտնի չէ: «Էջմիածին» ամսագիրը յօդուածը չի տպագրել: Մօտաւոր ծանօթութեան համար տե՛ս նոյն լեզուաբանի՝ 1926 թ. ելոյթը՝ Ստ. Մալխասեան, Ձեկուցում հայերէնի ուղղագրութեան մասին. «Տեղեկագիր Հ. Ա. Խ. Հ. Գիտութեան եւ արուեստի ինստիտուտի ուղղագրութեան եւ տառերի ձեւի բարեփոխութեան յանձնաժողովի», Ե., 1927, էջ 80-93:

արդիւնաբերական մեծ նուաճումներին ու ձեռքբերումներին: Դա մշտական ձգող գործօն կլինի եւ նրանց սրտերը կկապի իրենց հեռաւոր, բայց երջանիկ հայրենիքի հետ»: Դա գլխաւորապէս գրականութեան միջոցով է լինում, իսկ մեր պարագային խոչընդոտում է «նորացուած» ուղղադրութիւնը: Նա առկայ պայմաններում զգուշանում էր իշխանութիւններին մեղադրելուց. ակնարկելով այդ մասին, անում էր մասնաւոր առաջարկութիւններ եւ գրում էր. «Մենք կամենում ենք լուր, որ վերստին լցուի գոյացած վիճը, որպէսզի վերականգնուի մեր ուղղադրութեան նոյնութիւնը, ինչպէս եղել է դարերով»¹: Եզրակացութիւնը. պէտք է նկատի ունենալ՝ «չաբա՛թն է մարդու համար, եւ ոչ հակառակը» ասոյթը եւ որ «ուղղադրութիւնը մեզ է ծառայում, ոչ թէ մենք ուղղադրութեանը: Մեր լեզուի, հետեւաբար ուղղադրութեան տէրը մենք ենք: Ուրեմն մենք իրաւասու ենք այն փոփոխելու»: Պահանջատիրոջ զայրոյթ կայ այս խօսքի մէջ, որ պիտի ծառայէր միգրացի համոզելուն: Իսկ ելակէտը՝ «Մեր հին ուղղադրութեան մէջ մենք պիտի կատարենք լուր այնպիսի փոփոխութիւններ, որոնք ընդունելի են նաեւ մեր արեւմտահայերին» (անդ):

Սրբազանը նկատում է՝ երբ մասնագիտօրէն քննարկուի հիմնախնդիրը՝ անհրաժեշտ կլինի առարկայական մօտեցմամբ համակողմանիօրէն դիտարկել հարցերը եւ առաջնորդուել գիտական սկզբունքներով: «Ընդունելով մեր առաջարկութիւնները, արեւմտահայերը միայն կչահեն, ստանալով աւելի ճշգրտուած եւ արտասանութեանը համապատասխանող ուղղադրութիւն, կխոսաւիեն այդ հարցում թիւրիմացութիւններից ու անորոշութիւններից: Քիչ չենք

չահի նաեւ մենք՝ հրաժարուելով գրութեան որոշ ձեւերից, որ չեն բխում իրական պահանջներից եւ ունեն լուր տեսական նշանակութիւն, չեն համապատասխանում բուն արտասանութեանը: Բայց, անշուշտ, կչահենք երկու կողմս, ստեղծելով միասնական հայկական ուղղադրութիւն՝ որպէս մեր ազգային միասնութեան հանգանակ»: Հայրապետական տեղակալը համոզուած է՝ «Լուր այդպիսի ուղղադրութիւնը բոլոր հայերին հնարաւորութիւն կտայ առանց դժուարութեան ու տարակոյսի ընթերցել ցանկացած հայերէն գիրք՝ ուր էլ տպագրուած լինի: Այդ միասնութեան գաղափարը այնքան վեհ է ու ցանկալի, որ նրա առջեւ պիտի մարի ամեն մի այլ նկատառում, յատկապէս տառակերութեան նկատառումները»: Այս վերջին երկու բառով Ձորէքեանը բնութագրում է արեղեան-մակինցեանական խոտելի ուղղադրութեան դրդապատճառը: Գրութիւնն աւարտում է այն կարգախօսով, որ իր վերնագիրն է եւ այսօր չի կորցրել արդիականութիւնը. «Միասնական ազգ, միասնական ուղղադրութիւն»:

Որ հարցը լուծում չստացաւ՝ կարծում ենք, բացատրելի է «վերենների» բացասական վերաբերմունքով: Զուլման քաղաքականութիւնը օրակարգից հանուած չէր:

* * *

Խորհրդային տարիներին Սեւանայ լճի ջուրն օգտագործւում էր ինչպէս ոռոգման, նոյնպէսեւ էլեկտրականութիւն ստանալու համար: Լճի ջրի բացթողումը մեծ ծաւալներ էր ստացել, եւ սպառնալիքի տակ էր նրա հետագայ գոյութիւնը: Պատերազմին յաջորդող տարիներին ամենուրեք անհանգստութեամբ էին խօսում բնապահպանական

¹ ԳՅ ԱԱ, ֆ. 454, ց. 1, գ. 14: Տե՛ս «Գրական թերթ», 1998, ք. 9:

այդ աղետալի վիճակի մասին: Բերնէբերան էր անցնում Աւ. Իսահակեանի ասոյթը՝ «Ապրէի, տեսնէի Մասիսն ազատուած, մեռնէի չտեսնէի Սեւանը ցամաքած»: Այդ ողբերգութեան կանխազգացումով Հայրապետը գրում էր. «Թէ՛ Խորհրդային Միութեան, թէ՛ Եւրոպայի ու Ամերիկայի բազմաթիւ գաղութների Հայ Եկեղեցու միացեալ հօտի խիղճը ցնցուած է Սեւանի ջրերի նման օգտագործմամբ...»¹: Համաժողովրդական այդ մտահոգութիւնը աննկատ չէր մնում. մտաւորականութիւնը յուզող խնդիրը մոսկովեան իշխանութիւնների առջեւ արծարծելու «պարտականութիւնը» Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսինն էր:

Իր սովորութեան համաձայն (կամ գուցէ օրէնքի, իրադրութեան պահանջով) Չորէքչեանը կազմել է տալիս մասնագիտական զեկուցագիր լճի իրավիճակի, ձեռնարկուելիք միջոցառումների մասին եւ կից նամակով յղում է Բէրլային: Նշում է Սեւանի՝ իբրեւ «համամիութենական առողջարանային գօտու», նաեւ տնտեսական նշանակութիւնը: Յիշում է, որ ցարական իշխանութիւնները ժամանակին անգլիացի ճարտարագէտ Ստիւարտին պատուիրել են նախագիծ, ըստ որի Սեւանի մակարդակն իջնելու էր 4 մետրով, եւ նախագիծը ժողովրդի կտրուկ պահանջով չի իրականացուել: «1926 թուականից, շարունակում է նա, խաղաղ բարեկեցութեանը մի նոր վտանգ սկսեց սպառնալ: Այն ժամանակուայ ղեկավարութեան կազմում գտնուեցին տարրեր, որոնք ձգտում էին, իսկ 1930-ին յաջողեցին Սեւանը էլեկտրաֆիկացման եւ ոռոգման նպատակների ծառայեցնելու միջոցառումների իրագործման հարցում, իբրեւ թէ մնացեալ ջրային պաշարները չէին բաւարարում»²:

Գեորգ սարկաւազ Չորէքչեան

¹ «Վաւերագրեր...», Զ, էջ 265:

² «Վաւերագրեր...», Զ, էջ 264:

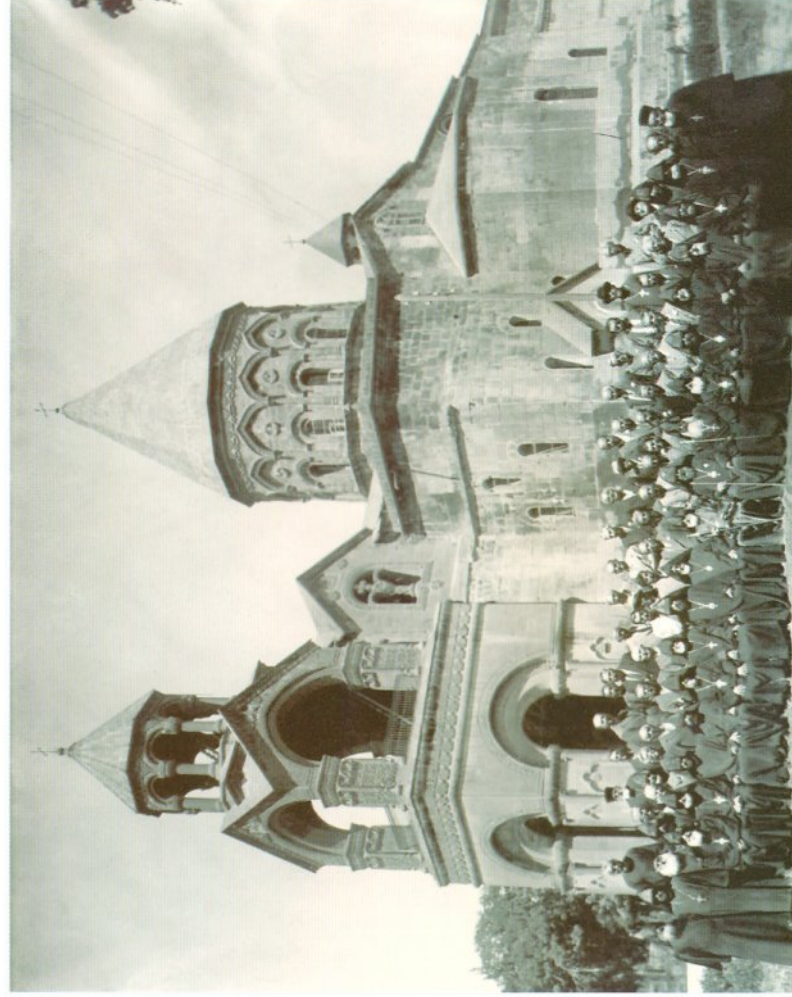
Գեորգ վարդապետ Չորեքեան (1913 թ.)

Գեորգ Զ. Վեհափառ Հայրապետի Ա. օծումը (24 Յունիս 1945թ.)

Նստած՝ ձախից աջ
 Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Գեորգ Զ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց
 Կիլիկիոյ Պատրիարք Հայոց Երուսաղէմայ
 1945թ. Ազգային - Եկեղեցական ժողովի մի խումբ պատգամաւորների հետ

1945թ. Ազգային - Եկեղեցական ժողովի պատգամաւորները

Գերդ Զ. Վեռափառ Հայրապետը Սբ. Էջիազնի Հոգևոր Ճնարանի հոգևորականների և դասախոսների հետ (1948 թ.)

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գերդ Զ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1953 թ.)

Գերդ Զ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը իր աշխատասենականում (1954թ.)

Գերդ Զ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Մոսկուայում (1952թ.)

I շարք (ծախից-աջ) - Սուրբ Եջմիածնի Հոգևոր ծննդարանի տեսուչ Մ. Մինասեան, Վահան արքեպս. Կոստանեան,
գերդ. Զ. Չորեքեան, արդ. Ֆ. Ստեփան Կամսարական, Աւետիք Իսահակեան:

II շարք - Տիգրան արկ. /Տիրայր արքեպս. Մարտիրոսեան/, Պերճ արկ. Պետրիկեան, Մովսէս արկ. /Տ. Մովսէս աւագ քահանայ
Ղազարեան/, Գուրգէն արկ. /աւագ քահանայ Մուրադեան/, Ռուբէն արկ. /Տ. Ռուբէն աւագ քահանայ Մարտիրոսեան/,
Փայլակ արկ. Այնթաքեան, Սարգիս արկ. /Տ. Եղիշէ աւագ քահանայ Սարգսեան/, Իգնատիոս արկ. Մարտիրոսեան, 1953թ.

գերդ. Զ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Գարեգին Ա Յովսէփեանի եւ ազգային
բարերար Իսաեւի հետ (1951թ.)

Չախից աջ - Մոսկուայի եւ Համայն Ռուսիոյ Պատրիարք Ալեքսի Ա, գերդ Ջ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, պրոֆ. Երուանդ Շահազիզ, Վրաց Կաթողիկոս - Պատրիարք Կալիստորատ (1952թ.)

Կաթողիկոսական Տեղապահ գերդ Արքեպս. Չորէքչեանը, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Ա Կաթողիկոսի եւ Երուսաղէմի Հայոց Կիւրեղ Պատրիարքի հետ Վեհարանի պարտէզում (1945թ.)

[illegible]

1/5 - 1834 n. 2a. 1a. 1a. - 1a. 1a.

թիւնների խնդրանքով»¹, եւ ինքը ի վիճակի չի լինի բանական պատասխան տալու: Ուստի եզրակացնում է, թէ լճի ջրային պաշարների օգտագործման խնդիրը վերանայման կարիք է զգում, եւ դա անելու է «հեղինակաւոր եւ գործիմաց» մի յանձնաժողով...

Թերեւս «գիււանագիտական» մօտեցմամբ արուող դիտողութիւն էր հետեւալը. «Եթէ նոյնիսկ գոլորշիները, ինչպէս նրանք են [նախագծի հեղինակները-Ա. Մ.] սիրում արտայայտուել, քչու՞մ են դէպի անյայտ հեռաստաններ, Հայաստանից դուրս, նրանք իրաւունք չունեն «անյայտ հեռաստանները» զրկելու լճի բարերար ազդեցութիւնից»²:

Զեկուցագիրը կազմուած է Հանգամանօրէն, խօսւում է արօտավայրերի՝ Հայաստանի գիւղատնտեսութեան, նաեւ Հարեւան Հանրապետութիւնների քոչուորների անասնապահութեան համար ունեցած նշանակութեան մասին.....

1945 թուի յունիսի 15-ին քննարկուեց Սեւանի խնդիրը՝ «խնայողական ուժիմ» սահմանելու նպատակով: Բայց դա խնդրի լուծում լինել չէր կարող³:

1948 թ. Վեհափառի հետ ճեմարանի սաներն այցելում են Սեւանի հէկ: Տեսնելով ջրի անխնայ արտահոսքը՝ Հայրապետը զայրոյթով նկատում է. «Սեւանը ցամաքեցնելու լաւագոյն միջոցը գտել էք»⁴:

Տասնամեակների արժարժումները որոշ իմաստով արձագանք գտան 1961 թ. օգոստոսի 12-ին, երբ ԽՍՀՄ Կա-

ռավարութիւնը «Սեւանայ լճի մակարդակը բնական պայմաններին մօտ բարձրութեան վրայ պահպանելու նպատակով Արփա գետի ջրի մի մասը Սեւանայ լիճ շուռ տալու միջոցառումների մասին» որոշումն ընդունեց: Դա ըստ մտայղացման նպաստելու էր ժողովրդական տնտեսութեան զարգացմանը, պահպանելու էր «մեր հայրենիքի եւ ոչ միայն նրա անզուգական» լիճը¹: Բայց խենթը գլորել էր քարը, եւ հարկւր իմաստուն ի վիճակի չեղան կանխելու աղետը: Իսկ աղետը, ինչպէս յայտնի է, երբ գալիս է՝ մենակ չի գալիս:

1944 թ. գարնանը բռնութիւնների էին ենթարկուել Ղրիմի հայերը, յոյներն ու թաթարները՝ գերմանացիներին համակրած կամ սատարած լինելու մեղադրանքով, աքսորուել Սիբիր: Այս հարցը նոյնպէս չէր կարող չը յուզել հայրապետական տեղակալին: Անսալով հաւատացեալների, յատկապէս, անշուշտ, ղրիմահայերի աղերսանքին՝ Չորէք-չեանը 1945-ի մարտի 26-ին նամակով դիմում է երկրի նոյն ամենաազդեցիկ ղեկավարներին՝ «տարաբախտ ղրիմահայերի վիճակը թեթեւացնելու» յոյսով. «Թանկագին Լաւրէնտի Պաւլօվիչ, գրում էր Բերիային, ներկայացուող նամակի բնագիրը այսօրեւեթ ուղարկում եմ ընկեր Ստալինին՝ յոյս ունենալով թեթեւացնելու Ղրիմի դժբախտ հայերի ճակատագիրը: Այդ թշուառականների բախտը գիշեր ու զօր ինձ հանգիստ չի տալիս: Եւ ես կօրհնէի ճակատագիրը, եթէ նրան հաճոյ լինէր միխթարութիւն պատճառել»²: Աւե-

¹ Աճդ, էջ 265:

² Աճդ, էջ 265:

³ Տես Վ. Պետրոսեան, «Գրիգոր Յարութիւնեանի ժամանակը», գիրք երկրորդ, Երևան, 2008, էջ 340:

⁴ Ս. Եղիշէ աւ. քիմյ. Սարգսեան, «Յուշեր Գեորգ Չորէքեանի մասին». «Էջմիածին», 2009, մԱ., էջ 83:

¹ Տես Գր. Շիրմազան, Դրուագներ Հայաստանի ոռոգման պատմութիւնից, Երեւան, 1962, էջ 8:

² «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 255:

լի համարձակ ու արմատական էր թերեւս Ստալինին ուղղուած դիմումը: Խնդրանքն էր՝ աքսորեալներին վերադարձնել իրենց բնակութեան վայրը եւ կամ Հայաստան: Այս վերջին տարբերակը լիովին համապատասխանում էր ազգընտիր տեղակալի փայտայած՝ հայրենադարձութեան ծրագրին:

Ինչպէս փոքր-ինչ ուշ շեշտում էր «Էջմիածին» ամսագրի առաջնորդողում, «Ալեգարդ Վեհափառի իղձն է այժմ՝ ազատագրուած տեսնել Թուրքիայի կողմից Հայաստանից անօրինօրէն գրաւուած հայկական շրջանները եւ Սփիւռքի հայութիւնը վերադարձած եւ համախմբուած նուիրական հայրենիքում»¹:

1944 թ. սեպտեմբերի սկզբին «Սովետական Հայաստան» պաշտօնաթերթի խմբագիր Յովհ. Մամիկոնեանը ղեկուցագրով յայտնում է Հայաստանի համայնավար կուսակցութեան ղեկավար Գր. Յարութիւնեանին, թէ Աւ. Իսահակեանը, Դ. Դեմիրճեանը, Ն. Զարեանը տարբեր առիթներով իրեն հարցնում են՝ ինչ պիտի լինի Հայոց հողերի հարցը պատերազմի յաղթական վախճանից յետոյ: Մինչ այդ, լինելով Մոսկուայում, Իսահակեանը նոյն հարցով դիմել էր մի «չատ պատասխանատու աշխատողի», որ պատասխանել էր. «Վարպետ, մի՛ անհանգստացիր, պատերազմից յետոյ մենք քեզ հետ կգնանք Կարս»²:

Աշխարհամարտի մօտալուտ աւարտի յուսավառ եւ յուզումնալից այդ օրերի միւս խնդիրն, ուրեմն, Հրատապ էր դարձել Արեւմտեան Հայաստանի հիմնախնդիրը: 1945-ի գարնանը Մոսկուա եւ կանչում Հայաստանի ԿԿ Կենտկո-

մի առաջին քարտուղար Գր. Յարութիւնեանը, վարչապետ Ս. Կարապետեանը, այնուհետեւ նաեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական տեղակալ Գէորգ արքեպ. Զորէքեանը, իսկ յունիս 7-ին ԽՍՀՄ արտաքին գործոց նախարար Վ. Մոլոտովը Կարսի ու Արտահանի վերադարձման, այսինքն՝ 1914 թ. սահմանի վերականգնման պահանջ է ներկայացնում Թուրքիային:

Մեծ տէրութիւնները յաջողութեամբ ոտնահարելով պատմական արդարութեան ցանկացած դրսեւորում, ամեն ինչ անում էին պահպանելու Թուրքիայի Արեւելեան սահմանի անձեռնմխելիութիւնը: Բայց դեռեւս բոլոր հնարաւորութիւնները չէ, որ սպառուած էին: Թէ՛ խորհրդային իշխանաւորները, թէ՛ հայ համայնավարները, թէ՛ Մայր Աթոռը երկար ժամանակ յոյսը չէին կորցնում: Շարունակում էին նախապատրաստական աշխատանքները, որի բաղադրիչներից մէկն էր հայրենադարձութիւնը: Գէորգ Զ. այդ նպատակին էր ծառայեցնում բոլոր հնարաւոր ամբիոնները:

Ժամանակի հետ փոփոխում էր նաեւ ասելիքը, փոխւում էին խօսքի շեշտադրումն ու հասցէատէրերը: Աշխարհամարտի աւարտին յաջորդող շրջանում Կաթողիկոսը հաւատում էր, որ «դեմոկրատիկ երեք մեծ պետութիւնները՝ Սովետական Միութիւնը, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներն ու Մեծ Բրիտանիան մտածում են վերացնել աշխարհից բռնութիւնը, հարթել կատարուած անարդարութիւններն ու ապօրինութիւնները եւ չարագործել բարոյական նորմաներով դատապարտելի արարքները, այլ վերականգնել արդարութիւնն ու իրաւունքը»³: Շատ չանցած Արեւ-

¹ «Էջմիածին», 1950, Ա-Բ, էջ 8:

² Վ. Պետրոսեան, Աշխ. աշխ., էջ 212: Բնական է ենթադրել, որ խօսքը Անաստաս Միկոյեանի մասին է:

³ «Էջմիածին», 1946, ք. 'Ա., 'էջ 9:

մուտքը վերանայելու էր իր դիրքորոշումը, բոլոր հարցերում հակադրուելու էր խորհրդային Միութեանը, եւ Կաթողիկոսն արձանագրելու էր նոր՝ «սառն պատերազմի» իրողութիւնը: Յայտնի է, որ միջուկային ուժերը յաղթաթուղթ էր Միացեալ Նահանգների ձեռքին, եւ բոլոր միջազգային հարցերի լուծման միակ բանալին: 1950 թ. խաղաղութեան կողմնակիցների համամիութենական վեհաժողովում նկատելով, թէ Ամերիկան խուսափում է միջպետական վիճելի հարցերը խաղաղ ճանապարհով՝ Միաւորուած Ազգերի Կազմակերպութեան միջոցով լուծելուց, նաեւ նկատի ունենալով միջուկային պատերազմի սպառնալիքը՝ Գէորգ Զ. յայտարարեց. «Այն կառավարութիւնը, որ առաջինը կգործադրէ, որեւէ երկրի դէմ, ատոմային զէնք, կհամարենք նորան մեղապարտ հանդէպ մարդկութեան եւ կճանաչենք՝ որպէս պատերազմական յանցագործ»¹: Բայց ոյժը բարոյականութիւն չի ճանաչում: Ուստի երբ զէնքը առանց երկմտութեան գործադրուեց Ճապոնիայի դէմ, յանցանքը ոչ միայն չպատժուեց, այլեւ պատշաճ կերպով չգնահատուեց համաշխարհային հանրութեան կողմից: Հայոց հողերի վերադարձմանն էր վերաբերում, որի ածանցեալն էր նաեւ հայրենադարձութիւնը: 1945-ի մարտի 19-ին ԽՍՀՄ կառավարութիւնը չեղեալ յայտարարեց 1925 թ. դեկտեմբեր 17-ի՝ բարեկամութեան եւ չեզոքութեան պայմանագիրը Թուրքիայի հետ: Նոյն թուականի սեպտեմբերի 27-ի գրութեամբ երեք Մեծ տէրութիւնների ղեկավարներին յղած ուղերձով Չորէքչեան Կաթողիկոսը խնդրում էր ճշում գործադրել Թուրքիայի վրայ՝ վերադարձնելու հայկական հողերը, «որպէսզի հայութիւնը ամբողջանայ հա-

ւաքուելով հայրենի հողում եւ ապահովութեան ու խաղաղութեան մէջ շարունակէ» կեանքը¹:

Համաշխարհային հանրութիւնը վերստին լծոււմ է ստեղծագործ աշխատանքի, քայլ առ քայլ վերացոււմ են պատմական ու ընկերային անարդարութիւնները: Իր հերթին է սպասում դատապարտումը մարդկութեան դէմ երբեւէ գործուած մեծագոյն յանցանքներից մէկի՝ 1915-ի ցեղասպանութեան, որ Արեւմտեան Հայաստանը բռնութեամբ դատարկեց բնիկներից: Նպաստաւոր է ժամանակը՝ վերանայելու այդ անարդարութիւնը, իսկ դա առաջին հերթին Մեծ տէրութիւնների գործն է: Եւ ո՞վ, եթէ ոչ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, պարտաւոր էր իր ձայնը բարձրացնել յանուն Արդարութեան: 1945 թ. սեպտեմբերի 27-ին Գէորգ Զ. ուղերձ է յղում Մեծ տէրութիւնների ղեկավարներին. «Հայ Եկեղեցու պետերը՝ կաթողիկոսներն ու պատրիարքները, դարերի ընթացքում հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներն են հանդիսացել պետութիւնների առաջ եւ նորա բաղձանքների ու տառապանքների, խնդիրների ու պահանջների արտայայտիչները»²:

Նա յիշեցնելու է ԺԹ. դարում նոյնպէս թուրք իշխանութիւնների շահարկումների, խտրականութեան, ինչպէս եւ Արեւմուտքի երկդիմի քաղաքականութեան հետեւանքով հայութեան կրած զրկանքներն ու հարուածները: Հէնց «եւրոպական մեծ պետութիւնների հակամարտութիւնից» օգտուելով՝ Արիւնոտ սուլթանը ոչ միայն խուսափեց միջազգային հանրութեան առջեւ ունեցած իր պարտաւորութիւնների կատարումից, այլեւ իբրեւ Հայոց հարցը մէկընդմիշտ լուծելու միջոց ընտրեց համատարած ջարդերը:

¹ «Եջմիածին», 1945, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 14:

² «Եջմիածին», 1945, ք. ԺԱ.-ԺԲ., էջ 14. «Ամենայն Հայոց Կեհափառ Կաթողիկոս Ս. Տ. Գէորգ Զ. Չորէքչեանի դիմումը երեք մեծ տէրութիւնների ղեկավարներին»:

¹ «Եջմիածին», 1950, ք. Թ.-Ժ., էջ 25:

Սուլթանին յաջորդող ռեֆորմները, գրում էր Հայոց Հայրապետը, «Համիդի այդ «քաղաքական իմաստութիւնը» հասցրին իր գազաթնակէտին»¹: Դա հաւասարապէս վերաբերում է թէ՛ երիտթուրքերին, թէ՛ այսպէս կոչուած հանրապետական թուրքիային: Չցանկանալով խօսքը ծանրաբեռնել պատմական տեղեկութիւններով՝ Կաթողիկոսը նկատում է միայն, թէ «բազմաթիւ հատորներ կան գրուած բոլոր լեզուներով այդ զարհուրանքների մասին, պետութիւնների արխիւները լիքն են իրենց կօնսուլների զեկուցումներով այդ մասին: Մարդկութեան լաւագոյն մասը՝ ազնիւ սիրտ ու միտք կրողները բողոքեցին եւ ըմբոստացան մարդկային արժանապատւութիւնը վիրաւորող այդ հրեշային ոճիրի դէմ»²: Այժմ, երբ աշխարհամարտն աւարտուել է արդարութեան եւ հումանիզմի յաղթանակով, յաղթանակ, որին իր մեծ ներդրումն է ունեցել Հայ ժողովուրդը, անհրաժեշտ է այն հասցնել մինչեւ վերջ, եւ դա «մեծ ու հզօր պետութիւնների անխուսափելի պարտականութիւնն է, որ մարեն չարի եւ բռնութեան օջախները, որպէսզի նորից չկրկնուեն ժողովուրդների ջարդերը. նրանց պարտքն է վերացնել անցեալ անարդարութիւնները»³: Անարդարութիւնն աւելի է խորանում, եթէ նկատի առնենք, որ օսմանեան դաժան լծից ազատագրուել են գրեթէ բոլոր ժողովուրդները՝ յոյներն ու սերբերը, ռումիներն ու բուլղարները, Լիբանանն ու Ալբանիան, Կրետէ կղզին ու Պաղեստինը: Ընդ որում, որոշ ժողովուրդներ առաջին անգամ էին արժանանում սեփական պետութիւն կազմակերպելու բախտին:

¹ «Էջմիածին», 1945, ք. ժԱ.-ժԲ., 9:

² «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 300:

³ Անդ:

Այս տարիներին, ինչպէս ասում է Գէորգ Զ., «Թիւրքիան եւ իր բարեկամները, վիժեցնելու համար հայկական դատը, յայտարարում են, թէ ներկայ Թիւրքիան դեմոկրատական իրաւակարգ ունի, նա հին Թիւրքիան չէ, եւ հայերը, եթէ կամենան, կարող են վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը: Սակայն հայ ժողովուրդը անցեալի անթիւ փորձերից գիտէ, որ գոյութիւն չունի հին եւ նոր Թիւրքիա, նա միեւնոյն Թիւրքիան է, եւ հայ ժողովուրդը, ինչպէս եւ եւրոպական դիպլոմատիան լաւ գիտեն Թիւրքական խոստումների արժէքը: Միակ ելքն է Թիւրքա-Հայաստանի ազատագրումը եւ կցումը Սովետական Հայաստանին»¹: Սա ազգահաւաքման անհրաժեշտ պայման է, որ հնարաւորութիւն կտայ Հայ ժողովրդին լիարժէքօրէն դրսեւորել իր ստեղծագործական կարողութիւնները, ըստ ամենայնի ծառայել մարդկութեան առաջընթացին: «Այս արդար ու վսեմ գործի յաջողութեան համար, եզրափակում էր իր խօսքը երջանկայիշատակ Հայրապետը, աղբսանօք դիմում եմ Ամենակարող Աստծու օգնութեանը. թող Բարձրեալն օրհնէ Ձեզ եւ առաջնորդէ Ձեր միտքն ու կամքը բարին կատարելու, այլեւ շարժէ ներկայ Թիւրքիայի ղեկավարների խիղճը, քաւելու իրենց եւ նախորդների ծանր յանցանքները, որպէսզի վերանայ այն ամենամեծ անարդարութիւնը, որ կատարուեց լուսաւորութեան եւ քաղաքակրթութեան դարում մի ըստ ամենայնի խաղաղ, ջանասէր եւ ստեղծագործող ժողովրդի հանդէպ»²:

Համանման դիմումներ մեծ տէրութիւնների ղեկավարներն ստանում էին նաեւ արտասահմանի Հայ գործիչներին, հոգեւոր առաջնորդներին: 1945 թ. դեկտեմբերին

¹ «Վաւ.», Զ., 302: «Էջմիածին», 1945, ժԱ.-ժԲ., էջ 4-5:

² «Էջմիածին», 1945, ժԱ.-ժԲ., էջ 10:

Ֆիլադելֆիայում գումարուած՝ Ամերիկայի Հայոց թեմի երեսփոխանական ժողովի որոշման համաձայն թեմի առաջնորդ Տիրան եպ. Ներսոյեանը ղեմումներ է յղում նոյն ատեաններ: Մասնաւորաբար երեք երկրների արտաքին գործոց նախարարների մոսկովեան հանդիպումից առաջ ԽՍՀՄ արտգործնախարար Վ. Մոլոտովին ու նրա երկու գործընկերներին յղած նրա նամակում ասուած է. «Համագումարը կը խնդրէ, որ հնարաւոր դարձնէք հայրենիքի վերադարձը մեր ժողովուրդին, որ խստօրէն հալածուած եւ տարազրուած էր անցեալ պատերազմին եւ որ տակաւին չէ տեղաւորուած եւ աստանդական է բազում երկրներու մէջ: Յանուն արդարութեան պէտք է որ օտար տիրապետութեան տակ գտնուող իր բնիկ երկիրը ազատագրուի եւ իրեն վերադարձուի, եւ այն հնարաւորութիւն ունենայ միանալու Սովետ Հայաստանին՝ որպէսզի հասարակաց հայրենական երկիր մը կազմուի մեր ժողովուրդին»¹:

Հայրենասիրական այս նախաձեռնութիւնների ոգեշնչողը Չորէքչեանն էր անշուշտ: Մանրամասնօրէն մտածուած գործունէութիւն է ծաւալել Հայրապետը՝ ունենալով ժամանակի բարձր մտաւորականների փաղանգի աջակցութիւնը: Նոյն սեպտեմբերին Փարիզում տեղի ունենալիք ՄԱԿ Գլխաւոր նստաշրջանին ղեմել է Յուշագրով (հայերէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն եւ անգլերէն), առաքել «ոչ միայն Համաժողովի մասնակիցներին, այլեւ պարբերական մամուլին, հասարակական կազմակերպութիւնների, քաղաքական գործիչների, գրողների, եկեղեցիների եւ այլն: Յուշագիրը ծառայելու է տաճկահայ վիլայէթները Խորհրդային Հայաստանի հետ վերամիաւորելու հայ ժողովրդի պա-

հանջի պատմաքաղաքական եւ միջազգային իրաւական հիմնաւորմանը»: Այդ նպատակով Վեհափառ յանձնարարել է իրաւագէտ Գրիգոր Չուբարեանին՝ «շտապ պատրաստել գիտաքաղաքական հետազոտութիւն «Armenia irredenta. ԽՍՀՄ եւ միջազգային իրաւունքը» թեմայով... Անհրաժեշտ է Ձեր համաձայնութիւնը, որպէսզի պահպանելով ձեռնարկուելիք քայլերի խորհրդապահութիւնը, այնուամենայնիւ սաստկացնենք ու աշխուժացնենք հայ եւ հայասէր կազմակերպութիւնների գործունէութիւնը խորհրդային իշխանութեանը եւ հայ ժողովրդին ցանկալի ուղղութեամբ»: (Գ, Զ, 553:)

Տաղանդաւոր իրաւագէտ Գր. Չուբարեանը ազատուելով աքսորից՝ իրաւունք չունէր ապրելու մայրաքաղաքում, հանգրուանել էր Սպիտակ քաղաքում, ուր, հասկանալի է, չկային հնարաւորութիւններ յիշեալ ծրագիրն իրականացնելու համար: Նրա իմացութիւնները խիստ անհրաժեշտ էին հայրենիքին, նաեւ եկեղեցուն: 1948 թ. յուլիսին ԽՍՀՄ Գերագոյն խորհրդի նախագահին գրում էր Չորէքչեանը. «Իմ՝ բազմակողմանի, այլեւ մեր պետութեան ազգային-քաղաքական որոշակի խնդիրների կերտմանն ուղղուած գործունէութեան ընթացքում ես կցանկանայի օգտուել Գր. Չուբարեանի՝ ե՛ւ խորհրդային ե՛ւ արտասահմանեան իրաւունքի հարուստ գիտելիքներից»¹: Տուեալ պարագային որոշակի խնդիրներ ասելով, անշուշտ, նկատի ունէր առաջին հերթին Հայոց պահանջատիրութեան միջազգային-իրաւական հիմնաւորումը:

1947-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Զ. Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների հոգեւորակա-

¹ «Վաւերագրեր...», գիրք ԺԲ. «Տիրան արքեպիսկոպոս Ներսոյեան (1904-1989 թթ.)», Սբ. Էջմիածին, 2004, էջ 93:

¹ «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 448:

նուլթեանն ուղղուած ծրագրային նամակում պատմական հեռապատկերի վրայ շեշտում է Մայր Աթոռի, նրա Գահակալի դերը հայոց պատմութեան ընթացքում, շեշտելով մասնաւորապէս, որ Ամենայն Հայոց Հայրապետը եղել է «ոչ միայն Կրօնապետը, այլեւ՝ պատմականօրէն նուիրագործուած, քաղաքականօրէն վկայեալ եւ միջազգայնօրէն ճանաչուած Ազգապետը Հայ ժողովուրդի»¹: Նա հաւատում է ամերիկեան հոգեւորականութեան, մանաւանդ աւետարանականների հայանպաստ դիրքորոշմանը եւ նրանց յիշեցնում է մի շարք ամերիկեան գործիչների խօսքերը Հայկական խնդրի վերաբերեալ (Էնդրիւ Ուայդ, Ֆրանկլին Ռուզվելտ, Վուդրօ Ուիլսոն...): Յիշում է նաեւ Մորգենթաուի բնորոշումը («Հայկական ջարդերը՝ եւ տեղահանութիւնները մարդկային պատմութեան մէջ նմանը չունեցող վայրագութիւն»): Հայրապետը նկատում է, որ ամենուրեք քննարկուել են այդ դէպքերն ու դրանց հետեւանքները, «Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների ողջ ժողովուրդը՝ հասարակ բանւորից մինչեւ Հանրապետութեան նախագահը, միահամուռ ծառացան ի պաշտպանութիւն Հայ Ազգի դատի եւ իրաւանց: Առանձնապէս սրտառուչ եւ հոգեզմայլ էր եկեղեցական դասի ձայնը»: Բոլորի պահանջը նոյնն էր. «Վտարել Հայաստանից աւերածող եւ ջարդարար թրքութիւնը եւ մինչ վերջին մարդը վերադարձնել ջարդերից փրկուած հայութիւնը՝ իր հայրենի օջախը՝ Հայ Հայրենիքը... Ստեղծել ազատ ու միացեալ Հայ ազգային Պետութիւն, որ իր սահմաններում ընդգրկէ ոչ միայն Ռուսական Կայսրութեան հայկական երկրամասերը, այլ մանաւանդ Թուրքիոյ բռնակալութեան ենթակայ Հայաստանը, Հայ ազգի հազարաւոր տարիների նախածին ու նա-

խաբնակ, արեամբ շաղախուած եւ ազնիւ քրտինքով արգաւանդեալ սիրեցեալ Հայրենիքը»¹:

Սակայն ժամանակները փոխուել են, եւ եթէ «ամերիկեան հոգեւոր եղբայրակիցները» շարունակում են պաշտպանել հայոց իրաւունքները, «ամերիկեան քաղաքական կեանքում տեղի են ունենում դէպքեր եւ երեւում յայտարարութիւններ, որոնք անհուն ցաւ են պատճառում դարեր շարունակ քրիստոնէական սիրոյ վարդապետութեան, իրաւունքի ու արդարութեան, ազատութեան եւ դեմոկրատիայի, քաղաքակրթութեան եւ խաղաղութեան յաղթանակի համար պայքարող եւ մարտիրոսացող Հայ ժողովուրդին եւ իր ալեգարդ Հայրապետին... Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների գործարար շրջանները եւ ռազմաքաղաքական ղեկավարները այսօր, հակառակ վաղեմի եւ երկարատեւ աւանդներին՝ պաշտպան ու զօրավիգ են հանդիսանում միլիոնաւոր հայ, քուրդ, ասորի եւ այլ ազգի անմեղների ջարդարար-թալանչիական պետականութեանը»²: Իրենց հերթին թուրքական իշխանութիւններն ու մամուլը, թեւաւորուած ամերիկեան աջակցութեամբ, «սուր ու սուսեր են ճոճում» Խորհրդային Միութեան դէմ: «Ամերիկա-թուրքական այսօրուայ տնտեսական գործակիցները եւ ռազմաքաղաքական զինակցութիւնը՝ տաճիկ-միլիտարիստ ջարդարարները արժէքաւորում են որպէս պատմական իւրայատուկ ինդուլգէնցիա հայկական ջարդերի, հայ ժողովուրդի հաւաքական տարագրման, հինաւուրց ազգի ամբողջական հայրենազրկման, միլիոնաւոր ազնիւ աշխատաւորների սեփականազրկման»³:

¹ Աճ, ԺԲ, էջ 163:

² Աճ, էջ 165:

³ Աճ, էջ 166:

¹ «Վաւերագրեր...», ԺԲ., էջ 161:

Մեծ տէրութիւնների ղեկավարները, հաւատարիմ իրենց նախորդների հաշուենկատ եւ անարդար վերաբերմունքին, սատարեցին ցեղասպան Թուրքիային՝ անտեսելով, ոտնահարելով խղճի, արդարութեան ու բարոյականութեան սկզբունքները: Իսկ հայ ժողովուրդը դեռ շարունակում էր հաւատալ նրանց արդարամտութեանը:

Հոդերի ազատագրութեան հեռանկարով էր, որ 1945 թ. դեկտեմբերի 2-ին Խորհրդային Միութեան կառավարութիւնը որոշում է արտօնել սփիւռքահայերի հայրենադարձութիւն: Այս առթիւ երեւանեան ռադիոն ձայնասփռում է Կաթողիկոսի ելոյթը: Մէկ անգամ եւս նա շեշտում է, թէ «դեմոկրատիկ երեք մեծ պետութիւնները՝ Սովետական Միութիւնը, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներն ու Մեծ Բրիտանիան մտածում են վերացնել աշխարհից բռնութիւնը, հարթել կատարուած անարդարութիւններն ու ապօրինութիւնները եւ չսրբագործել բարոյական նորմաներով դատապարտելի արարքները, այլ վերականգնել արդարութիւնն ու իրաւունքը, Մենք չենք կամենում կասկածել, որ երբ Սովետական կառավարութիւնը արտասահմանեան հայութեան իր սրբազան հայրենիքը վերադառնալու հարցն է լուծել, դեմոկրատիկ Մեծ պետութիւնները, յատկապէս Ժողովուրդների Մեծ Առաջնորդ ՍՍԱԼԻՆԻ հանճարեղ միտքը, ելք կգտնեն նաեւ հայ ժողովրդի արդար պահանջը դրականապէս լուծելու եւ նրան վերադարձնելու Տաճկաստանի կողմից բռնութեամբ գրաւուած իր պապենական հողերը, միացնելով այն բուն երկրին՝ Սովետական Հայաստանին»¹:

Ազգի առջեւ ճակատագրորէն ծառացած կարեւորագոյն խնդիրներին Գէորգ Զ. անդրդադառնում է այլեւայլ առիթներով: 1947 թ. ապրիլ 15-ի կոնգակով նա դիմում է Նիւ-Եօքքի՝ հայոց համազգային կոնգրէսի անդամներին, որ հաւաքուել էին «առկոչելու քաղաքակիրթ մարդկութեան խղճին»՝ հայոց սրբազան իրաւունքների պաշտպանութեան համար, նկատի ունենալով, որ «այսօր, առաւել քան երբէք, Ազգն ու Հայրենիքը կանգնած են անկրկնելի ու բախտորոշիչ դարաշրջանի հանդէպ»¹: Հայրենիքի ու Ժողովրդի վերամիաւորումը միայն ի վիճակի է ապահովելու հազարամեայ ճանապարհ անցած եւ պատմութեան փորձութիւններով տարտղնուած Ժողովրդի ճշմարիտ վերածնունդը կարող է ապահովուել այդ ճանապարհով միայն: Բացառիկ հնարաւորութիւն է ստացել հայ ժողովուրդը իրագործելու երկու նուիրական քայլ. ազգահաւաքումի՝ հայրենի հողի վրայ եւ վերատիրանալու «Մայր Հայրենիքի բռնագրաւուած հողերին»:

Բնականաբար սրանք պիտի լինէին համաժողովի հիմնական մտահոգութիւնները: Հայրապետը մասնաւորապէս հաւաստիացնում է. «Ազգի սուրբ Դատի բազմադարեան հաւատարիմ պաշտպան Մայր Աթոռը, ունկնդիր Սփիւռքի տարագիր մեր զաւակների արդար պահանջի, անդրդուելի կանգնած է իր կոչման ու պարտքի կատարման պատասխանատու դիրքերում»²: Հասունացել է պահը, եւ Մայր Աթոռի, հայրենի իշխանութիւնների ու ամբողջ Ժողովրդի միասնական ջանքերի շնորհիւ, քաղաքակիրթ աշխարհի, Մեծ տերութիւնների աջակցութեամբ, վերջապէս կարող է վերանայուել Ի. դարասկզբի աղաղակող անարդա-

¹ «Էջմիածին», 1946, ք. Ա, էջ 10:

¹ «Էջմիածին», 1947, ք. Գ-Դ, էջ 3:

² ԱՅԳ:

րութիւնը: Հետեւաբար «Հայ ժողովրդի պարտականութիւնն է ամեն ինչ ստորագրել Ազգահաւաքման, Հայրենադարձութեան նուիրական գաղափարի իրագործման»¹: Շեշտելով, որ Հայ Դատը «քաղաքական ողորմածութեան եւ ողորմութեան հարց չէ»՝ Կաթողիկոսը յիշեցնում է խնդրի լուծման իրաւական հիմքերը. «Սեւրի դաշնագիրը միջազգային-իրաւական ու քաղաքական-պաշտօնական ճանաչումն է մեր իրաւունքների, իսկ ամերիկեան դեմոկրատիայի մեծանուն նախագահ Վուդրօ Ուիլսոնի պատմական որոշումը նուիրագործումն է Հայաստանի պետական սահմանների: Իր իսկ օրուայ թուրք օրինական կառավարութեան կողմից ստորագրուած այդ դաշնագիրը ցարդ անկատար է մնացել, շնորհիւ մեծ պետութիւնների շահերի հակամարտութեան եւ բռնի ոյժերի ժամանակաւոր յաղթանակի»²: Մարդասէր ու արդարադատ ժողովուրդները, ազնիւ մտաւորականութիւնը, ազատախոհ քաղաքագէտները, կրօնի ճշմարիտ ղեկավարները համերաշխ են «ազատասէր անգլիական մեծ ժողովրդի մեծագոյն մարդասէր քաղաքագէտ» Ուիլիամ Գլադստօնի պատգամին, ըստ որի՝ «Պաշտպանել Հայ ժողովուրդը՝ նշանակում է պաշտպանել քաղաքակրթութիւնը»: Դեռեւս 1920-ին Կարդինալ Մերսէյէն յայտարարել է. «Եթէ Հայերը աշխարհը այրեն՝ ե՛ս պիտի ըլլամ իրենց թողութիւն շնորհողը»³:

Համաժողովի պատգամաւորները յստակօրէն պիտի գիտակցեն, որ «մենք անվերապահ իրաւունք ունենք ե՛ւ պահանջելու, ե՛ւ ակնկալելու մեր արդար Դատի պաշտպանութիւնը, մանաւանդ այսօր, երբ Ատլանտեան խարտիան

եւ Միացեալ Ազգերի Կազմակերպութեան Կանոնադրութիւնը ազդարարել են մարդկային իրաւունքների, ազգերի ազատութեան, քաղաքական արդարութեան եւ այլ բարձր սկզբունքներ»¹: Միաժամանակ պէտք չէ մոռնալ, որ Հայ Դատի սոյն արձարծումը միջազգային կեանքի բնական ընթացքի թելադրանքն է, եւ «Հայ ժողովուրդը իր բոլոր հատուածներով ինքն է յարուցել եւ նախաձեռնել Հայկական Դատը»: Այս պարագային Հայրապետը ճարտասանական հարց է առաջադրում. «Չարամտութի՞ւն, թէ՞ թերամտութիւն է՝ վերագրել Սովետական Միութեան ինչ-որ ազդեցիւ միտումներ»²: (Հասկանալի է, որ Տուեալ պահին համընկել էին Հայ ժողովրդի շահերը Կրեմլի տիրակալի ծաւալապաշտական նկրտումներին: Այս վերջին հանգամանքը հէնց արեւմտեան տէրութիւնների գլխաւոր գէնքն էր Հայոց հողերի միասնութեան դէմ առարկելիս): Գէորգ Զ. իր սրբազան պարտքն է համարում այդ երկրների ղեկավարներին հասցնել աշխարհասփիւռ Հայութեան՝ վերստին հայրենիքում համախմբուելու բաղձանքը: «Մեծ ու հզօր պետութիւնների անխուսափելի պարտականութիւնն է, գրում է նա, որ մարեն չարի եւ բռնութեան օջախները, որպէսզի չկրկնուեն ժողովուրդների ջարդերը. նրանց պարտքն է վերացնել անցեալ անարդարութիւնները»³: Անարդարութիւնն աւելի է շեշտուում, եթէ նկատի առնենք, որ օսմանեան դաժան լծից ազատագրուել են գրեթէ բոլոր ժողովուրդները եւ ապրում են իրենց հայրենի երկրներում: Հետեւում է օրինաչափ հարց. «Ի՞նչ իմաստուն պատճառաւորութեամբ մարդկութիւնը պիտի զլանայ տառապեալ

¹ Աճղ, էջ 4:

² Աճղ:

³ «Սփիւռք» (Պէյրոս), 2002, քիւ 7-12, էջ 21:

¹ «Եջմիածին», 1947, Գ.-Դ., էջ 6: Ընդգծ. Ա. Ս.:

² Աճղ, էջ 6:

³ «Եջմիածին», 1945, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 2:

Հայաստանին տալու իր արդարագույն իրաւունքը»¹: Պատմական անդրադարձից յետոյ Գէորգ Զ. շեշտում է, որ չի կարելի խաբուել այն շինծու յայտարարութիւնից, թէ ներկայ թուրքիան առաջուանը չէ. խաբէութիւն, որ թուրքական դիւանագիտութեանը յաղթաթուղթ է ծառայել ու ծառայում, ուստի չի կարելի բաց աչքերով խաբուել թրքական իշխանութիւնների խօսքերից:

Խորհրդային իշխանութեան պահանջներին թուրքիան պատասխանում է աներևակայելի ցինիզմով՝ իբր Արեւմտեան Հայաստանը իրենք բռնութեամբ չեն գրաւել, և դա կատարուել է «այդ մարզերի բնակչութեան ցանկութեամբ»²: Եւրոպան մոռացութեան է տալիս Գլադստոնի իմաստալից խօսքը՝ «թուրքերի խոստումներին երբէք չպէտք է հաւատալ»³: Իսկ եթէ դարձեալ չյարգուի «Հայերի սրբազան իրաւունքը»՝ զոհ բերուելով «պետութիւնների մերկանտիլ շահերին...ամայացած Հայաստանը նուիրաբերուի թուրքերին նրա համար, որ կոտորել են» բնիկ ժողովրդին և վտարել Հայերիքից՝ կվարկաբեկուի «եւրոպական քաղաքակրթութիւնը»⁴:

1945-ի գարնանը Մոսկուա են կանչւում Հայաստանի ԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր. Յարութիւնեանը, վարչապետ Ս. Կարապետեանը, այնուհետեւ նաեւ Գէորգ արքեպ. Չորէքչեանը, իսկ յունիսի 7-ին ԽՍՀՄ արտաքին գործոց նախարար Վ. Մոլոտովը Կարսի ու Արտահանի վերադարձման, այսինքն՝ 1914 թ. սահմանի վերականգնման պահանջ է ներկայացնում թուրքիային:

Դեռեւս բոլոր հնարաւորութիւնները չէ, որ սպառուած էին: Թէ՛ խորհրդային իշխանութիւնները, թէ՛ հայ համայնավարները, թէ՛ Մայր Աթոռը երկար ժամանակ յոյսը չէին կորցնում: Շարունակւում էին նախապատրաստական աշխատանքները, որոնց բաղադրիչներից էր հայրենադարձութիւնը: Գէորգ Զ. Հայրապետն այդ նպատակին էր ծառայեցնում բոլոր հնարաւոր ամբիոնները: Եւ ժամանակի հետ փոփոխւում էին նաեւ ասելիքը, խօսքի շեշտադրումն ու հասցէատէրերը:

Սակայն շատ չանցած Արեւմուտքը վերանայելու էր իր դիրքորոշումը, բոլոր հարցերում հակադրուելու էր Խորհրդային Միութեանը, եւ Կաթողիկոսն արձանագրելու էր նոր՝ «սառն պատերազմի» իրողութիւնը: Յայտնի է, որ միջուկային ուժերը յաղթաթուղթ էր Միացեալ Նահանգների ձեռքին, եւ բոլոր միջազգային հարցերի լուծման միակ բանալին: 1950 թ. խաղաղութեան կողմնակիցների համամիութենական վեհաժողովում նկատուելով, թէ Ամերիկան խուսափում է միջպետական վիճելի հարցերը խաղաղ ճանապարհով՝ Միաւորուած Ազգերի Կազմակերպութեան միջոցով լուծելուց, նաեւ նկատի ունենալով միջուկային պատերազմի սպառնալիքը՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետը յայտարարեց. «Այն կառավարութիւնը, որ առաջինը կգործադրէ, որեւէ երկրի դէմ, ատոմային դէնք, կհամարենք նորան մեղապարտ հանդէպ մարդկութեան եւ կճանաչենք՝ որպէս պատերազմական յանցագործ»¹: Բայց ոյժը բարոյականութիւն չի ճանաչում: Ուստի երբ զէնքը առանց երկմտութեան գործադրուեց Ճապոնիայի դէմ, յանցանքը ոչ

¹ Անդ: «Վաւերագրեր», Զ., էջ 300:

² Վ. Պետրոսեան, անդ, էջ 427:

³ «Վաւերագրեր...», Զ., էջ 302:

⁴ Զ., էջ 301:

¹ «Եղմիածին», 1950, ք. Թ-Ժ, էջ 25:

միայն չպատժուեց, այլեւ պատշաճ կերպով չգնահատուեց Համաշխարհային Հանրութեան կողմից:

Եւ արեւմտեան տէրութիւնները հերթական անգամ կանգնելով Թուրքիայի թիկունքին՝ ձախողեցին պատմական արդարութեան վերականգնումը: Հայկական բռնազրաւեալ հողերը նուիրաբերուում էին զաւթիչին, եւ, ինչպէս լեհ իրաւագէտ Բոհդան Գեմբարսկին է գրել՝ իբրեւ ոճրագործութեան պարգեւ ստացած երկրամասը ամրագրուում էր Թուրքիային¹:

Հայաստանի առջեւ ծառացաւ ԽՍՀՄ ներքին անարդարութիւնները մասնակիօրէն շտկելու խնդիրը: 1945 թ. հոկտեմբեր 27-ին Ստալինն ընդունեց Գր. Յարութիւնեանին, որ ելնելով Լեւոնային Ղարաբաղի բնակչութեան պահանջից՝ առաջ էր քաշում գոնէ բուն հայկական ա՛յս տարածքը իրաւական տիրոջը վերադարձնելու հարցը: Բայց բռնապետի համար ժողովրդի բաղձանքը նշանակութիւն չունէր, նշանակութիւն չունէր պատմական արդարութիւնը, եւ ծանօթ եղանակով այդ առաջարկութիւնը նոյնպէս մտաւ փակուղի²:

Այնուամենայնիւ, 1948-ին, Երեւանում Ստալինի արձանի բացման արարողութեանն արտասանած ճառում Հայաստանի Կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր. Յարութիւնեանը յոյս էր յատնում, թէ «ժողովուրդների առաջնորդը» ամեն ինչ կանի՝ վերադարձնելու հայկական հողերը:

Գէորգ Չորէքչեանը տասնամեակներով չփուել է իշխանութիւնների հետ, աշխատել է կարգաւորել ինչ-ինչ

խնդիրներ, հանդիպել նրանց մարտավարական խաղերին, չի ընկրկել, համառօրէն փորձել է պաշտպանել ոչ միայն Հայ Եկեղեցու, այլեւ ընդհանրապէս Ազգի շահերը: Խորհրդային տարիներին, ինչպէս տեսանք, դիմել է հարկերի ծանրութեան, աքսորեալների, հայրենադարձութեան, Արեւմտեան Հայաստանի, Սեւանայ լճի, հայոց լեզուի միասնական ուղղադրութեան, այլեւայլ հարցերով, եւ դրանց չնչին մասն է բաւարարուել թերեւս: Վերաբացուել են փակուած եկեղեցիներ, Մայր Աթոռի պաշտօնական ամսագիրը, տպարանը, վերադարձուել են որոշ կալուածներ, բայցեւ կանխուել են նորանոր յարձակումներ ու հալածանքներ: Ինչպէս դիպուկ բնութագրել է Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի պատմութեան հետազօտողը՝ «Գէորգ Զ. Հայրապետը, պետական այրերի քարացած մտածողութեանը հակադրելով իր նուրբ դիւանագիտութիւնը, կարողացաւ կանգնեցնել համայնավարական հակաազգային եւ հակաեկեղեցական քաղաքական գիծը եւ ստիպեց հաւիտենականն ու մնայունն արժէքները զանազանել ժամանակաւորից»¹: Դա նուիրումի ու համառ հետեւողականութեան առաւելագոյն արդիւնքն էր թերեւս, որ հնարաւոր էր կորզել բռնապետից ու բռնապետութիւնից:

¹ Տե՛ս Բոհդան Գեմբարսկի, «Նամակներ աշխարհին», կազմեց Դ. Կարճիկեան, Երեւան, 1990, էջ 90:

² Տե՛ս Վ. Պետրոսեան, «Գրիգոր Յարութիւնեանի ժամանակը», էջ 396-397:

¹ Եղիշէ աւ. քահյ. Սարգսեան, «Սուրբ Էջմիածնի հոգեւոր ճեմարանը». Գեորգեան ճեմարան. Աստուածաբանական համալսարան (1945-2006), Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 57:

ԻՐՐԵՒ ՎԵՐՁԱՐԱՆ

«Ամենայն Հայոց Հայրապետը, մի առիթով ասել է Գեորգ արքեպիսկոպոս Չորէքչեանը, անձ չէ, այլ հայրապետական գաղափարի մարմնացում»։ Ապա և՝ «Հայրապետները հազարամեակներով հայ հաւատքի և վառ զգացմունքների առաջ հանդիսացել են մի ներդաշնակ ամբողջութիւն, հայ ժողովրդի միասնութեան և գոյութեան խորհուրդը»¹։ Այդ գաղափարի լաւագոյն մարմնաւորումներից մէկը հէնց ինքը Գեորգ Զ. Կաթողիկոսն էր։

Ժամանակակիցները էջմիածնի զարթոնքի մեծ ճարտարապետ, քաղցրութեան ցօղ և հաշտութեան աղաւնի անուանեցին Գեորգ Զ. Չորէքչեանին։ Յիրաւի, նրա տեղաւաղական վերջին տարիները եւ գահակալութեան տասնամեակը համընկան Հայ Առաքելական Եկեղեցու պատմութեան բեկումնային շրջանին, երբ Եկեղեցու եւ Հարենիքի ճակատագրում մեծ դերակատարում ունէր ինքը։ Դա հոգեւոր զարթոնքի շրջան էր, եւ Չորէքչեանը երջանկութիւնն ունեցաւ տեսնելու իր շատ իղձերի ու ծրագրերի իրականացումը։ Նա իր շօշափելի նպաստը ներդրեց երկրորդ աշխարհամարտի յաջող աւարտին, արժանի մասնակցութիւն ունեցաւ խաղաղութեան շարժմանը, իր մտայնացմամբ ու նախաձեռնութեամբ 1952-ին Մոսկուայում գումարուեց «բոլոր կրօններին պատկանող հաւատացեալների համաժողովը, համախմբելու համար Սովետական

Միութեան մէջ գտնուող բոլոր եկեղեցիների և կրօնական միաւորումների գործունէութիւնը՝ ի պաշտպանութիւն ամբողջ աշխարհի խաղաղութեան»¹։ Զգտեց հնարաւոր բոլոր միջոցներով ամրապնդել իրեն վստահուած Եկեղեցին, հրճուեց Գեորգեան հոգեւոր ճեմարանի առաջին յաջողութիւններով, հաւատաց առաւել պայծառ հեռանկարին, վերածնուած տեսաւ «Արարատ» ամսագիրը՝ նոր, «էջմիածին» վերտառութեամբ. խթանեց եւ ուրախութեամբ արձանագրեց Մայր Աթոռի եւ նուիրապետական միւս աթոռների պատշաճ՝ եղբայրական յարաբերութիւնները. գործուն մասնակցութիւն ունեցաւ Հայրենադարձութեան կազմակերպումին, որ իրաւամբ համարում էր Ազգի ու Հայրենիքի ամբողջացման առաջնաքայլ եւ առհաւատչեայ։ Նա հաւատաց Հայրենիքի տեսլականին, սակայն հանգամանքների պարտադրումով՝ բախտ չունեցաւ իր բոլոր բաղձանքների կատարմանը հասնելու։ Նա չտեսաւ Սեւանի հիմնախնդրի դրական լուծումը, միասնական ուղղագրութեան վերահաստատումը...

Ստանձնելով Հայ Առաքելական Եկեղեցու հովուապետութիւնը՝ նա ծրագրեց Ս. Էջմիածնում ստեղծել նոր միաբանութիւն, «որ տիրապետէ գրաբարին, ռուսերէնին եւ մի եւրոպական լեզուի, միաբանութիւն, որ կատարելապէս տիրապետէ աստուածաբանական գիտութեան, ուսանի փիլիսոփայական եւ պատմական գիտութեանց հիմնական առարկաները եւ ձեռք բերէ փիլիսոփայական եւ պատմական լայն աշխարհայեացք, որպէսզի ընդունակ լինի հայագիտական եւ աստուածաբանական ուսումնասիրութիւններ կատարելու, պերճախօս քարոզիչներ դառնալու... որ ներ-

¹ «Էջմիածին», 1955, մայիս, էջ 10-11:

¹ «Էջմիածին», 1954, յունիս, էջ 6:

կայ պայմանների ու պահանջի համեմատ, իրապէս ծառայէ Ազգին, Եկեղեցուն եւ Հայրենիքին»¹: Այդ խնդրում կարեւոր դերը նա վերապահում էր ձեռնարանին, որ պիտի նպաստէր Հայաստանեայց Առաքելական Սբ. Եկեղեցին դարձնելու «չնչող, կենդանի եւ անհրաժեշտ» հոգեւոր հաստատութիւն:

Անդրանիկ աշխարհաբար կոնդակում Գէորգ Զ. խոստովանել է, որ իր հերթական ցանկութիւններից առաւել կարեւոր էր համարում Մայր Տաճարի նորոգութիւնը եւ Հայաստանեայց Եկեղեցու շարքերի համալրումը նորաբաց ձեռնարանի շրջանաւարտներով:

1945 թ. ազգային-եկեղեցական ժողովի իր զեկուցման մէջ նա դարձեալ յայտնեց իղձը՝ տեսնելու Մայր Տաճարի վերանորոգութիւնը: Վեհափառ առանձնայատուկ կարեւորութիւն էր տալիս Տաճարի՝ իր խօսքով՝ հայոց ամենանուիրական ուխտավայրերից հնագոյնի ու համազգայինի պատշաճ վերաշինութեանը: «Մեր իղձն է,~ ասել է մասնաւորաբար յիշեալ զեկուցման մէջ,~ ներքնապէս կա՛մ վերականգնուած տեսնել նախկին նկարազարդումները եւ կա՛մ հայ զեղարուեստական նկարներով նկարազարդել, հայ կեանքի եւ Ս. Գրքի պատկերներից օգտուելով, ինչպէս, օրինակ, Այվազովսկու աշխարհատեղծութեան նկարն է: Նոր նկարազարդմամբ կշահենք, քանի որ Տաճարի հին նկարազարդումը մենք ունենք այլուր, իսկ նորը կլինի յառաջդրմական մի քայլ»²: Երբ Չորէքչեանն ասում էր՝ հին նկարազարդումները կան նաեւ այլուր՝ նկատի ունէր Մեղ-

րիի, Գողթնի եկեղեցիները: Հայրապետը գոհունակութեամբ ընդունեց Մայր Տաճարի վերանորոգութեան՝ պետութեան յանձնառութիւնը, բայց կտրուեց նրա կեանքի թելը, եւ չտեսաւ այդ իղձը կատարուած:

Ձարտարապետների ու մտաւորականների յանձնաժողովը նախընտրեց հին որմնակարների վերականգնումը, եւ այդ աշխատանքներն սկսուեցին 1954-ի աշնանը: 250-ամեայ յովնաթանեանական նկարազարդման վերականգնումը իրականացուեց Լիդիա Դուռնովօի ղեկավարութեամբ¹:

«Էջմիածին» ամսագրի 1945 թ. մայիսեան համարում արձանագրուած է. «Վեհափառ վաղուց արդէն մշակել եւ կազմել է հայ ազգային-եկեղեցական Սահմանադրութիւնը, որը ազգային-եկեղեցական ժողովի հաւանութիւնից եւ Վեհափառի հաստատումից յետոյ պիտի գործադրութեան դրուէր»: Միւս աւարտուն կարեւոր գործը «հայ եկեղեցական բարեկարգութեան ծրագիրն է, որը Վեհափառ կազմել է ձեռնհասօրէն»:

Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսարանի «Հասկ» հանդէսը 1954-ի մայիս-յունիս միացեալ համարի խմբագրականում Գէորգ Զ. Վեհափառի մասին գրում էր. «Ան Սփիւռքի հայութեան յորդորեց երեք ուղղութեամբ.

Նախ, հաւատարիմ քաղաքացիութեամբ պարտաճանաչ եւ օրինապահ ապրիլ տեղական այն իշխանութիւններու հանդէպ, որոնց հովանին կվայելէ հայ ժողովուրդը՝ շինարարութեամբ նպաստելով այդ երկրներու վերելքին:

Երկրորդ, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, հայ դպրոցի եւ հայ ընտանիքի շուրջ կազմակերպեալ գործունէութեամբ

¹ Եղիշէ աւ. քհնյ. Սարգսեան, «Սուրբ Էջմիածնի հոգեւոր ճեմարանը». Գեորգեան ճեմարան. Աստուածաբանական համալսարան (1945-2006), Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 82-83:

² «Էջմիածին», 1955, մարտ, էջ 6:

¹ Մանրամասն տես «Երջանկայիշատակ...», էջ 115-126:

պահպանել հայու դարերէն ծաղկած լուսափառ մշակոյթը, ասով հայութեան որոշ նպաստը բերելու համար աշխարհին:

Եւ երրորդ, հայութեան ցրուած բեկորներուն միջեւ արթնացնել ամբողջական միութեան գաղափարը, գերագոյն իդէալ ունենալով հայութիւնը միացած ու ամրացած տեսնելու իր պատմական հայրենիքին մէջ»¹:

Այնուհետեւ խմբագրականում ասուում է. Վեհափառի «ուրիշ մէկ երազն էր ընդարձակուած տեսնել Հայրենիքի սահմանները հայ ժողովուրդի պատմական իրաւունքներու տարածութեան վրայ, եւ այդ արդար հայրենի ժառանգութեան մէջ վերստին ամփոփուած տեսնել իր օտարացրիւ զաւակները»²:

Եւ վերջապէս, նրա երազանքն էր ազգային-եկեղեցական միութիւնը, որ թոյլ տար հայութեանը կերտելու արժանապատիւ ապրելակերպ, առաւել արդիւնաւէտ զարգացնելու գիտութիւնն ու մշակոյթը: Այդ կենսական խնդրում նա մեծապէս կարեւորում էր Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի դերը, ուստի պատգամում էր իր ժողովրդին՝ «Սիրեցէ՛ք Էջմիածինը», «Ս. Էջմիածինը աստուածային պարգեւ է մեզ համար դարերի պատմութեամբ սրբագործուած եւ խոր արմատներ ձգած հայ ժողովրդի կեանքում»³:

Վեհափառի այս նուիրական ցանկութիւնները իրականացմանը իրենց ծանրակշիռ մասնակցութիւնը պիտի բերէին վերաբացուած ճեմարանի առաջին շրջանաւարտները, որոնց նա ցանկանում էր ուղարկել արտասահման՝ կրթութիւնը շարունակելու, բայց, հասկանալի է, չյաջո-

ղուեց, ուստի նա գործուղեց Զագորսկ: Այդ ընթացքում Հայրապետը նամակագրական կապ էր պահում նրանց հետ: Նամակներն ինքնագիր էին: Դրանցից մէկով, գրուած 1953 թուականի մայիսի 3-ին, նա պատգամել է. «Մեր պահանջների նպատակն է միայն, որ դուք տոկուն եւ յանուն գաղափարի պայքարող լինէ՛ք մեր նախնեաց նման, որպէսզի ապրէ՛ք եւ ապրեցնէ՛ք ձեզ հետ նաեւ Հայ ժողովուրդը»¹:

Մինչ այդ՝ 1954 թ. ապրիլի վերջին տասնօրէին ծանրանում է Վեհափառի առողջական վիճակը: Հիւանդանոցում մայիսի 8-ին նրան այցելում են իր սիրապուն ութ սարկաւազները՝ ճեմարանի առաջնեկ սերունդը: Երեւի վերջին ոյժերը լարելով՝ Հայրապետը պատգամում է՝ «Էջմիածինը տառապալից ու փշոտ ճանապարհ է անցել, բայց կենդանի է մնացել ու կմնայ: Սիրեցէ՛ք Էջմիածինը»: Նկատելով որոշ աշխուժացում՝ ուսանողները Վեհափառին յայտնում են յաջորդ օրը նոյնպէս այցելելու իրենց ցանկութիւնը, իսկ նա կտրուկ է պատասխանում. «Ո՛չ, վաղը ես այստեղ չեմ լինելու, վաղը չգաք»: Նա դարձեալ խօսել է Մայր Տաճարի վերաշինութեան հեռանկարի, Գէորգեան ճեմարանի մասին եւ վերջում՝ «Տէր ընդ ձեզ: Երբեմն ինձ յիշեցէ՛ք»²:

Մայիսի 9-ի առաւօտեան ի Տէր Հանգեաւ Վեհափառը: Եւ այսօր սիրով ու երախտագիտութեամբ են յիշում Գէորգ Զ. Կաթողիկոսին նրա սաները, ժամանակակիցները: Սերունդները յիշում են: Իսկ նրանք անելիքներ ունեն լրումին հասցնելու Հայրապետի անկատար մնացած իդէ-

¹ Տես «Էջմիածին», 1954, ք. սեպտեմբեր, էջ 8:

² Անդ:

³ «Էջմիածին», 1955, մայիս, էջ 11:

¹ Պարգէւ Վայցճորեցի, Երջանկայիշատակ Գեորգ Զ. Կաթողիկոս Զորեքչեանի նամակները Մոսկուայում ուսանող Մայր Աթոռի սարկաւազներին. «Էջմիածին», 2003, է., էջ 88:

² Փայլակ սարկաւազ Անթաթեան, Վերջին հանդիպում. «Էջմիածին», 1954, մայիս, էջ 43. Եղիշտ աւ. քինյ. Սարգսեան, յիշ. աշխ, էջ 84:

րը, լաւապէս, ըստ արժանւոյն ուսումնասիրելու եւ գնահատելու նրա գործն ու փորձը, մասնաւորաբար՝ գրական-երաժշտական ժառանգութիւնը: Գնահատութեան նախա-փորձեր արուել են՝ մեծ մասամբ իբրեւ նախնական վարկած, իբրեւ բանաւոր յայտարարութիւն, որ, անշուշտ, հաստատուելու եւ խորացուելու են լուրջ ուսումնասիրութեամբ:

Գէորգ Զ. Կաթողիկոսի մահը լայնօրէն նշուեց մամուլում, արձագանքեցին Խորհրդային Միութեան գլխաւոր թերթերը, սփիւռքահայ մամուլը: «Խորհրդային Հայաստանը» շեշտում էր, որ Հայ Եկեղեցին կորցրեց իր առաջնորդող դէմքերից մէկին, որի գործունէութիւնը ուղղակիօրէն կապուած էր Հայաստանեայց Եկեղեցու ճակատագրի հետ:

Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան «Հասկ» հանդէսի խմբագրականում կարդում ենք. «...ներքին ու արտաքին հորիզոններու վրայ իր հեղինակաւոր անձին շնորհքն ու հմայքը տարածած դէմք մը եղաւ Գէորգ Զ. Կաթողիկոս, սիրուած իր ժողովուրդէն, յարգուած կառավարութենէն ու մեծարուած օտարներէն»¹:

Վեհափառի մահուան կապակցութեամբ համայն հայութեանն ուղղուած կոչով հանդէս եկաւ Գերագոյն Հոգեւոր խորհուրդը: «Հանգուցեալ Հայրապետը մեզ աւանդ է թողել ազգային-եկեղեցական միութեան եւ միասնականութեան սրբազան պատգամը: Նրա պայծառ կեանքը կենդանի քարոզ է հանդիսացել մեր ազգային-եկեղեցական միութեան եւ միասնականութեան: Նա իր հայրապետութեան տարիներին աշխատել է որպէս քաղցրութեան ցօղ եւ հաշտութեան աղաւնի, իր ազնուական հոգով, հայրապետա-

կան բարձր առաքինութիւններով համախմբել տարագիր Սփիւռքը Մայր Աթոռի եւ վերածնուած Հայրենիքի ջերմացնող զաղափարների շուրջը: Հայրենիք եւ եկեղեցական միասնականութիւն՝ ահա՛ հանգուցեալ Հայրապետի գործունէութեան ուղեները», - կարդում ենք ուղերձի մէջ¹:

«Հայ Եկեղեցւոյ սուգը» յօդուածում Կիլիկիոյ կաթողիկոսական տեղապահ Խաչ արքեպս. Աջապահեանը գրում էր. «Ինչ որ կը խորացնէ մեր կսկիծը, այն գիտակցութիւնն է, թէ Հայաստանեայց Եկեղեցին եւ հայ ժողովուրդը կը կորսնցնեն ո՛չ միայն արժանընտիր մէկ Գահակալը Լուկորսնցենն ո՛չ միայն արժանընտիր մէկ Գահակալը Լուսաւորիչ Հօր Աթոռին, այլ բացառիկ շնորհներով օժտուած անձնաւորութիւն մը, որ յայտնուեցաւ պատմական ճգնաժամային շրջանի մը եւ իր մտքին ու հոգիին յատկութիւններովը գիտցաւ տիրանալ ամբողջ ազգին վստահութեան ու յարգանքին եւ ապահով կայքի մը հասցնել փոթորկահար նաւը մեր ազգային»²:

Գէորգ Զ. Չորէքչեանը Քրիստոսի հօտն առաջնորդելու իր խաչն ստանձնեց 1945-ին, երբ Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցին շնչահեղձ էր լինում, երբ 800 աղօթատներից միայն ութն էին գործում ծանրագոյն պայ-ղօթատներից միայն ութն էին գործում ծանրագոյն պայ-մաններում, եւ սպառնալիօրէն պակասել էր հոգեւորականների թիւը: Իր սրբազան պարտականութիւնների կենսագործման ճանապարհին նա ստիպուած էր մաքառել հոգի ի բռնի, քայլ առ քայլ վերանուաճելու խլուած իրաւունքները, շունչ ու կենդանութիւն հաղորդելու Մայր Աթոռին: Եւ կատարեց անհնարին թուացող սխրանքը. կարողացաւ հասնել որոշ եկեղեցիների, Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի, Մայր Աթոռի տպարանի վերաբացման, երբեմնի «Արա-

¹ Տես «Էջմիածին», 1954, Թ, էջ 8:

¹ «Էջմիածին», 1954, Զ, էջ 56:

² Տես «Էջմիածին», 1954, յունիս, էջ 41-42:

րատ» ամսագրի ու «Էջմիածին» շաբաթաթերթի ավանդույթի շարունակելիութեան:

Անմնացորդ նուիրումով ծառայելով իր վեհ կոչմանը՝ Գէորգ Զ. Ամենայն Հայոց Հայրապետը իր տեղն ապահովեց Հայ ժողովրդի ամենաարժանաւոր զաւակների շարքում, ինչպէս Պատմահայրը կասէր՝ «Մահկանացու ծնեալ՝ անմահ անուն զիւրն եթող»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈՒՏԲ	5
ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԷԶԵՐ ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ՇՐՋԱՆ.	
ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹԻՒՆ	19
ՈՒՍՈՒՑԻՉ ՃԵՄԱՐԱՆԻ. ՎԵՐԱԳԱՐՉ ՀԱՅՐԵՆԻ ԲԱՂԱՔ.	
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ. ԲԱՐՈՋԻՉ	26
ՎԱՐԳԱՊԵՏ	32
«ԲԱՐՈՋԳԻՐԲ»	37
ՀՐԱԺԵՇՏ ՀԱՅՐԵՆԻ ԲԱՂԱՔԻՆ	54
Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ	57
ՆՈՐ ԳԱՐԱՇՐՋԱՆ, ՆՈՐ ԽՆԴԻՐՆԵՐ	77
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԶԳՆՏԻՐ ՏԵՂԱԿԱԼԸ	115
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ	123
ԳԷՈՐԳ Զ. ՉՈՐԷՔՉԵԱՆԸ ԵՒ ԵԿԵՂԵՅԻ-ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ	
ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	134
ԻՐԲԵՒ ՎԵՐՋԱՐԱՆ	182

ԱՐՇԱԿ ՍԱԴՈՅԵԱՆ

ԳԵՈՐԳ Զ ՉՈՐԷՔՉԵԱՆ

Հրատարակչության տնօրեն՝ Նաթան եպս. Յովհաննիսեան

Խմբագիր՝ Պետրոս Յովհաննիսեան

Սրբագրիչ՝ Ս. Գրիգորեան

Էջադրումը, շապիկի ձևատրումը՝ Յովհանա Աբրահամեանի

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹԻՒՆ

Էջմիածին - 2011

ՏՊԱԳՐՈՒԱԾ Է ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ

Թուղթ՝ օֆսեթ 80գր, 60x84, 1/16

Ծաւալը՝ 12 տպագրական մամուլ, ներդիր՝ 15 նկար, շապիկը՝ կոշտ, 4 գոյն
Տպաքանակը՝ 500 օրինակ